

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

4/1970

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

№ 4
1970

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

Зміст

Омеляповський М. Е. (Москва) — В. І. Ленін і питання діалектики в сучасній фізиці	3
Брикун М. І. (Ужгород) — Ленінський принцип невичерпності матерії і його методологічне значення	14
Гончаренко М. В. — Концепція «деідеологізації» і філософія	21
Булатов М. О. — Гегель і діалектико-матеріалістичне переосмислення його філософської спадщини (до 200-річчя від дня народження)	29
Лугай В. С. — Єдність принципу теорії з його першими визначеннями в «Капіталі» К. Маркса	39
Артюх А. Т. — Особливості синтезу фундаментальних теорій	48
Тихонович В. О. — Соціальна норма і суспільна активність особи	56 ✓
Оссовський В. Л. — Дослідження мотиваційної структури соціальної поведінки	66 ✓
Губенко В. І. — Деякі особливості домарксистського філософського знання	75 ✓
Полякова Т. А. — Про співвідношення естетичного і художнього	84 ✓

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович	94
Литвинов В. Д. (Ніжин) — Зв'язки ранніх українських і німецьких просвітників на початку XVIII ст.	107

Наукове життя

Москвичов С. Г. — У Київському відділенні Радянської соціологічної асоціації	117 ✓
Корчанов В. О. — Обговорення соціологічних проблем літератури	119 ✓

Критика, реферування, бібліографія

Смирнов Л. В., Пукшанський Б. Я. (Ленінград). — П. В. Копнин. Логические основы науки	120
Лисий І. Я. (Чернівці) — Природа і функції естетичного	124
Волович В. І. — Методика проведення соціологічного інтерв'ю	126 ✓
Книжкова полиця	127

Філософія і соціологія за рубежом

Сікора В. Д. — У. Ростоу і метаморфози теорії «єдиного індустріального суспільства»	130
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Омельяновский М. Э. (Москва) — Ленин и вопросы диалектики в современной физике. *Брикун М. И.* (Ужгород) — Ленинский принцип неисчерпаемости материи и его методологическое значение. *Гончаренко Н. В.* — Концепция «деидеологизации» и философия. *Булатов М. А.* — Гегель и диалектико-материалистическое переосмысление его философского наследия (к 200-летию со дня рождения). *Лутай В. С.* — Единство принципа теории с первыми его определениями в «Капитале» К. Маркса. *Артюх А. Т.* — Особенности синтеза фундаментальных теорий. *Тихонович В. А.* — Социальная норма и общественная активность личности. *Оссовский В. Л.* — Исследование мотивационной структуры социального поведения. *Губенко В. И.* — Некоторые особенности домарксистского философского знания. *Полякова Т. А.* — О соотношении эстетического и художественного. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Теофан Прокопович. *Литвинов В. Д.* (Нежин) — Связи ранних украинских и немецких просветителей в начале XVIII ст. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Москвичев С. Г.* — В Киевском отделении Советской социологической ассоциации. *Корчанов В. А.* — Обсуждение социологических проблем литературы. КРИТИКА, РЕФЕРИРОВАНИЕ. БИБЛИОГРАФИЯ. *Смирнов Л. В., Пукшанский Б. Я.* (Ленинград) — П. В. Копнин. Логические основы науки. *Лысий И. Я.* (Черновцы) — Природа и функции эстетического. *Волович В. И.* — Методика проведения социологического интервью. КНИЖНАЯ ПОЛКА. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. *Сикора В. Д.* — У. Ростоу и метаморфозы теории «единого индустриального общества».

CONTENTS

Omelyanovsky M. E. (Moscow) — Lenin and Problems of Dialectics in Modern Physics. *Brikun M. I.* (Uzhgorod) — The Lenin Principle of Inexhaustibility of Matter and Its Methodological Significance. *Goncharenko N. V.* — Conception of „Deideologization“ and Philosophy. *Bulatov M. A.* — Hegel and Dialectical and Materialist Re-comprehension of His Philosophic Inheritance. (On 200 years of Birth). *Lutai V. S.* — Unity of the Theory Principle with Its First Definitions in „Capital“ by K. Marx. *Artyukh A. T.* — Peculiarities of the Synthesis of Fundamental Theories. *Tikhonovich V. A.* — Social Norm and Social Activity of a Person. *Ossovsky V. L.* — Investigation of the Motivated Structure of Social Behaviour. *Gubenko V. I.* — Some Peculiarities of pre-Marxist Philosophic Knowledge. *Polyakova T. A.* — On Relation of the Aesthetic and Artistic. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyansky Academy. Teophan Prokopovich. *Litvinov V. D.* — Relations of Early Ukrainian and German Enlighteners at the Beginning of the XVIII Century. SCIENTIFIC LIFE. *Moskvichev S. G.* — In the Kiev Department of the Soviet Sociological Association. *Korchanov V. A.* — Discussion of the Sociological Problems of Literature. CRITICISM, REVIEW, BIBLIOGRAPHY. *Smirnov L. V., Pukshansky B. Ya.* (Leningrad) — P. V. Kopnin. „Logicheskie osnovy nauki“ (Logical Principles of Science). *Lysyi I. Ya.* (Chernovtsy) — Nature and Functions of the Aesthetic. *Volovich V. I.* — Methods of Conducting Sociological Interview. BOOKSHELF. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ADROAD. *Sikora V. D.* — W. Rostow and Metamorphoses of the Theory on «United Industrial Society».

В. І. Ленін і питання діалектики в сучасній фізиці

К. Маркс і Ф. Енгельс уперше в історії науки і культури поєднали свідоmu діалектику з матеріалістичним розумінням природи. Фрагменти з питань природознавства і техніки в «Капіталі» та інших творах Маркса, «Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи» Енгельса є незаперечним доказом того, що основоположники наукової ідеології пролетаріату глибоко досліджували з позицій свого вчення найважливіші проблеми науки про природу і дали відповіді на філософські питання природознавства свого часу.

Традиції Маркса і Енгельса продовжив їх вірний учень В. І. Ленін. У своїй визначній праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» він узагальнив на основі діалектичного матеріалізму епохальні відкриття фізики кінця ХІХ — початку ХХ ст. і розкрив філософську суть новітньої революції у природознавстві. Проблеми цієї революції завжди привертали увагу Леніна, про що свідчать не тільки «Матеріалізм і емпіріокритицизм», але й інші його твори. Щодо цього особливо важливими є «Філософські зошити» (1914—1916 рр.), основну тему яких — теорію матеріалістичної діалектики — Ленін нерозривно пов'язує з філософськими висновками із сучасного природознавства. Розвиваючи марксизм і його філософію в історичний період, відмінний від того, коли Маркс і Енгельс створили своє вчення, Ленін збагатив новими положеннями також філософські основи природознавства. Значення цих положень для розвитку науки не порівнянне зі значенням жодної філософської системи.

Останні рядки з філософських питань природознавства Ленін написав у статті «Про значення войовничого матеріалізму» (1922 р.), у якій серед завдань, поставлених перед філософами-марксистами, особливо важливе місце відведено зміцненню союзу з представниками сучасного природознавства. У статті підкреслюється, що природодослідник повинен бути в нинішню епоху свідомим прихильником діалектичного матеріалізму і що вчені знайдуть у матеріалістичній діалектиці «(якщо зуміють шукати і якщо ми навчимося допомагати їм...) ряд відповідей на ті філософські питання, які ставить революція в природознавстві...»¹

У Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» зазначається, що дальша розробка Ленінінм матеріалістичної діалектики, дослідження ним проблеми теорії пізнання діалектичного матеріалізму, його ідея союзу природознавства і філософії мають неминуще значення. «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний смисл фундаментальних відкриттів великих дослідників природи»².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198.

² Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». К., 1969, стор. 13.

Серед природничих наук особливо тісний зв'язок з філософією завжди мала фізика. Уже в дослідженнях Галілея, Декарта, Ньютона, Ломоносова, Фарадея і Максвелла, Гельмгольца, Менделєєва фізичні проблеми перепліталися з філософськими. Але розвинута на той час класична фізика, додержуючись стихійно матеріалістичної теорії пізнання, задовольняла свої філософські потреби на ґрунті механістичного світогляду, а її методологія з погляду тодішніх вчених по суті обмежувалась формальною логікою. Не випадково фізики кінця XIX ст. лишали на долю своїх продовжувачів у науці тільки з'ясування окремих деталей.

У наш час зв'язок фізики з філософією став ще міцнішим, причому нині він виступає як органічна єдність фізичної науки з матеріалізмом і діалектикою. Тому сучасна, або неklasична, фізика за своїм змістом, структурою і духом мислення дуже відрізняється від класичної. Для неї характерні: ідея змінюваності і перетворюваності за певними законами фізичних тіл і полів, аж до елементарних частинок, які за сучасними уявленнями лежать у фундаменті матерії; принципи внутрішньої єдності просторових і часових понять в теорії відносності; заперечення жорсткого механічного детермінізму і визнання ідеї єдності корпускулярних і хвильових уявлень про матерію в квантовій теорії; так званий принцип відповідності, що пов'язує різні за своїм принципом змістом теорії; поєднання різних і протилежних понять, положень, теорій в глибшій синтезі теоретичних структур; заперечення догм у науці і визнання в ній дивовижних ідей і теорій.

Думкою про те, що сучасна фізика лежить у родах, народжує діалектичний матеріалізм, Ленін завершує в книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» філософський аналіз сучасної революції в природознавстві, яка почалася з відкриття електронів і радіоактивності.

Відтоді природознавство загалом і фізика особливо незвичайно змінилися і просунулися вперед. На місце фізики Ньютона і Максвелла прийшла релятивістська і квантова фізика. Гіпотетичний неподільний атом науки XIX ст. виявився насправді складною системою і став служити людині. Природа виявилася незрівнянно різноманітнішою від того світу, який малювала класична фізика, що виникла на ґрунті буденного «макроскопічного» досвіду. Найтонші електромагнітні явища, атомний і субатомний світи, грандіозні явища масштабу галактик — ось об'єкти неklasичної фізики з її найтендітнішими приладами, індустріальними експериментами і величезною технічною озброєністю. Сучасна астрономія відкрила невідомі класичному природознавству ядра галактик, квазари та інші космічні об'єкти, фізичне розуміння яких сягає, можливо, далеко за межі існуючих теорій. Саме тому, що всі ці світи глибоко відрізняються від макроскопічного світу і водночас пов'язані з ним різноманітними переходами, виникли і розвинулись «дивовижні» (Ленін) уявлення й теорії неklasичної фізики, які відображують природу правильніше, повніше, ніж фізика класична. Нові напрями і галузі наукового знання висувують і розв'язують такі проблеми, про які вчені XIX ст. — навіть з найбагатшою уявою — не могли й мислити.

Система понять класичних теорій, що здавалася віковичною, була зруйнована, і ці поняття виявилися граничними випадками більш глибоких і загальних понять теорії відносності і квантової теорії, які далекі від звичної наочності класичних уявлень і охоплюють незнані класичною фізикою явища мікросвіту і космосу.

Шлях розвитку природничих наук і нині освітлюють ідеї Леніна про діалектичний матеріалізм як єдино правильний метод і єдино правильну

філософію природознавства, зроблені ним висновки з нової фізики, твердження про те, що в матеріалістичній діалектиці природознавці знайдуть відповіді на філософські питання, поставлені революцією в природознавстві, про суть «фізичного» ідеалізму і про боротьбу філософських напрямів у сучасній фізиці.

Цілоком несподівано і дуже своєрідно постали в сучасній фізиці проблеми реальності і матерії, простору і часу, абсолютного і відносного, причинності і закономірності, елементарного і складного, що здавалися зрозумілими з погляду традиційної філософії.

Іх намагалися розв'язати шляхом заперечення матеріалістичної теорії пізнання позитивісти, починаючи від Маха і кінчаючи логічними позитивістами. Проте в сучасному природознавстві позитивізм не дав жодних вагомих результатів; не випадково проти нього виступали Планк, Ейнштейн, Бор, Борн, Гейзенберг (і це далеко не всі великі вчені, що заперечували проти позитивістських настанов у науці). Зазнали повного фіаско і інші модні нині філософські течії в капіталістичних країнах на зразок неотомізму, який хоче присвятити сучасну фізику богіві і схоластизованому Арістотелю. Один з засновників квантової механіки Макс Борн добре сказав про тих, хто думає, ніби єдино важлива реальність — сфера ідей, духовне: вони не повинні займатися природознавством. Основу для розв'язання філософських проблем, що постають перед ним, сучасне природознавство шукає і знаходить у матеріалістичній діалектиці.

У природознавстві виникло завдання пізнати всебічну універсальну закономірність розвитку природи в таких поняттях, які, за словами Леніна, мають бути «гнучкі, рухливі, релятивні, взаємопов'язані, єдині в протилежностях, щоб обняти світ». Діалектичний матеріалізм і дає необхідну базу для розв'язання виникаючих питань.

Характерно, що про діалектику і її принципи висловлюються, не вживаючи цього терміна (бувають, правда, винятки), самі вчені, що створили неklasичну фізику. Наприклад, В. Паулі називає «діалектичною» ту, за його словами, «спільну гру» взаємовиключаючих сторін, яка становить суть концепції доповняльності Бора³. Діалектичні положення великим фізиком нашого часу менш за все здаються екзотичними. Щодо цього характерним є висловлення Ейнштейна про «чудовий взаємозв'язок» теорії пізнання і науки. На думку вченого, теорія пізнання без зіткнення з наукою вироджується в пусту схему; наука без теорії пізнання стає примітивною і плутаною⁴.

Цікаво, як сам Ейнштейн розуміє цей взаємозв'язок. Якщо філософу, твердить він, вдалося розробити струнку систему, він починає відразу ж тлумачити зміст науки в душі цієї системи і відкидати все, що виходить за її рамки. А вчений, продовжує Ейнштейн, «не може дозволити собі зайти так далеко в своєму прагненні до теоретико-пізнавальної систематики. Він вдячно приймає гносеологічний аналіз понять, але зовнішні умови, поставлені перед ним дослідними фактами, не дають йому змоги надто обмежувати себе належністю до певної філософської системи при побудові понять».

І Ейнштейн робить важливий висновок: «Тому в очах послідовно мислячого філософа він постає як опортуніст, що впадає з однієї крайності в іншу. Як людина, що намагається описати світ, незалежний від актів сприймання, він здається *реалістом*. Як людина, що вважає

³ Див. W. Pauli. *Wahrscheinlichkeit und Physik*. «Dialectica», 1945. Vol. 8, № 2, p. 118.

⁴ Див. А. Ейнштейн. Замечания к статьям. Сборн. научн. трудов, т. IV, М., 1967, стор. 310.

поняття і теорії довільними (які не можна вивести логічним шляхом з емпіричних даних) витворами людського розуму, він здається *ідеалістом*. Як людина, що вважає свої поняття і теорії обґрунтованими лише тією мірою, якою вони дають змогу логічно інтерпретувати співвідношення між чуттєвими сприйняттями, він є *позитивістом*. Він може здатися так само і *платоністом* і *піфагорійцем*, бо вважає логічну простоту непорушним і ефективним засобом своїх досліджень»⁵.

У наведеному уривкові Ейнштейн виступає по суті, якщо абстрагуватися від неточностей в окремих термінах, за багатобічність пізнання (її уособлює вчений) і заперечує проти однобічності і прямолинійності систем традиційної філософії і філософського релятивізму. З Ейнштейном не можна не погодитися. Однак про те, що він в цьому разі твердив, у марксистській філософії сказано незрівнянно точніше й глибше. У фрагменті «До питання про діалектику» Ленін характеризує діалектику як *«живе, багатостороннє (при вічно збільшуваному числі сторін) пізнання з безліччю відтінків усякого підходу, наближення до дійсності (з філософського системою, що росте в ціле з кожного відтінку)»*. Основна біда «метафізичного» матеріалізму, підкреслює Ленін, є «невміння застосувати діалектику... до процесу і розвитку пізнання»⁶. У цьому ж фрагменті дається чудовий аналіз гносеологічних коренів ідеалізму, який «з точки зору *діалектичного* матеріалізму... є *односторонній, перебільшений, überschwengliches* (Dietzgen) розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют, *відірваний* від матерії, від природи, обожений»⁷.

Наведений приклад з висловленням Ейнштейна ілюструє зайвий раз те положення, що діалектика вчених, які не належать до свідомих прихильників діалектичного матеріалізму (як і взагалі стихійний природничонауковий матеріалізм), недостатня для розв'язання філософських проблем науки. Уразливі пункти таких поглядів негайно ж уловлюють у своїх цілях представники реакційної філософії.

Тільки свідоме застосування матеріалістичної діалектики справді звільняє вченого від тих чи інших однобічностей і упереджених поглядів у дослідженні філософських проблем природознавства, відкриваючи правильну перспективу пошукам їх розв'язання, яка відповідає даним досвіду.

У формуванні і утвердженні матеріалістичного і діалектичного розуміння теорії відносності і квантової механіки як нових (порівняно з класичною фізикою) віх пізнання природи прогресуючою наукою відіграли визначальну роль ідеї і концепції діалектичного матеріалізму про філософську категорію матерії, про простір і час як об'єктивно реальні форми буття, про причинність і необхідність у природі, про абсолютне і відносне, про діалектику пізнавального процесу і т. д.

Діалектична ідея про невичерпність електрона, висловлена вперше Леніним, дедалі глибше проникає в теорію сучасної фізики. Це відзначають великі вчені, зокрема американський фізик Дайсон, англійський фізик Пауелл та інші. Положення діалектики про єдність можливості і дійсності лежить в основі погляду на квантову механіку, обстоюваного академіком В. Фоком⁸.

З'явилася — особливо останнім часом — багата марксистська література з філософських питань природознавства. Із праць, що вийшли в

⁵ А. Ейнштейн. Згадана праця, стор. 310—311.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 348.

⁷ Там же.

⁸ Див. В. А. Фок. Квантовая физика и строение материи. У кн. «Структура и форма материи», М., 1967.

Радянському Союзу, відзначимо опубліковані на Україні «Філософські питання сучасної фізики», «Філософські питання теорії тяжіння Ейнштейна і релятивістської космології», «Методологічні проблеми теорії вимірювань», «Гносеологічні аспекти вимірювань». Вони написані разом філософами і природознавцями.

Наші ідеологічні противники посилюють свої нападки на марксизм-ленінізм, намагаючись перешкодити зміцненню зв'язків сучасного природознавства з діалектичним матеріалізмом. Користуючись тим, що на Заході читач не знає дійсних фактів розвитку марксистської філософії, фальсифікуючи ці факти, буржуазні ідеологи твердять, що марксистські заперечують теорію відносності та інші найважливіші теорії сучасної науки як нібито ідеалістичні вчення, і намагаються довести (в котрій раз!), ніби сучасне природознавство чуже матеріалізму, а діалектика не веде до жодного наукового відкриття тощо. Дійсний прогрес науки спростовує всі ці та до них подібні інсинуації; викриття різних ворогів діалектичного матеріалізму в сучасному природознавстві — істотна частина боротьби марксизму-ленінізму проти буржуазної ідеології.

В умовах сучасного бурхливого розвитку науки і техніки парадоксальні ситуації у фізиці стали звичайним явищем, і ця обставина ще і ще раз підкреслює характерні особливості фізичного знання ХХ ст. Теорія відносності виникла в результаті розв'язання парадоксів, що з'явилися на межі класичної механіки і класичної електродинаміки. Так само з'явилася і квантова механіка, коли експериментальні дані поставили завдання об'єднання корпускулярної і хвильової картин атомних об'єктів. Розвиток квантової теорії поля і сучасної астрофізики теж становить цілий ланцюг парадоксів, розв'язання яких, можливо, докорінно змінить існуючі нині фундаментальні фізичні теорії.

Виникнення парадоксів і необхідність їх розв'язання в сучасній фізиці свідчить про те, що в ній немає місця закостенілим ідеям і теоріям, що пошуки нових теоретичних уявлень і нових способів міркування — неодмінна риса наукового пізнання, яке розвивається шляхом діалектики. Що це саме так, добре простежується в квантовій механіці, яка становить нині струнку, логічно завершено систему понять і принципів. Зокрема, експериментальні дані безперечно свідчать про корпускулярні і хвильові властивості тих чи інших мікрооб'єктів (наприклад, треки електронів у камері Вільсона і дифракційна картина розсіювання електронів у досліді Девіссона і Джермера). Але теоретичне осмислення цього, як кажуть, корпускулярно-хвильового дуалізму на основі понять і схем класичної фізики призводить до парадоксів. І справді, корпускулярна і хвильова характеристика об'єктів з погляду класичної фізики тільки взаємовиключають одна одну, бо — як стверджується в класичних теоріях — об'єкт не може бути водночас і частинкою (тобто субстанцією, обмеженою дуже малим об'ємом) і хвилею, (тобто полем, що поширюється в просторі великого розміру).

Існувало і існує чимало інтерпретацій квантової механіки, які ґрунтуються на класичних ідеях і в яких робиться спроба розв'язати, а краще сказати, поминути парадокси, пов'язані з осмисленням корпускулярно-хвильового дуалізму (з них ми нагадаємо лише концепцію фізика Д. Боме, в якій розробляється ідея сумісного — паралельного — існування корпускулярних і хвильових властивостей рухомих об'єктів у певній моделі класичного типу). З погляду таких концепцій класичні поняття і схеми так чи інакше розглядаються як незмінні і абсолютні (зберігається, наприклад, класичне поняття траєкторії). У методологічному плані ця риса згаданих концепцій є основним джерелом їх слабкості: в кращому разі вони «пояснюють» заднім числом результати, вже

одержані на основі концепції Бора, яка ґрунтується на неklasичних принципах.

Думки про фундаментальний характер для квантової теорії поєднання корпускулярних і хвильових уявлень, яке виключає класичні схеми, розробляли насамперед такі засновники квантової механіки, як Бор, Гейзенберг, Дірак⁹.

Діалектичну концепцію в цьому питанні чітко визначив академік С. І. Вавілов¹⁰. Матерія, тобто речовина і поле, з цього погляду не є сукупністю частинок або хвиль в розумінні класичних теорій. Не є вона також об'єднанням корпускулярних і хвильових властивостей в якійсь класичній моделі. Корпускулярні і хвильові властивості матерії у своїй протилежності єдині, тобто матерії притаманні водночас властивості і частинки і хвиль.

У плані такого розуміння матерії поняття частинки і хвилі в квантовій механіці, так би мовити, звільнюються від своєї «класичної» форми, що менш за все слід розглядати в дусі традиційних філософських учень. Обмеження, без якого в квантовій механіці не існує класичного поняття частинки (воно виражається у співвідношенні невизначеностей), не перешкоджає пізнанню матерії (як твердять сучасні ідеалісти), а відкриває шлях до глибшого осягнення її корпускулярних властивостей, зважаючи також на їх хвильову природу, тобто дає змогу пізнати її точніше і глибше, ніж це робить класична механіка.

У квантовій механіці відмінність між частинкою і хвилею стає відносною. Поняття частинки і хвилі тут втрачають свою абстрактну протилежність. Це цілком відповідає тому фактові, що в жодному досліді мікрооб'єкти не виявляють себе ні точно як частинки, ні точно як хвилі. Лише в крайніх випадках в одних умовах спостереження вони поводять себе подібно до частинок, у інших — подібно до хвиль. Отже, описуючи явища атомного масштабу, не можна абстрагуватися від умов (вони фіксуються приладами або засобами спостереження), у яких ці явища спостерігаються. В цій відносності до засобів спостереження, що становить відмітну рису опису в квантовій механіці, виражається істина про єдність протилежних корпускулярних і хвильових властивостей мікрооб'єктів.

Отже, на відміну від аналогічних класичних понять, які в межах своєї теорії абсолютні, квантові поняття частинки і хвилі в межах своєї теорії відносні. Це означає, що для характеристики мікрооб'єкта потрібно брати до уваги засоби спостереження (відносність до засобів спостереження), тоді як для відповідної характеристики в класичній теорії на них можна не зважати.

Наприклад, «координата» в квантовій механіці — це координата не тієї точки, яку «пробігає» електрон, а тієї, у якій він буде знайдений, якщо зробити дослід, в якому електрон переходить у стан з певним положенням. Із «відносності до засобів спостереження» зовсім не виходить, ніби закони квантової механіки не мають об'єктивного характеру і, наприклад, в епоху іхтіозаврів про них не було чого сказати, тому що тоді не існувало спостерігача з його засобами спостереження. Автори таких думок хоч не хоч підмінюють поняття мікрооб'єкта (з його корпускулярно-хвильовими властивостями) класичним поняттям частинки. «Відносність до засобів спостереження» (останні реалізують умови,

⁹ Е. Шредингер — один із засновників квантової механіки — намагався тлумачити поведінку мікрооб'єктів на основі хвильових ідей класичного характеру. Ця спроба не мала успіху.

¹⁰ Див. С. І. Вавілов. Микроструктура света. М., 1959; див. також його праці з філософських питань фізики (Собр. соч., т. 111, М., 1956).

у яких виявляються взаємовиключаючі властивості мікрооб'єктів) становлять неодмінну рису квантового опису, яка впливає із визнання двоєдиної корпускулярно-хвильової природи мікрооб'єктів. Закони квантової механіки (з її поняттям відносності до засобів спостереження) об'єктивно реальні, подібно до того, як об'єктивно реальні закони класичної механіки (з її поняттям відносності до систем відліку).

Отже, теоретичний зміст квантової механіки, хоч і відрізняється докорінно від теоретичного змісту класичної теорії, сам по собі не дає ніяких підстав для ідеалістичних висновків і підтверджує теорію пізнання діалектичного матеріалізму. «Хитання думки» в питанні про об'єктивність фізики — в цьому Ленін вбачав суть «фізичного» ідеалізму — породжується так чи інакше нехтуванням ученими матеріалістичної діалектики, що й відзначається в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі». На прикладі квантової механіки можна зайвий раз перекоонатися в глибокій правильності цієї ленінської думки.

Вплив ідеалізму на квантову фізику виявляється в запереченні об'єктивного характеру її законів, у хибному тлумаченні її проблем. Зокрема, тлумачення проблеми єдності корпускулярних і хвильових властивостей матерії полягає в тому, що заперечується об'єктивна реальність цієї єдності і суб'єктивізується відносність до засобів спостереження.

Особливо яскраво вплив ідеалізму виявився в ідеї принципової неконтрольованості взаємодії між мікрооб'єктом і засобами спостереження, за допомогою якої дехто намагався осмислити співвідношення невизначеностей і корпускулярно-хвильовий дуалізм. Ця ідея вводила в фізику агностичний елемент: основу того, що визначення імпульса мікрооб'єкта робило невизначеною його координату (і навпаки), вбачала не в об'єктивних, реальних властивостях мікрооб'єкта, а в якійсь «неконтрольованості», хоча фізика як наука не могла існувати, коли б не визнавала, що об'єкти і процеси природи в принципі пізнавані і, отже, в принципі піддаються контролю.

А втім, у фізиків, що застосовували термін «в принципі неконтрольована взаємодія», він звичайно не мав певного значення. Цей термін є хибним, з філософського боку, виразом факту відкриття нових форм матерії і руху, які не вкладалися в усталені класичні уявлення про матерію і рух. Справжній зміст терміна «принципова неконтрольованість» лишався поза увагою фізиків, що нехтували матеріалістичною діалектикою, а сучасний позитивізм і ідеалізм витлумачили його в своїх інтересах.

З «принциповою неконтрольованістю» тісно пов'язані неправильні філософські твердження, нібито мікрооб'єкт має інший «ступінь реальності», ніж засоби спостереження, нібито детермінізм (причинність) несумісний з квантовою механікою тощо.

Матеріалістичне і діалектичне розуміння квантової теорії утвердилося в боротьбі з ідеалістичними і метафізичними поглядами. Важливу роль у цьому утвердженні, як і слід було сподіватись, відіграли свідомі прихильники діалектичного матеріалізму. Погляд, що явища атомного масштабу охоплюються не класичними, а радикально відмінними від них основними поняттями і принципами, поділяє більшість свідомих прихильників діалектичного матеріалізму у фізиці. Щодо цього важливе значення мають праці С. І. Вавилова, І. Є. Тамма, В. О. Фока та інших визначних радянських фізиків. На нашу думку, точка зору Фока, яка є результатом критичної розробки, розвитку і уточнення ідей Бора, цілком виражає матеріалістичну і діалектичну позицію у філософських проблемах квантової механіки.

У 50-х роках нашого століття найвидатніші зарубіжні фізики виступили проти позитивізму в науці, якому вони віддавали належне й раніше. Одні з них (наприклад, Гейзенберг) схильні до філософських ідей, споріднених з об'єктивним ідеалізмом, інші — наближаються до матеріалістичного і діалектичного погляду на сучасну фізику. Знаменно, що Бор у своїх останніх працях, присвячених філософським питанням квантової теорії, перестав вживати термін «принципова неконтрольованість», підкреслюючи, що опис атомних явищ має об'єктивний характер, і виступив за причинність у квантовій механіці, але в ширшому розумінні, ніж у класичній фізиці. Термін «доповняльність», збережений Бором, означає своєрідне взаємовідношення дослідних даних про мікрооб'єкт, одержаних за допомогою взаємовиключаючих експериментальних установок; ці дані, відзначив Бор, хоч і суперечать одне одному, насправді, коли спробувати поєднати їх в єдину картину, вичерпують собою все, що ми можемо сказати про об'єкт.

З погляду всього сказаного становить великий філософський інтерес дискусія про розуміння квантової теорії, що розгорнулася між Ланде, з одного боку, і Борном, Бімом і Гейзенбергом — з другого¹¹. А. Ланде, виступаючи проти ідей Бора, відхиляє інтерпретацію Борна і Біма, які і речовину і поле в однаковій мірі вважають корпускулярним і хвильовим утворенням, твердить, що речовину слід визнати лише корпускулярним, а оточуюче поле — хвильовим утворенням¹². Гейзенберг, підводячи підсумки дискусії, заперечує Ланде. На його думку, в даному разі мається на увазі не фізичний зміст квантової теорії, а інтерпретація або мова квантотеоретичних феноменів. Як же можна розв'язати питання про мову квантової теорії? На думку Гейзенберга, цього не можна зробити ні за допомогою експериментальних фактів, ні шляхом логічних міркувань. Потрібно, зауважує він, звернутися до історичних аргументів. Серед фізиків укорінилася мова, яка утворилася за час становлення квантової теорії. З класичної фізики і природної мови запозичені поняття «частинки» і «хвилі», застосовувані для опису атомних явищ. Фізик, відзначає Гейзенберг, розглядає квантово-механічний опис не як дуалістичний. Він звик до того, що при перекладі цього моністичного опису на природну мову можуть з'явитися різні додаткові картини: питання: яка картина правильна — корпускулярна чи хвильова? — не має тепер ніякого значення. І Гейзенберг робить висновок, що інтерпретація квантової механіки, застосовувана Борном і Бімом, є історичний продукт сорокарічного дослідження фізиками атомних явищ, пояснюваних квантовою теорією, а не наслідок догматичних положень чи якоїсь угоди.

З свого боку відзначимо, що в міркуваннях Гейзенберга по суті підкреслюється діалектика понять у фізиці, яку поминув Ланде, намагаючись витлумачити квантову теорію на мові понять класичної теорії.

Щоб пошуки нових фундаментальних понять і принципів у фізиці були успішними, потрібні нові методи пізнання тих речей і принципів, яких не знали класичні теорії. У класичній фізиці так чи інакше припускалось, що, пізнаючи нові сфери дійсності, ми можемо поширювати на них вже відомі поняття і закони. Зрозуміло, емпіричні і теоретичні методи, прийняті в класичній фізиці (вони звичайно переплітаються між собою і зводяться до індукції і дедукції, аналізу і синтезу, статистичного методу, ідеалізації, моделювання та ін.), мають своїм завданням знайти поняття, принципи та теорії, але — і це в даному разі вирішує

¹¹ Матеріали про дискусію, опубліковані в березневому випуску журналу «Physikalische Blätter» за 1969 р.

¹² Там же, стор. 112.

питання — суттєвий момент шуканих понять, принципів, теорій уже з самого початку був визначений. Так, індукція полягає в перенесенні вже наявного знання про певну сукупність предметів на ширшу сукупність предметів. Знання, одержане шляхом дедукції, не містить в собі принципово нічого нового порівняно з тим, з якого воно було виведене. Як уже зазначалося, методи, застосовувані в класичній фізиці, пов'язані один з одним і тільки при цій умові можуть мати успіх. Наприклад, закон інерції виводиться не безпосередньо з експерименту (скажімо, із спостереження за візком, що котиться по дорозі), а з ідеалізованого експерименту, тобто його не можна сформулювати, не звертаючись до мислення, яке зв'язане зі спостереженням (уявляємо, що поверхня, по якій котиться візок, цілком гладка, а колеса позбавлені тертя).

Поширення раніше одержаного нами знання на нову сферу дійсності (поки ця сфера не пізнана, знання щодо неї виступає як гіпотеза) не виключає можливості якісних змін уже відомих основних понять, принципів, теорій і появи нових. Якраз це і характерне для процесу виникнення неklasичної теорії з її основних понять і принципів. Саме в цьому пункті діалектика понять і діалектика пізнання у фізиці виявляє себе особливо рельєфно. «... Людські поняття не нерухомі, — писав Ленін, — а вічно рухаються, переходять одне в одне, переливаються одне в одне, без цього вони не відображають живого життя. Аналіз понять, вивчення їх, «вміння оперувати з ними» (Енгельс) потребує завжди вивчення *руху* понять, їх зв'язку, їх взаємопереходів»¹³.

Ця ленінська думка дуже важлива для розвитку фізичної науки, якщо ми хочемо осмислити пізнавальну силу сучасної фізики, охарактеризувати її стиль, дух її мислення.

Вивчення «руху понять» у процесі виникнення і утвердження неklasичних теорій так чи інакше збігається з вивченням методів, без яких, власне кажучи, не було б понять неklasичної теорії, що становлять узагальнення фізичного досвіду.

З погляду сказаного вище про діалектику пізнання великий інтерес становлять міркування академіка П. Л. Капиці про методи сучасної фізики. На його думку, фізик у своїх методах пізнання природи повинен зважати на таке: зумовлене самим явищем розуміння його; визначальну роль експерименту; вимогу єдності теоретичного і експериментального дослідження для гармонічного розвитку науки; негативне ставлення до догм у науці і необхідність в ній нових ідей; визнання невичерпності матерії¹⁴.

У цих положеннях чітко виражений матеріалістичний і діалектичний характер методології сучасної фізики. Справді, чи могла у класичній фізиці відігравати методологічну роль ідея заперечення догм у науці, якщо абсолютизувались основні поняття і принципи фізики (вчення про простір, час, матерію як самостійні сутності, жорсткий механічний детермінізм тощо)? Так само ніколи не була і не могла бути методологічним принципом класичної фізики ідея невичерпності матерії, яку (ідею) класичний атомізм виключав усім своїм змістом. Неможливим для класичної фізики було і те величезне евристичне значення, якого набули у фізиці нашого часу теорія (принципи, загальні ідеї) і математика. Адже класична фізика узагальнює буденний досвід, а результати незвичайно точних досліджень ХІХ ст. не вкладаються в класичні схеми і породжують парадокси. Досить зробити таке

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 239.

¹⁴ Див. П. Л. Капица, Життя для науки. Ломоносов, Франклін, Резерфорд, Ланжевєн. М., 1965.

порівняння, щоб побачити внутрішній зв'язок між матеріалістичною діалектикою і методологією неklasичної фізики.

У сучасній фізиці проблема методів мислення, або теоретичних методів, набула, разом із новим змістом, особливо істотного значення. У тій формі, у якій вона існує нині, ця проблема не поставала в природознавстві класичного періоду з тієї причини, що в той час спостережувані явища пояснювали в кінцевому підсумку на основі механічної макроскопічної моделі і таке пояснення вважали єдино можливим, таким, що не викликає принципово ніяких логічних неясностей, хоч і породжує в складних випадках практичні труднощі. Сьогодні зовсім інше. У ході розвитку фізики — це ми вже відзначали — почали з'являтися парадоксальні теоретичні ситуації, що потребували свого розв'язання.

Теоретичні методи сучасної фізики — це, власне, методи розв'язання виникаючих і існуючих в ній парадоксів. Результати застосування їх не стільки підтверджують вже наявні, скільки спричиняють нові фундаментальні положення і теорії. Такими є метод математичної гіпотези, структурний і ймовірнісний підходи, метод, що ґрунтується на принципі спостережуваності, та деякі інші; всі вони передбачають зв'язок одного з одним.

Методи сучасної фізики, не розглядувані традиційною філософією, за своєю суттю ґрунтуються на ідеї, що основні поняття і принципи будь-якої фундаментальної теорії не абсолютні, а відносні, приблизні, і їх можна змінити, коли пізнання охоплює нову сферу явищ, які дана теорія не могла пояснити (симптомом цього є парадокси).

На закінчення розберемо таке філософське питання, яке висувається в сучасній фізичній літературі. Чи виникнуть у майбутньому нові, тобто більш загальні і глибокі, ніж відомі нині, фундаментальні теорії фізики? Сучасні вчені так звикли до ідеї зміни й розвитку, що для них немає нічого незвичайного в позитивній відповіді на поставлене питання. Це в образній формі підкреслив Бор, який охарактеризував єдину теорію матерії Гейзенберга (ця теорія, на думку її автора, мала якоюсь мірою подолати труднощі сучасної теорії елементарних частинок) як «недосить божевільну» для того, щоб бути істинною. Звичайно, тут йшлося не про алогічність нової теорії, яка має бути бездоганно логічною, а про її дивовижність, парадоксальність з погляду усталених фізичних уявлень, подібно до того, як свого часу вважали «божевільними» теорію відносності і квантову механіку.

Разом з тим у літературі висловлюються погляди, ніби кількість принципово нових поворотних пунктів у розвитку фізики може бути кінцевою, що, наприклад, сучасна теорія тяжіння Ейнштейна разом з породженою нею теорією «розширення Всесвіту» Фрідмана і є за певних умов такою «завершеною теорією».

Яка ж із цих концепцій життєвіша? Сучасна теорія елементарних частинок, що намагається об'єднати теорію відносності з квантовою механікою, які не можна застосовувати кожну зокрема до світу елементарних частинок, що далеко не є логічно стрункою. У цьому розумінні сповнене глибокого смислу зауваження Бора: відсутність успіхів у фізиці елементарних частинок пояснюється тим, що в цій галузі не натрапили на процес, який би достатньо суперечив сучасним фізичним ідеям і, отже, міг би показати, як треба змінити ці ідеї. Сучасна астрономія дає картину, не схожу на змальовану вище. Факти про величезні запаси енергії в ядрах галактик, відкриті останнім часом і не з'ясовані на основі сучасних фізичних уявлень, переконують в тому, що, як підкреслював В. А. Амбарцумян, погляд про універсальність фундамен-

тальних теорій сучасної фізики буквально повисає в повітрі. Припустимо, що вдалося поєднати теорію відносності і квантову механіку і навіть пов'язати одержану теорію з сучасною теорією тяжіння, яка нині перебуває осторонь квантової фізики. Але і ця (гіпотетична на сьогодні) єдина теорія все ж не буде, на нашу думку, остаточною, вона виявиться відносно завершеним синтезом фізичного знання, яке в міру розвитку досліджень природи й надалі збагачуватиметься. При цьому зовсім не обов'язково монотонно повторювати принципово нові поворотні пункти: розвиток науки при відповідних умовах можливий і без ломки її принципів, як це засвідчує рух уперед марксистсько-ленінської теорії. Незвичайність відкритого новою фізикою світу, дивовижність його з погляду «здорового глузду» — це зайве підтвердження діалектичного матеріалізму. Думка ця, сформульована Леніним на основі фактів початкового періоду розвитку сучасної фізики, напрочуд точно охоплює весь розвиток цієї науки загалом. Обмеження застосовності основних понять і принципів класичних теорій певною сферою явищ природи і підпорядкування їх глибшим принципам теорії відносності і квантової механіки не дивують більше фізиків, проте лишаються дивовижними, незвичайними, чудернацькими з погляду класичних уявлень. Принципово те ж саме слід сказати і про фундаментальні поняття і положення сучасних фізичних теорій. А все це свідчить про відносність будь-якого наукового положення про властивості і будову матерії, закони її руху, про те, що жодна фізична теорія не вичерпує закономірностей природи, що пізнання об'єктивно реального фізичного світу розвивається від незнання до знання, від знання менш глибокого до більш глибокого тощо.

* * *

Диковищность с точки зрения «здорового смысла», необычность открытого новой физикой — еще одно подтверждение диалектического материализма. Это положение, сформулированное Лениным на основе данных начального периода развития современной физики, точно охватывает ее развитие в целом. Оно свидетельствует об относительности всякого научного утверждения о свойствах и строении материи, законах ее движения, о том, что ни одна физическая теория не исчерпывает закономерностей природы, что познание объективно реального мира развивается от незнания к знанию, от знания менее глубокого к знанию более глубокому и т. д. К этим положениям тяготеет все содержание статьи. В ней на материале современной физики раскрывается, что в материалистической диалектике современное естествознание ищет и находит основу для разрешения своих философских вопросов. Особое внимание обращается на анализ фактов, показывающих, что в наше время только сознательное применение материалистической диалектики освобождает ученого от односторонностей и открывает правильную перспективу поискам решений больших проблем естествознания, а также рассматривается значение материалистической диалектики в развитии философских аспектов квантовой теории.

Важнейшими являются методологические вопросы современной физики. Ее теоретические методы (метод математической гипотезы, принцип наблюдаемости, вероятностный подход и т. д.) — это методы разрешения возникающих в ней парадоксальных теоретических ситуаций. По существу они покоятся на идее, что основные понятия и принципы такой-то фундаментальной теории не являются абсолютами и могут изменяться. В статье рассматривается также выдвинутый отдельными физиками вопрос: может ли прийти конец физической науке.

Ленінський принцип невичерпності матерії і його методологічне значення

Геніальне розв'язання В. І. Леніним проблем, поставлених новітньою революцією в природознавстві, знаменувало собою дальший розвиток діалектико-матеріалістичного вчення про пізнання. Воно дало змогу, зокрема, правильно й чітко окреслити контури і головні деталі нової наукової картини природи. Це стосується насамперед загальних діалектико-матеріалістичних уявлень про пізнання властивостей, структури і закономірностей руху матерії. З них велике методологічне значення для природничих наук має ленінське положення про невичерпність матерії. В ньому глибоко синтезовані провідні тенденції і перспективні лінії розвитку природознавства початку ХХ ст., які визначили основні напрями сучасної науки.

Правильність цього положення підтвердив розвиток фізики, астрономії, космології та інших галузей пізнання, що неодноразово відзначали як радянські, так і зарубіжні вчені й філософи¹. Але з методологічного погляду воно висвітлено, на нашу думку, ще недостатньо. До того ж існують різні тлумачення самого його змісту.

Діалектико-матеріалістичне вчення долає дві крайні точки зору в оцінці людського пізнання: метафізичну, що намагається відразу осягнути предмет і дістати про нього абсолютне й вичерпне знання, і агностицизм, який заперечує можливість одержати істинне знання. Діалектика виходить з того, що людське пізнання «суверенне і необмежене за своєю природою, покликанням, можливістю, історичною кінцевою метою; несуверенне і обмежене за окремим здійсненням, за даною в той чи інший час дійсністю»². Через те «люди стоять перед суперечністю: з одного боку, перед ними завдання — пізнати вичерпно систему світу в її сукупному зв'язку, а з другого боку, їх власна природа, як і природа світової системи, не дозволяє їм будь-коли цілком розв'язати це завдання. Але ця суперечність не тільки лежить в природі обох факторів, світу й людей, вона є також головною підмогою всього розумового прогресу і розв'язується щоденно і постійно в безконечному прогресивному розвитку людства...»³.

Ленінський етап у розвитку уявлень про характер людського пізнання відзначається, з одного боку, діалектичним узагальненням новітніх відкриттів у природознавстві кінця ХІХ — початку ХХ ст., з другого — гострою боротьбою діалектичного матеріалізму і суб'єктивного ідеалізму, який спекулював на труднощах пізнання, породжених

¹ Див. С. І. Вавилов. Ленин и физика. М., 1960; Д. Д. Иваненко. О единой физической картине мира, неисчерпаемости материи и некоторых проблемах физики элементарных частиц. «Вопросы философии», 1959, № 6; Г. А. Свечников. Исчерпаемость материи. Зб. «Структура и формы материи», М., 1967; Статті В. С. Готта і О. Ф. Акчуріна у «Вопросах философии» за 1969 рік, № 8, № 12 та ін. Д. И. Блохинцев, В. С. Барашенков. Ленинская идея неисчерпаемости материи в современной физике. Зб. «Ленин и современное естествознание», М., 1969; Там же, див. статті Д. Д. Бернала, С. С. Сакати, С. Ф. Пауелла та ін.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 84.

³ Там же, стор. 36.

новітньою революцією в природознавстві і ускладнених неспроможністю метафізики, яка зжила себе, подолати їх.

Мабуть, найістотнішою рисою цього етапу є чітке і послідовне визначення відмінності філософського змісту поняття матерії від загальнонаукових уявлень про її структуру і властивості. Саме такі уявлення, як відомо, є центральним фрагментом, головною деталлю не лише фізичної, але й загальнонаукової картини природи і суспільства.

У працях «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити» та ін. В. І. Ленін конкретно показує роль діалектичного матеріалізму як засобу, що пов'язує окремі здобутки природничих наук в єдину фізичну картину світу. Створення такої картини, що закономірно змінюється від епохи до епохи, має велике методологічне значення для природознавства. Вона є також складовою частиною наукового світогляду.

З'ясовуючи її найважливіші можливості та роль у розвитку природничих наук, зокрема фізики, В. І. Ленін і формулює своє знамените положення про невичерпність матерії, що фактично вже стало одним з методологічних засад сучасного природознавства. Насамперед він підкреслює, що діалектичний матеріалізм обстоює приблизний, відносний характер кожного наукового положення про будову і властивості матерії, відсутність абсолютних меж в природі, доводить, що рухома матерія перетворюється з одного стану в інший і що «всі грані в природі умовні, відносні, рухливі, виражають наближення нашого ума до пізнання матерії»⁴. І це наближення — процес нескінченний, в ньому «думка людини безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку до сутності другого порядку і т. д. без кінця»⁵.

Діалектика, всупереч метафізиці, що постулювала існування «незмінної сутності речей», «останньої абсолютної субстанції», з якої нібито вони складаються, виходить з того, пише В. І. Ленін, що «суть» речей або «субстанція» теж відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні — далі електрона й ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *віх* пізнання природи прогресуючою наукою людини. Електрон є так само *невичерпний*, як і атом, природа безконечна»⁶.

Безконечність, невичерпність об'єктів науки зумовлена тим, що будь-який структурний елемент матерії, будь-яке явище або річ характеризуються безліччю різноманітних властивостей, якостей, сторін, знання про які неухильно зростають з кожним новим відкриттям завдяки розширенню і поглибленню суспільної практики. Цю думку В. І. Ленін ілюструє на такому звичайному, але яскравому прикладі: «Склянка є, безперечно, і скляний циліндр і інструмент для пиття. Але склянка має не тільки ці дві властивості або якості або сторони, а безконечну кількість інших властивостей, якостей, сторін, взаємовідношень і «опосереднень» з усім іншим світом»⁷.

Безконечна кількість властивостей будь-якого предмета пояснюється тим, що він перебуває у незліченних зв'язках з іншими предметами і явищами, які постійно взаємодіють між собою, змінюють і зумовлюють одне одного. Тому при вивченні будь-яких об'єктів необхідно враховувати, підкреслює В. І. Ленін, що відношення кожної речі «не

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 257.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 239.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 239—240

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

тільки різноманітні, але й загальні, універсальні. Кожна річ (явище, процес etc.) зв'язані з *кожною*»⁸. Поглиблення пізнання є перехід від «співіснування до каузальності і від однієї форми зв'язку і взаємозалежності до іншої, більш глибокої, більш загальної»⁹. Тільки завдяки такому загальному зв'язку явищ можливе опосередковане пізнання сутності предметів матеріального світу. Тому, щоб «дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосередкування». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності забезпечить нас від помилок і від омертвіння»¹⁰.

Ленінське положення про якісну безконечність природи, невичерпність об'єктів, виражаючи факт різноманітності і єдності форм руху і видів матерії та її структурних елементів, їх властивостей і відношень між ними, дістає переконливе підтвердження в історичній зміні фізичних картин світу, що відбувалася в процесі розвитку самого природознавства, насамперед фізики.

Ця об'єктивна безконечна складність природи і суб'єктивні труднощі в досягненні адекватних знань (боротьба істини і заблудження; суперечність між необмеженою можливістю пізнання матеріального світу і неможливістю на кожному етапі пізнати його повністю) становлять ті два постійні чинники, завдяки яким пізнання ніколи не завершиться. «Людина,—відзначає В. І. Ленін,—не може охопити—відбити—відобразити природу *всю*, повністю, її «безпосередню цільність», вона може тільки *вічно* наближатися до цього, створюючи абстракції, поняття, закони, наукову картину світу і т. д. і т. п.»¹¹.

Однак кожен крок на шляху такого наближення, тобто кожне наукове відкриття дає нам, безперечно, ті елементи знань, які не будуть спростовані, змінені в майбутньому. Об'єктивність їх підтверджується практикою, суспільно-виробничою діяльністю людей, науковим експериментом.

Отже, в безмежній багатоманітності структури і властивостей матеріального світу, які постійно відкриває людина в процесі суперечливого і складного розвитку пізнання, і виявляється невичерпність матерії.

Як бачимо, положення про невичерпність матерії становить єдність двох аспектів, що виражають: 1) складність об'єктивного світу, яка підтверджується сукупним результатом дотеперішнього пізнання і 2) складність самого процесу пізнання, оскільки природа не дана людині безпосередньо адекватним способом. Тому, на наш погляд, неправомірно зводити сутність цього ленінського положення (і тези про невичерпність електрона) до одного з названих аспектів, нехтуючи іншим¹².

Суть ленінського положення про невичерпність матерії полягає, таким чином, у визнанні того, що: 1) рухома матерія, існуючи в різноякісних, але взаємозв'язаних станах, має безмежно складну структуру, елементи якої поступово відкриває наука; 2) всі ці елементи, предмети і явища характеризуються незліченними різноманітними властивостями, які поступово пізнає людина; 3) між усіма предметами і явищами та їх властивостями існує безліч різноманітних зв'язків і відношень, що відкриваються завдяки прогресові теорії і експерименту; 4) пізнання

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 205.

⁹ Там же, стор. 205—206.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 168.

¹² Перша інтерпретація дуже поширена, найчіткіше вона виражена в статті В. Г. Афанасьєва (див. «Філософские науки», № 2, 1959), друга, менш поширена,— в статті В. О. Босенка (див. зб. «Філософские проблемы современной физики». К., 1964).

невичерпне як з причин суб'єктивних (складність процесу пізнання), так і через те, що світ, процесом відображення якого воно є, в своєму безконечному становленні сам також невичерпний.

Це положення є глибоким філософським узагальненням сучасної наукової картини природи, картини, в основі якої лежать діалектичні уявлення про матерію. Різними своїми аспектами (структурним, атрибутивним, релятивним) воно відіграє першочергову методологічну роль у всіх природничих науках, яка полягає в тому, що дане ленінське положення стає засобом пояснення або розв'язання певних гносеологічних проблем, засобом передбачення тенденцій розвитку природничонаукового пізнання. Сьогодні особливо яскраво ця роль виступає у фізичному пізнанні.

Принципове значення для природознавців має насамперед чітке розмежування філософського поняття матерії, з одного боку, і узагальнених поглядів на структуру і властивості матерії (наукова картина природи), з другого. Адже, як відомо, саме нерозуміння цієї відмінності метафізичним матеріалізмом було найважливішою гносеологічною причиною методологічної кризи в природознавстві кінця ХІХ — початку ХХ ст. «В цьому широкому ленінському визначенні матерії, — писав акад. С. І. Вавілов, — потенціально і міститься розв'язання кризи. Рухомі незмінні маси класичної фізики — зовсім не єдино можливий вид матерії, а механічний матеріалізм — не єдина форма матеріалізму»¹³.

Особливе значення має ленінське твердження про невичерпність матерії (і теза про невичерпність електрона) тепер, коли досліджується мікро- і мегасвіт: при виборі вихідних моделей, принципів і положень, при обговоренні шляхів і тенденцій пошуків, здійснюваних у теорії елементарних частинок, астрономії, космології, при фізичній інтерпретації і світоглядному тлумаченні досягнень цих наук. Так, для сучасної фізики мікрооб'єктів, а також космології та астрономії важливою є ідея структурної невичерпності матерії. Відповідно до цього структуру матерії зображають моделлю безконечної сукупності взаємозв'язаних рівнів з необмеженою кількістю елементів, структура яких, у свою чергу, характеризується як загальними, так і специфічними властивостями і закономірностями.

Як свідчить історія фізики, ця концепція є, так би мовити, «працюючою». Наприклад, при створенні квантової електродинаміки (30-і роки) процес взаємодії електронів і позитронів змоделивали як взаємобмін останніх з фотонами. Завдяки цьому вдалось описати всю сукупність електромагнітних властивостей електронів і позитронів. Тоді ж Д. Іваненко і В. Гейзенберг висловлюють думку, що ядра всіх атомів складаються лише з нейтронів і протонів. Нині ця так звана «крапельна» модель ядра є загально визнаною і дозволяє пояснити всі явища, що відбуваються в ядрах або з їх участю. Водночас японський фізик Юкава розробляє теорію, згідно з якою ядерні сили, тобто взаємодія нейтронів і протонів у ядрі, зумовлені взаємообміном менших від них частинок — мезонів, що згодом були відкриті експериментально. Мезонна теорія Юкави тепер теж є загально визнаною. Японський фізик Саката висловлює думку про те, що всі елементарні частинки мають складатись із ще дрібніших об'єктів. Розвиваючи цю гіпотезу на початку 60-х років, фізики Гелл-Манн і Цвейг висунули ідею, що всі сильно взаємодіючі елементарні частинки (тобто всі мікрооб'єкти, окрім фотонів, нейтрино, електронів та позитронів), складаються із кварків, тобто субелементарних частинок. Створена на основі цієї ідеї теорія унітарної

¹³ С. І. Вавілов. Ленін і фізика. М., 1960, стор. 90.

симетрії передбачила існування кількох нових елементарних частинок, що й було підтверджено експериментом. Правда, гіпотетичних об'єктів — кварків — виявити практично поки що не вдалося. У зв'язку з цим модель структурних рівнів є досить популярною у фізиці, а ідея структурності мікрооб'єктів — одна з провідних у фізиці елементарних частинок¹⁴.

Крім розглянутої нами концепції, згідно з якою кожен мікрооб'єкт обов'язково має певну структуру, у сучасній фізиці є й інша. Суть її виявляється в ідеї абсолютного елементаризму (В. Гейзенберг та ін.), найпоширенішим випадком якого є концепція точковості мікрооб'єктів¹⁵.

Якщо порівняти ці протилежні напрями, то можна твердити: ленінська теза про невичерпність електрона містила в собі першу методологічно правильну постановку питання про структурність елементарних частинок. Це неодноразово підкреслювали С. І. Вавілов, М. А. Марков, І. І. Соколов, С. Саката, С. Ф. Пауелл та ін.

Що ж до концепції точковості мікрооб'єктів, то вона свідчить про субстанціалізацію деякими вченими абстракції математичної точки, яка, хоча й відіграє велику роль в класичній і квантовій механіці, все ж є ідеалізацією, спрощенням, схематизацією об'єктів дійсності, а тому, природно, має обмежену сферу застосування. Щоправда, це ж саме стосується і концепції безконечності структурних рівнів, якщо оцінювати її за принципом структурної невичерпності (багатоманітності) матерії: адже в міру проникнення «вглиб» і «вшир» матерії характер структури елементів на якомусь етапі може змінитись настільки (симптомами цього є зміна властивостей і закономірностей руху мікро- і мегаоб'єктів порівняно з макрооб'єктами), що від самої схеми структурних рівнів матерії доведеться відмовитись, застосувавши замість неї щось інше.

Гіпотетичним припущенням про кінченість кількості структурних рівнів, а отже, про існування іншої структурної організації матерії, яку не можна змоделювати за допомогою понять «частина» — «ціле» (ними зображається модель структурних рівнів), виражається положення про безмежну складність будови матерії, яку не можна зобразити у всій її різноманітній цілості засобом якоїсь одної моделі¹⁶.

Принцип невичерпності матерії може бути використаний для пояснення і розв'язання таких гносеологічних проблем, як можливість створення єдиної і всеохоплюючої («вічної») теорії, ненаочність нових теорій і уявлень; застосовність старих понять до нових концепцій тощо.

Щодо першої з них. Як відомо, представники старого, домарксівського матеріалізму, спираючись на ідею абсолютного атомізму, були твердо переконані в тому, що можна створити завершену і повну систему законів природи. У наш час, при обговоренні різних варіантів теорії елементарних частинок, теж йшлося не про якусь окрему, а взагалі про «майбутню теорію фізики». Але якщо — на противагу концепції абсолютного атомізму — керуватись методологічним принципом про безмежну складність структури матерії, то стає зрозуміло, що ідея про універсальність, загальність і абсолютність єдиної теорії елементарних частинок є, мабуть, такою ж неспроможною, якою була свого часу ідея про абсолютність ньютонівської механіки, теорії Максвелла, загальної теорії відносності, квантової механіки. Тому-то М. А. Марков і підкреслює, що історичний досвід розвитку фізичних знань свідчить як

¹⁴ Див. статті С. Сакати, С. Ф. Пауелла та ін. у зб. «Ленин и современное естествознание». М., 1969.

¹⁵ УФН, т. 66, вип. 2, 1958, стор. 170, 171.

¹⁶ Д. Б о м. Причинность и случайность в современной физике. М., 1959, стор. 202.

про невичерпність структури матерії, так і про «своєрідну невичерпність відповідних конкретних теорій»¹⁷.

Щодо проблеми ненаочності нових теорій у фізиці. Положення про невичерпність матерії пояснює також відхід нових теорій від традиційної наочності, необхідність корінної зміни звичних понять і уявлень, коли починається вивчення об'єктів мікро- і мегасвіту. Наука відкриває такі явища, яким не відповідають поняття і уявлення, що виникли на основі попереднього досвіду і теоретичних знань, тобто віднині нові факти неможливо виразити засобами старих образів, моделей і схем, створених згідно з уже дослідженими процесами. Однією з найголовніших причин цього є об'єктивна відмінність структури, властивостей, закономірностей руху різних явищ і незвідність взаємодій явищ одного масштабу до взаємодій явищ інших масштабів і сфер.

Отже, ненаочність теорій, що описують мікро- і мегасвіт,— це наперед результат їх якісної своєрідності, неповторності.

Але характерно, що, починаючи дослідження нових явищ, учений користується при цьому як засобами пізнання старими поняттями і уявленнями (адже інших ще немає!); згодом, в міру розкриття специфіки досі не знаної сфери, він змінює ці поняття і уявлення відповідно до неї або замінює їх новими, більш адекватними, хоч і менш звичними.

Саме якісна відмінність структури, властивостей і закономірностей руху об'єктів різних сфер і рівнів (хоча вони і взаємозв'язані між собою) зумовлює те, що фактично єдиним засобом, за допомогою якого можна встановити зв'язок і виявити відмінність між цими сферами і рівнями, є математична гіпотеза. Метод математичної гіпотези полягає в тому, що, одержавши із експерименту (або ж керуючись якоюсь аналогією) певну залежність досліджуваного явища від ряду змінних величин, учений намагається математичним способом скомбінувати їх у рівняння, схему і т. п. Зроблені висновки знову зіставляють з експериментом, який є вирішальним критерієм достовірності сконструйованих рівнянь, схем та ін., хоча при цьому використовуються і інші додаткові критерії¹⁸.

Важливо підкреслити, що для сучасної фізики в багатьох випадках стало неписаним правилом, щоб закони нових теорій якомога більше й глибше відрізнялися від уже відомих законів. Як приклад наведемо відомі слова Бора, сказані ним з приводу відомої концепції Гейзенберга — Паулі: «Ми всі згодні, що Ваша теорія божевільна. Питання, яке нас розділяє, полягає в тому, чи достатньо вона божевільна, щоб мати ймовірність бути правильною. Моє відчуття таке, що теорія недостатньо божевільна»¹⁹. Цей афоризм Бора влучно виражає упевненість сучасного природознавця в тому, що природа не повторюється, що її закономірності невичерпно багатоманітні; виражає його віру, кажучи словами Ф. Дайсона, «в глибину невичерпного багатства природи»²⁰.

Принцип невичерпності дозволяє зрозуміти також зв'язок кінечних космологічних моделей з філософським положенням про нескінченність світу: кінечні моделі є вираженням різнорідності, якісної різноманітності матерії, а не доказом просторово-часової кінечності світу.

Ленінське положення про невичерпність пізнання матерії є одним з найважливіших філософських принципів сучасного природознавства.

¹⁷ М. А. Марков. О современной форме атомизма. «Вопросы философии», 1960, № 4, стор. 127.

¹⁸ Див. П. С. Дышлевы, А. З. Петров. Философские вопросы общей теории относительности. «Вопросы философии», 1968, № 1, стор. 93.

¹⁹ «Вопросы философии», 1960, № 4, стор. 134—135.

²⁰ Над чем думают физики. Вып. 2, М., 1963, стор. 102.

Це положення спрямовує рух фізичного пізнання до нових теоретичних результатів; дістає своє відбиття у певних фізичних концепціях (модель Сакати, кваркова модель Гелл-Манна і Цвейга та ін.); пояснює причини мінливості і вдосконалення наукових понять і абстракцій, теорій і картин світу тощо; націлює науковий пошук, творчу фантазію та інтуїцію вченого на висування нових «дивовижних» ідей і положень, на створення «божевільних» теорій, які розкривають дедалі глибші таємниці природи, досягаючи закономірності світу мікро- і мегаоб'єктів.

* * *

В статті розглядається сутність ленинського положення о нескерпаемости понятия материи. Основное содержание этого положения выражается в признании того, что: 1) движущаяся и развивающаяся материя, существуя в многообразных и взаимосвязанных состояниях, имеет бесконечно сложную структуру, элементы которой постепенно открываются наукой; 2) все существующие вещи и явления характеризуются многообразными свойствами, которые также постепенно познает человек; 3) между предметами, явлениями и их свойствами имеется множество разнородных связей и отношений (законов), открываемых благодаря прогрессу теории и эксперимента; 4) познание нескерпаемо как в силу причин субъективных (сложность процесса познания), так и потому, что материальный мир в своем бесконечном становлении сам является актуально и потенциально нескерпаемым. Автор показывает методологическое значение ленинского положения, которое служит средством объяснения или разрешения многих гносеологических проблем физики элементарных частиц, астрономии, космологии и других наук. Оно позволяет дать сравнительный анализ концепций структурности и точности микрообъектов, предложить гипотезу конечности числа структурных уровней материи, объяснить факт ненаглядности теорий микро- и мегамира, установить связь тезиса о качественной бесконечности материального мира с фактом наличия конечных космологических моделей и т. д. На основании всего сказанного ленинское положение о нескерпаемости познания материи можно отнести к числу важнейших методологических принципов современного естествознания.

Концепція „деідеологізації“ і філософія

Історія суспільної думки не знає такої філософії, філософської школи, напряму чи системи, які не були б найтісніше пов'язані з ідеологією певного класу. Однак це не заважало заперечувати такий зв'язок як у минулому, так і в наш час. Сьогодні борцями за «звільнення» філософії від ідеології виступають буржуазні філософи і соціологи. На перший погляд може здатися парадоксальною та обставина, що буржуазні ідеологи в розпал ідеологічної боротьби у сучасному світі намагаються не лише заперечити зв'язок філософії з ідеологією, а й взагалі дискредитувати ідеологію як форму суспільної свідомості, пророкуючи неминучість її зникнення. Вони видають будь-яку ідеологію за щось таке, що позбавлене наукової об'єктивності, за ідейний дурман, який допомагає політичним групам маскувати свої егоїстичні прагнення і цілі. Деякі буржуазні філософи слово «ідеолог» вважають майже лайливим. Проте за подібними висловлюваннями приховується досить виразне бажання під виглядом критики ідеології взагалі критикувати лише ту ідеологію, яка їм ворожа, тобто комуністичну ідеологію, марксизм-ленінізм.

Спостерігається дві, на перший погляд протилежні, тенденції у підході до цієї проблеми з боку буржуазних філософів. Перша полягає у проповіді «деідеологізації» науки, культури і філософії. Своєрідним варіантом цієї тенденції є проповідь «мирного співіснування» різних ідеологій, утвердження ідеологічного плюралізму, з точки зору якого всі ідеології мають однакове право на існування. Друга тенденція у підході до ідеологічних проблем, навпаки, відбиває прагнення до поглиблення ідеологічного розмежування, посилення ідеологічної боротьби.

При уважному аналізі цих зовні наче відмінних тенденцій стає очевидним, що в ставленні до марксистсько-ленінської ідеології вони є лише різними сторонами однієї й тієї самої концепції. Обидві вони спрямовані проти марксистської ідеології, проти впливу цієї ідеології на філософію.

Хоч сам термін «деідеологізація» особливо поширився в буржуазній суспільній думці після другої світової війни, з вимогою деідеологізувати суспільні науки буржуазні вчені виступають давно. Вже у відомому принципі засновника позитивізму Огюста Конта — «наука сама собі філософія» — містилась ідея розриву науки з ідеологією.

Відомий буржуазний соціолог Макс Вебер вимагав «свободи соціолога від оцінки», бо, мовляв, будь-яка оцінка процесів і фактів, зібраних соціологом, буде проявом його світогляду, а оскільки світогляд — річ ненаукова, то його проникнення в науку лише завдасть шкоди останній. Вебер намагався створити «надкласову» соціологію. Насправді ж ці його намагання були проявом тенденційного буржуазного об'єктивізму.

Тенденція деідеологізації філософії не завжди виявляється у відкритій формі. Представники неопозитивістської філософії у принципі відкидають підхід до філософії як до світогляду. Дехто з неопозитивістів взагалі ототожнює філософію з ідеологією і на цій підставі

відмовляє філософії як науці у праві на існування. Вони навіть пропонують відмовитися від самого терміна «філософія» і вживати поняття «філософська діяльність», мета якої — не теоретичне узагальнення і осмислення закономірностей об'єктивного світу, а філософський аналіз мови, уточнення її понять, семантичної структури тощо. До речі, сам термін «ідеологія» на думку тих неопозитивістів, які вважають, слідом за семантиками-ідеалістами Кожибським і Чейзом, що недосконалість людської мови — головне джерело суспільних конфліктів, можна зарахувати до тих термінів, які нічого не означають і повинні бути викинуті з людської мови.

Якщо неопозитивісти 20—30-х років нашого століття спрямовували свою критику проти філософії як науки, кваліфікуючи її корінні проблеми як псевдопроблеми, то сучасні неопозитивісти, торкаючись питань світогляду, основні зусилля зосереджують на критиці діалектичного та історичного матеріалізму. Відомий неопозитивіст і воєвничий ворог марксизму К. Поппер у своїх книгах намагається довести, що діалектичний та історичний матеріалізм — не наука, а ілюзія, його принципи — метафізика, яка не піддається перевірці і т. п. Того, що соціалізм уже давно не ілюзія, а реальна дійсність, що світ соціалізму, який є втіленням принципів марксизму-ленінізму, сьогодні складає цілу систему, К. Поппер «не помічає». Він замовчує і той факт, що розвиток сучасної науки підтверджує істинність принципів і категорій діалектичного матеріалізму.

Практичне застосування позитивістської методології можна проілюструвати на прикладі «економічного позитивізму». Один з його представників, французький соціолог і економіст Ж. Фурастьє пише, що його не цікавлять дискусії про вартість, додаткову вартість і все те, чого не можна побачити у повсякденному житті, його цікавлять «лише факти». Іншими словами, усі теорії наукової політичної економії, які дають об'єктивне уявлення про дію економічних законів капіталізму та їх соціальні наслідки, не цікавлять буржуазного соціолога, він надає перевагу накопиченню фактів, якими можна маніпулювати як заманеться. Природно, що оскільки науково обґрунтована у «Капіталі» Маркса теорія додаткової вартості розкрила таємниці капіталістичної експлуатації, походження і суть капіталу та способи його нагромадження, буржуазному вченому не залишається нічого кращого, як заявити, що це його не цікавить. Проте ідеологічні мотиви його «незацікавленості» приховати неможливо.

Концепція «деідеологізації» особливо настирливо пропагується у працях сучасних буржуазних соціологів Е. Шілса, Д. Белла, Р. Арона, С. Липсета. Перші два є авторами претензійних книг з однаковою назвою — «Кінець ідеології» (у Шілса ця назва супроводиться знаком запитання, у Белла має стверджувальний характер). Суть обстоюваної ними концепції «деідеологізації» така: ідеологія виникла як наслідок соціальних конфліктів, властивих доіндустріальному суспільству. У високорозвинутому (зрілому) індустріальному суспільстві соціальні конфлікти зникають і натомість настають згода і мир. Провідну роль починають відігравати науково-технічні рішення соціальних експертів, тому відпадає потреба в ідеології як інструменті боротьби за політичні цілі.

Даніел Белл пропонує ще більш модернізований варіант цієї концепції — «постіндустріальне суспільство»¹. В цьому вигаданому американським соціологом суспільстві взагалі нібито не буде ідеології. Тут

¹ D. Bell. The End of Ideology. Glencoe, 1960.

будь-які соціальні дії ґрунтуватимуться на точних наукових розрахунках учених, інженерів, експертів. Порядок, точність, визначеність, що характеризують розвиток техніки, на думку Д. Белла, заступлять місце «розпливчатих ідеологічних доктрин».

Слідом за Беллом та його прихильниками зникнення ідеології прокують також буржуазні економісти, пов'язуючи це з приходом ери «індустріалізму». Ось висловлювання з цього приводу одного з буржуазних економістів: «... Вік ідеології в'яне. Вік «великих дебатів» з середини ХІХ до середини ХХ ст. змінюється ерою великих і малих компромісів, ідеологія вмирає, але індустріалізм живе»².

Як на один із доказів на користь такої концепції буржуазні економісти вказують на зростаючу роль математичних методів в економіці. Дійсно, поширення математичних методів обробки економічних даних стало незаперечним фактом. Але фактом є і те, що математичні методи дослідження не можуть розкрити і пояснити суті таких, приміром, явищ буржуазної економіки, як безробіття, кризи, мілітаризація економіки, суперечності між монополістами і т. п. Усі ці явища вимагають соціального (політекономічного, юридичного, соціологічного) аналізу, а не лише математичного. А такий аналіз неможливий без чітких, науково обґрунтованих ідеологічних настанов.

Ідеологія, на думку буржуазних соціологів, перешкоджає встановленню соціальної гармонії у суспільстві. «Інтелектуальна та ідеологічна спадщина політичної соціології,— пише Сеймур Липсет у статті «Політична соціологія»,— її ототожнення з інтересами політичних лівих стали причиною зайвого наголошення на ролі конфлікту і розколу та ігнорування значення згоди і згуртованості»³.

Як би не відрізнялась аргументація буржуазних філософів і соціологів у їхніх концепціях «деідеологізації», до яких би засобів вони не вдавалися, щоб скомпрометувати марксистсько-ленінську ідеологію, усі вони виходять з протиставлення ідеології і науки. Вони ігнорують той факт, що є наукова і ненаукова ідеологія. Можна зрозуміти тих філософів і соціологів, які, маючи справу з панівною в капіталістичному світі тенденційно-апогогетичною буржуазною ідеологією, намагаються звільнитися від її пут, але класова обмеженість заважає їм перейти на позиції наукової ідеології. Проте здебільшого буржуазні філософи і соціологи під деідеологізацією розуміють цілком конкретну річ— боротьбу проти марксистської ідеології. Для них концепція «деідеологізації» — своєрідний захисний вал, що має оборонити буржуазну філософію, науку і культуру від впливу комуністичної ідеології. Що ж до посилення на деідеологізацію суспільного життя, а також філософії та соціології в США, то в них стільки ж правди, як і в твердженнях про зникнення соціальних конфліктів у економіці, політиці й культурі цієї країни. Настірливе вихвалювання американського способу життя, антикомуністична пропаганда, яка ведеться у США по всіх каналах масових комунікацій,— що може бути кращим спростуванням заяв про зникнення ідеології в наш час і переконливішим доказом класової тенденційності?

Найуживанішим методом у боротьбі проти комуністичної ідеології є фальсифікація марксизму-ленінізму. Робиться це з метою довести, ніби марксизм хибний саме тому, що він є ідеологією, а ідеологією він, мовляв, є тому, що його положення хибні. На цій нехитрій софістиці і ґрунтується аргументація наших ідейних противників.

² C. Kerr and others. *Industrialism and Industrial Man*. London, 1968, p. 284.

³ Социология сегодня. М., 1965, стр. 148.

У доповіді американського філософа-марксиста Джона Сомервілла «Філософія, ідеологія і марксизм сьогодні», виголошеній на XIV Міжнародному філософському конгресі, були переконливо викриті ці прийоми буржуазних фальсифікаторів марксизму. «Домінуючим уявленням або скоріше хибним уявленням у моїй країні,— говорив Сомервілл,— і це, напевне, характерно для більшості капіталістичних країн— є уявлення, ніби марксистська доктрина вчить: 1) що робітничий клас може досягти соціальної справедливості лише шляхом збройної боротьби; 2) що марксистські партії і лідери закликають до збройної боротьби проти капіталізму в будь-який час і за будь-яких умов; 3) що, оскільки капіталістичні і комуністичні держави існують у світі разом, війна між ними неминуча»⁴. Ці хибні уявлення про комуністичну ідеологію, зазначає Сомервілл, пропагуються серед широких верств населення, у мистецтві, засобами масової комунікації, на них зорієнтована вся система виховання.

Отже, цілком очевидно, що творці буржуазної концепції «деідеологізації» виступають не проти ідеології взагалі (хоч це також не виключається), а, головним чином, проти марксистсько-ленінської ідеології. Їхня критика абстрактної ідеології здебільшого служить лише димовою завісою для нападок на цілком конкретну ідеологію — марксизм. Життя показало, що вимога деідеологізації, висунута сучасними буржуазними теоретиками, не зводиться до абстрактної дискусії «наука чи ідеологія?». Вона є проявом ідеологічних диверсій імперіалізму.

Особливо небезпечними є спроби поширити концепцію «деідеологізації» в середовищі робітничого класу та в комуністичному русі. Саме такі ревізійні погляди пропагує у книзі «Великий поворот соціалізму» Роже Гароді, який намагається обґрунтувати положення, що партія «не може бути в своїх принципах ні ідеалістичною, ні матеріалістичною, ні релігійною, ні атеїстичною». Таких партій у класовому суспільстві не існує і існувати не може; про це свідчить історія і сучасна дійсність. У цих умовах вимога Р. Гароді виглядає як заклик теоретично обеззброїти комуністичні партії, підірвати їх ідеологічну боекватирність. Невипадково газета «Юманіте» охарактеризувала ці ідеї Р. Гароді як розрив з ленінізмом.

Думку про те, що у високорозвинутому індустріальному суспільстві ідеологія приречена на загибель, поділяють не всі буржуазні філософи. Залишається фактом,— говорить італійський філософ Гвідо Калоджеро,— що «цілий світ розколотий на дві половини рубезжем, який не є ані науковим, ані технічним, а ідеологічним»⁵. Та водночас він висловлює явно ідеалістичний і утопічний погляд на шляхи майбутнього об'єднання двох світів: «Наука і техніка могли б легко об'єднати Схід і Захід у єдиний світ, якби їм не протистояли ідеології, ще досить могутні, щоб відвернути таке об'єднання»⁶.

Калоджеро намагається провести різку межу між філософією і ідеологією у марксизмі. «... Ортодоксальні марксисты,— говорить він,— продовжують думати, що ідеологічний і революційний вплив економічних і соціальних теорій Маркса є логічним наслідком його філософської концепції людської природи і діяльності; однак це є головною причиною всіх непорозумінь і труднощів, в яких вони заплутуються, бо першою умовою для розуміння Маркса є необхідність чітко розрізнати

⁴ Akten des XIV Internationalen Kongresses für Philosophie. Wien, 1968, T. I, S. 447.

⁵ Ibidem, S. 461.

⁶ Ibidem.

його філософську теорію про те, ким людина не повинна бути, і його ідеологічне припущення того, ким людина має бути»⁷.

Цю стару байку антикомуністів і «марксологів» про суперечність між філософською теорією Маркса та його ідеологічними революційними висновками спростував ще сам Маркс, коли говорив у «Капіталі», що діалектичний метод послужив йому засобом доведення неминучості заміни капіталізму соціалізмом. Органічна єдність і логічний зв'язок філософії марксизму з його політичним і економічним ученням найкраще підтверджені самим життям — існуванням соціалістичного світу, в якому у повній відповідності з філософією марксизму доведено, ким людина не повинна бути (рабом капіталу) і ким вона має бути — вільним будівником нового суспільства, господарем своєї долі.

Протиставляючи філософію, яка начебто вивчає постійне і незмінне, ідеології, що має справу з мінливим і скороминущим, Г. Калоджеро, як і багато його буржуазних попередників, намагається відвести філософію від ідеологічних битв, поставити її над партіями.

Дещо інший погляд на співвідношення філософії і ідеології розвивав на XIV філософському конгресі американський філософ Річард Джордж у доповіді «Філософія, ідеологія і логічні міфи». Під логічними міфами Джордж розуміє, слідом за Леві Штраусом, «міфи сучасного суспільства», мета яких — пояснення або виправдання чогось. Творці цих міфів називають себе, проте, не міфотворцями, а філософами, психологами, економістами. «Ідеологія в її найпростішій формі, — говорить Джордж, — і є міфом, який, будучи прийнятим і засвоєним специфічною групою, служить офіційним ґрунтом і виправданням для її соціальної дії»⁸. Отже, Джордж поділяє загальноприйнятій серед буржуазних теоретиків погляд на ідеологію як на щось антинаукове, позбавлене об'єктивного змісту. Що ж до філософії, то вона, мовляв, може бути і може не бути «логічним міфом», тобто ідеологією. Усе залежить від того, якими проблемами вона займається і для чого її використовують. «У кожному разі в тій мірі, в якій вона пропонує універсальні теорії або погляди на світ, що не є доказовими (testable), вона може підходити під категорію, яку я назвав логічним міфом»⁹, — говорить Джордж. Якщо логічні міфи філософів використовуються для соціальної дії, як наприклад, моральні логічні міфи, тоді вони стають ідеологією. Джордж твердить, ніби всі типи ідеології мають своїм базисом логічний міф. Марксизм, на думку Джорджа, складається з філософських, логіко-міфічних та ідеологічних компонентів.

Класова тенденційність Джорджа виявляється тоді, коли він застосовує свою вигадану, антинаукову схему до аналізу буржуазної філософії. Він намагається довести, що сучасна буржуазна філософія, принаймні її провідні напрями, не виконує ідеологічних функцій. Екзистенціалізм, говорить Джордж, — не є ідеологією, бо офіційно він ніде не прийнятий. Аналітична філософія теж лише метод, її функція — критичне пояснення понять.

Наведені міркування Джорджа нав'язані впливом прагматистської філософії, корені якої у США ще дуже сильні. Оскільки ідеологія — міф, то її цінність не слід розглядати з погляду її істинності чи хибності. Цінність має визначатися мірою її корисності. Американський філософ ніби не помічає того, що в класовому суспільстві, представником якого він є, не може існувати надкласова загальноприйнятна

⁷ Akten des XIV Internationalen Kongresses für Philosophie, S. 461.

⁸ Ibidem, S. 465.

⁹ Ibidem.

ідеологія. Антагоністичні класи керуються різними ідеологіями. Ідеологія, яка корисна для буржуазії, водночас спрямована проти інтересів трудящих класів. Вуаль абстрактної надкласової «корисності» як критерію цінності логічного міфу (тобто ідеології) потрібна буржуазним філософам для того, щоб прикрити нею прагматизм, класову тенденційність буржуазної ідеології.

Отже, і Калоджеро, і Джордж протиставляють філософію та ідеологію. Філософія, на їхню думку, не пов'язана з ідеологією і тому ніяких ідеологічних функцій не повинна виконувати. Ідеологія — це лише засіб політичної чи соціальної дії.

Проте зв'язок філософії з ідеологією ні в минулому, ні в наш час як у соціалістичному, так і в капіталістичному світі не дає жодних підстав для таких висновків. На формування ідеології впливають найрізноманітніші фактори, серед яких вирішальними є соціально-економічний і політичний лад суспільства. Важливим теоретичним джерелом ідеології є філософія. Однак ідеологія не тотожна філософії ні за обсягом, ні за своїми якісними характеристиками. Ідеологічними формами суспільної свідомості є також політичні, правові, релігійні та інші ідеї.

Коли говорити про ідеологію сучасного суспільства — соціалістичного чи буржуазного, то в ній філософія виступає тим теоретичним ядром, в якому сконденсовано основні принципи світогляду того чи іншого класу. Оскільки філософія нерозривно пов'язана з політикою класів і у своєрідній абстрактно-теоретичній формі відбиває суспільно-політичні їх інтереси, вона одночасно є й ідеологією. Не може бути такого становища, щоб один і той же клас мав філософію, яка б за своїм ідейним змістом докорінно відрізнялась від його ідеології. Історія незаперечно доводить, що ідеологія і філософія будь-якого класу відрізняються головним чином за формою виразу ідей і понять, але не за їх змістом. І хоч специфічні особливості розвитку філософії відрізняють її від інших складових частин ідеології, філософія підлягає дії загальних закономірностей формування і розвитку ідеології.

Доказом цього може бути боротьба двох напрямів, двох партій у філософії. В. І. Ленін підкреслював, що ця боротьба «кінець кінцем виражає тенденції і ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»¹⁰. Боротьба матеріалізму і ідеалізму в сучасній філософії не є просто внутрішнім явищем філософського життя, що розвивається в позаідеологічній сфері. Ця боротьба є прямим виявленням сучасної боротьби двох протилежних ідеологій.

У класовому суспільстві ідеологія має класовий характер. Панівна ідеологія суспільства закріплює у своїй сфері ті ідеї, які служать інтересам панівного класу і є виразом його світогляду. Істинність ідеології визначається не тим, наскільки тісно пов'язана вона з політичними цілями того чи іншого класу, а тим, якому класові вона належить. Ідеологія віджиганих соціальних класів, які перешкоджають історичному поступові і інтереси яких розходяться з об'єктивними тенденціями суспільного розвитку, не може бути прогресивною, науковою ідеологією, бо не можна в ідеологічній формі виразити прогресивні тенденції історичного розвитку з позицій класу, який сам регресує.

У наш час носієм прогресивних тенденцій історичного розвитку є робітничий клас, який у союзі з селянством веде боротьбу за перемогу найпрогресивнішого ладу — комуністичного. Робітничий клас зацікавлений у науковому вивченні і свідомому використанні соціальних законо-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 329.

мірностей. Цим і зумовлюється глибока науковість, прогресивність комуністичної ідеології.

Намагаючись приховати класову суть ідеології, щоб замаскувати її зв'язок з інтересами тих чи тих класів, деякі буржуазні філософи й соціологи вдаються до всіляких підтасувань. В американському соціологічному словнику дано таке визначення ідеології: «Ідеологія — це сукупність ідей, вірувань і способів мислення, що характеризують такі групи, як нація, клас, каста, професія або заняття, релігійна секта, політична партія і т. д. Ідеологія зумовлюється і визначається географічними та кліматичними факторами, дією звичаїв і культурним середовищем відповідних груп»¹¹. Ставлячи клас поряд з сектою, буржуазні соціологи хочуть стерти різницю між ідеологією класу і ідеологією якоїсь другорядної соціальної групи. Очевидно, що подібне розуміння ідеології є наслідком застосування ідей стратифікації, взятих з буржуазної соціології. Теорія стратифікації намагається підмінити поняття «соціальний клас» невизначеним і туманним поняттям «соціальний страт». Оскільки соціальні страти визначаються за будь-якими соціальними характеристиками людей, то їх можна нарахувати необмежену кількість. Внаслідок цієї нехитрої операції банкіра і швейцара банку можна віднести до одного й того самого страту, наприклад, футболних болільників. У такому випадку належність їх до протилежних класів, відмінність їхньої ідеології буде замасковано, а саме це є метою теоретиків стратифікації.

Не викликає сумніву той факт, що ідеологія класів має певні національні особливості. Залежно від суспільно-історичних умов вони можуть набувати в ідеології більшого чи меншого значення. Іноді вони відіграють важливу роль, наприклад, у такій суспільно-політичній доктрині, як негритуд. Все ж і національні і релігійні елементи ідеології будь-якого класу, як би глибоко вони не зачіпали її зміст, не є визначальними. І географічне середовище, і звичаї, і культурне оточення, зокрема культурні традиції, впливають на формування ідеології певних соціальних груп, але вирішальною при цьому є роль класу чи соціальної групи у суспільному виробництві, їхнє відношення до засобів і знарядь виробництва, місце в системі суспільних відносин. Ці моменти, як довели Маркс і Ленін, є головними класовими ознаками, вони визначають і розвиток ідеології будь-якого класу.

Марксизм-ленінізм як ідеологія робітничого класу саме тому і набув інтернаціонального характеру, що становище пролетаріату як експлуатованого класу, позбавленого засобів виробництва, не змінюється, по суті, від того, в якій капіталістичній країні він живе, які звичаї характеризують цю країну і т. п. Класовим становищем, класовими інтересами пояснюється той факт, що робітничий клас різних націй має єдину пролетарську ідеологію.

Що ж до перспектив існування ідеології, то в майбутньому зникне лише одна форма ідеології — ідеологія ненаукова, в тому числі буржуазна. Але шляхом, який приведе до цього, буде не згасання ідеологічної боротьби, не мирне співіснування протилежних ідеологій, а ідеологічна боротьба. В цій боротьбі, якою б складною і тривалою вона не була, перемога буде забезпечена тій ідеології, яка ґрунтується на наукових принципах, яка відбиває інтереси народних мас — комуністичній ідеології.

Ідеологія виникла як вираз поглядів і ідей певних суспільних класів. Тому і зникнення класів, побудова єдиного, безкласового

¹¹ Dictionary of Sociology. USA, 1964, p. 149.

суспільства буде означати зникнення класової ідеології і заміну її єдиною загальнонародною ідеологією.

Практика останніх років показала, що концепція «деідеологізації» — одне із найважливіших знарядь в арсеналі антикомунізму. Викриття реакційної суті цієї концепції вимагається завданнями послідовного проведення принципу комуністичної партійності марксистсько-ленінської філософії.

Радянська філософська наука розвивається у тісному зв'язку з політикою Комуністичної партії, з практикою революційного перетворення світу. В руках марксистів філософія завжди була знаряддям гострої ідеологічної боротьби. Сьогодні вона, більш ніж будь-коли, повинна виконувати цю функцію, якщо врахувати ту напругу, якої досягає в сучасному світі боротьба ідей. Тому нічим не можна виправдати байдужість і «нейтралітет» тих філософів, які намагаються стояти «над таборами». «... Байдужість до боротьби, — писав В. І. Ленін у статті «Соціалістична партія і безпартійна революційність», — аж ніяк не є на ділі відстороненням від боротьби, утриманням від неї або нейтралітетом. Байдужість є мовчазна підтримка того, хто сильний, того, хто панує»¹².

Неоціненне значення має ленінський принцип партійності філософії в боротьбі проти всіляких антимарксистських філософських течій, проти антикомунізму в цілому. Під прапором антикомунізму сьогодні виступають усі відверті і приховані вороги марксизму. Одні з них роблять ставку на відкриту боротьбу з марксизмом на зразок всіляких «марксологів», інші покладають надії на «деідеологізацію» діалектичного матеріалізму.

Зростання революційного руху, переможний поступ ідей комунізму викликають шалений опір світової реакції, загострюють ідеологічну боротьбу. В цих умовах дедалі важливішу роль відіграє боротьба за утвердження марксистсько-ленінського світогляду, послідовне проведення в життя ленінського принципу партійності філософії.

* * *

Статья содержит критический анализ буржуазной концепции «деидеологизации» философии, в частности взглядов Э. Шилса, Д. Белла и др. Концепция «деидеологизации» философии антинаучна по характеру и реакционна по содержанию. В эпоху острой идеологической борьбы между миром социализма и миром капитализма не может существовать философия, независимая от идеологии того или иного класса, свободная от политики. Сторонники концепции «деидеологизации» философии выступают, по существу, не против любой идеологии, а против коммунистической идеологии, марксизма-ленинизма, пропагандируют идеалистическое мировоззрение. Концепция «деидеологизации» философии является средством борьбы за буржуазную философию, идеологическим оружием современной буржуазии. Утверждение буржуазных философов и социологов, что в наше время идеология исчезает и в будущем любая идеология будет вообще вытеснена точными, научными концепциями, расчетами экспертов и специалистов, не выдерживает критики, так как базируется на ошибочном исходном принципе о ложности любой идеологии. В будущем исчезнет антинаучная, реакционная идеология, выражающая интересы эксплуататорских классов, и окончательно победит коммунистическая идеология. В статье излагается марксистское понимание соотношения идеологии и философии.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 59.

Гегель і діалектико-матеріалістичне переосмислення його філософської спадщини

(До 200-річчя від дня народження)

Гегель увійшов в історію думки як творець найбільш розвиненої, загальної форми діалектики в домарксівській філософії. У листі до Кугельмана від 11 січня 1868 р. Маркс охарактеризував гегелівську діалектику як основну форму всякої діалектики, «але тільки після звільнення її від її містичної форми...»¹. Гегелівська діалектика була загальною тому, що виникла вона як «підсумок, сума, висновок історії пізнання світу» (Ленін). Але оскільки цей підсумок було зроблено з позицій відсталого німецької буржуазії, то й діалектика була обернена в минуле, основний наголос в ній падав на примирення, опосередкування, а не на боротьбу протилежностей. Тому після Гегеля розвивати діалектику з позицій буржуазії було неможливо, про що свідчить приклад Л. Фейєрбаха, для якого діалектичний метод є лише зовнішнім способом (манерою) викладу матеріалу, а не «свідомістю про форму внутрішнього саморуху... змісту»², як у Гегеля. Буржуазні мислителі починають дивитись на діалектику як на «мертвого собаку». «На совісті Фейєрбаха великий гріх у цьому відношенні», — зазначав Маркс у листі до Енгельса 11 січня 1868 р.³ Разом з тим Фейєрбах відіграв велику роль у відродженні матеріалізму і сприяв переходові Маркса й Енгельса до нового світогляду. А після нього приходять Бюхнер, Конт та Шопенгауер, який був прямо-таки невтомним на лайку і наклепи щодо Гегеля. Далі розвинути діалектичний метод можна було лише з позицій класу, що спрямовував свої погляди у майбутнє. Революційна за змістом діалектика могла бути формою діяльності й мислення лише революційного класу — пролетаріату. Тому саме його вожді й теоретики Маркс і Енгельс врятували раціональний зміст гегелівської філософії від забуття, звільнили його від «містичної форми» і поставили на наукову основу.

Всупереч буржуазним теоретикам, у яких діалектика «викликала лише злобу і жах», Маркс «відкрито заявив себе учнем цього великого мислителя»⁴. Зрозуміло, він не міг задовольнитися тільки вченням Гегеля, бо його метод дослідження «не той, що у Гегеля»⁵. Маркс — матеріаліст, а Гегель — ідеаліст. Теорія і практика класової боротьби потребували перетворення гегелівської діалектики. Будучи революціонером, Маркс не міг відкинути методу Гегеля, але з тієї ж причини не міг і взяти його у готовому вигляді. Тому він критикує його не по-фейєрбахівському і не по-бюхнерівському, а діалектично⁶.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 425—426.

² Гегель. Сочинения, т. V, стор. 33.

³ В. І. Ленін резюмує: «Фейєрбах винен в нерозумінні діалектики Гегеля». (В. І. Ленін. Конспект перепіски Маркса и Энгельса 1844—1883 гг., М., 1968, стор. 60).

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 425.

⁶ Див. про такі засоби критики у Леніна (Твори, т. 38, стор. 165).

У нових історичних умовах цю критику здійснював Ленін. В роки імперіалістичної війни і назрівання пролетарської революції в Росії він звертається до філософської спадщини Гегеля, ретельно її вивчає, по-новому переосмислює і цим збагачує матеріалістичну діалектику.

Щоб глибше зрозуміти необхідність такого переосмислення гегелівського вчення, розглянемо спочатку загальний закон збігу онто- і філогенезу у пізнанні, який регулює відношення людей до попередніх ступенів духовної і матеріальної культури.

Людина є суспільною істотою, сукупністю суспільних відносин. Але такою вона не народжується, а стає поступово, підносячись від найпростіших відчуттів і уявлень до засвоєння соціальних форм теоретичної і практичної діяльності — політики, права, науки, моралі, мистецтва, філософії і т. д. — до рівня суспільності, соціальності. Основна риса такого піднесення, або формування, полягає в тому, що ступені, які проходять в процесі його окремих індивідів, є скороченим, стислим відтворенням руху всієї історії людства.

Такий збіг філогенезу і онтогенезу — дуже важливий закон розвитку. Він був сформульований Гегелем у праці «Феноменологія духу» (1807), перші два розділи якої («Свідомість» і «Самосвідомість») показують індивідуальну свідомість, третій («Розум») — є перехід до четвертого — «Духу», де досліджуються вже згадані форми суспільної свідомості. «Окремий індивід, — відзначає Гегель, — повинен і за змістом пройти ступені формування (у російському перекладі — «образовання». — М. Б.) загального духу, але як форми, уже залишені духом, як етапи шляху вже розробленого і вирівняного; таким чином... ми бачимо, як те, що в більш ранні епохи займало зрілий дух мужів, зведено до пізнань, вправ і навіть ігор юнацького віку, а в педагогічних успіхах ми впізнаємо накидану начебто в стислому нарисі історію освіченості всього світу»⁷. З боку індивіда формування означає «поглинання неорганічної природи» духу (книги тощо) і оволодіння нею для себе. «З боку ж загального духу (тобто наявного, готового світу культури)... формування означає тільки те, що ця субстанція (світ готової, об'єктивно існуючої культури) надає собі самосвідомості, тобто народжує своє становлення і свою рефлексію в собі»⁸. При цьому, підкреслює Гегель, не треба бути нетерплячим, тобто намагатись досягти мети, не звертаючись до засобів. У формуванні і треба, по-перше, витримати довжину шляху, «бо кожний момент необхідний»; по-друге, «на кожному з них треба затриматись», засвоїти його як цілісну форму і лише потім рухатись далі.

Зрозуміло, що сказане стосується не лише окремої людини, але й цілих поколінь, що стають на шлях формування, і навіть цілих суспільств на певному ступені їх розвитку (яскравий приклад — епоха Відродження). Завдяки цьому процесові історія культури знову й знову актуалізується, здобуває самосвідомість і з «неорганічної природи» стає живою формою людського духу. Кожне нове покоління людства знову і знову відтворює, відроджує історію культури. А оскільки попереднє покоління не зникає до того, як розвинеться наступне, вся основна маса духовних і матеріальних досягнень функціонує безперервно.

Характерними рисами такого відтворення, поряд із зазначеними, є, по-перше, те, що окремих індивідів (на відміну від людства) — це «недосконалий дух, деякий конкретний образ, в усьому наявному бутті якого домінує одна визначеність, а від інших є лише розпливчаті риси»; пов-

⁷ Гегель, Соч., т. IV, стор. 15.

⁸ Там же,

нота історії культури відтворюється всім людством; по-друге те, що хоч окремих індивідів (і ціле покоління) повинні набратися терпіння, засвоюючи цю культуру, «але разом з тим у нього труднощів менше, тому що в собі це зроблено,— зміст є вже стерта до можливості дійсність, приборкана безпосередність, а формоутворення зведене до своєї абрєвіатури, до простого визначення в думці»⁹. Шлях засвоєння коротший і легший, ніж шлях первісного відкриття.

Процес постійної актуалізації історії пояснюється тим, що форми суспільної діяльності виробляються протягом всього розвитку суспільства і засвоєння їх неможливе без відтворення цього розвитку. Розвиток суспільства, як і окремої людини, здійснюється завдяки тому, що кожний наступний щабель зберігає досягнення попереднього; отже, розгорнути наявну культуру, засвоїти її означає «пробігти» заново «історію освіченості всього світу». Сам же порядок розгортання визначатиметься принципом руху від простого до складного, від абстрактного до конкретного,— принципом, який діє і в самій історії. Таке повторення історії пояснюється не якоюсь провіденціальною метою, «прогресом», прагненням до «вдосконалення» тощо, а тією звичайною обставиною, що людина вступає в суспільні відносини з іншими людьми, до засобів виробництва і т. д. і через них засвоює основні досягнення минулого. Формування при цьому означає не лише оволодіння певною сумою знань, наук (що вкрито в поняття освіти), але і формами буленної свідомості, а також засобами практичної діяльності, на яких будується життя суспільства.

Викладений закон Гегеля — один з основних принципів, що визначають наше ставлення до класичної спадщини. У матеріалістично-осмисленій формі він увійшов до марксистської філософії і проймає численні роздуми Маркса, Енгельса, Леніна про використання скарбниці світової культури. Саме вчення Маркса «виникло як пряме й безпосереднє *продовження* вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму»¹⁰. Згідно з цим принципом Ленін оцінював, засвоював і розробляв далі теоретичні і практичні досягнення історії. Марксистсько-ленінізм використовує усе найзначніше з досвіду революцій XVIII, XIX і XX ст. У нерозривному зв'язку з практичним досвідом осмислюється і історія «людського духу» (наука, право, мораль, релігія, мистецтво, філософія). Важливо підкреслити, що це засвоєння є творчим, тобто водночас дальшим розвитком здобутого. Кожний новий цикл відтворення світової культури не збігається з попереднім. Більш розвинуте суспільство інакше сприймає спадщину минулого, відкриваючи в ній такі сторони, яких не знали і не сприймали попередні покоління. Шеллінг називав художній твір безконечним в тому розумінні, що його зміст неможливо вичерпати. Це саме можна сказати й про всі продукти людської діяльності. Історія їх є процес все повнішого і всебічного розкриття їх змісту. Тому відтворення минулого є водночас його дальшим розвитком, не кажучи вже про те, що розвиток сьогочасного неможливий без звертання до попереднього.

Ставлення В. І. Леніна до філософії Гегеля дуже показує в цьому плані. Ленін вважав, що вивчати гегелівську діалектику необхідно не лише тому, що без неї неможливо зрозуміти походження марксистської філософії, але й тому, що без такого вивчення і засвоєння не можна успішно розвивати далі сучасну філософію. Серед «тих галузей знання, з яких повинна складатися теорія пізнання і діалектика», великого значення він надавав історії філософії, «історії пізнання взагалі»

⁹ Гегель. Соч., т. IV, стор. 15—16.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

тощо¹¹. Саме в цьому дусі в праці «Про значення войовничого матеріалізму» (1922 р.) Ленін накреслив величезну програму, яка має значення і тепер. Розглядаючи питання про союз філософії і природознавства, Ленін писав, «що без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»¹². Неодмінною умовою всебічного освоєння матеріалізму Ленін вважав організацію систематичного вивчення діалектики Гегеля з матеріалістичної точки зору¹³. Це саме та діалектика, «яку Маркс практично застосовував і в своєму «Капіталі» і в своїх історичних і політичних працях...»¹⁴.

Щоб зрозуміти ці слова, треба розрізняти, по-перше, принципovu і систематичну переробку гегелівської діалектики і, по-друге, переробку «для себе» від переробки «для інших». Маркс і Енгельс переробляли філософію Гегеля систематично, крок за кроком в той період, коли переходили на позиції наукового комунізму і діалектичного матеріалізму. Ядром цього процесу є принципове перетворення, тобто перетворення принципів (основне питання філософії, основні закони діалектики тощо). Саме їх переосмислення дістало вияв у філософських працях «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейербах» та ін. Але здійснена Марксом і Енгельсом духовна революція не має свого повного втілення в їх творах. Щоправда, у їхній літературній спадщині ми знаходимо праці, подібні до «Філософських зошитів» Леніна, а саме: Марксові «Зошити з епікурейської, стоїчної та скептичної філософії» (1839 р.), Крейцнахські рукописи (1843 р.) «До критики гегелівської філософії права», де пунктуально аналізуються § 261—313 «Філософії права» Гегеля, «Економічно-філософські рукописи 1844 р.», де детально розглядається останній розділ «Феноменології духу». Але це лише невелика частина тієї матеріалістичної переробки гегелівської філософії, яку виконали Маркс і Енгельс.

Ленін продовжив цю роботу. Він скрупульозно дослідив «Науку логіки», «Історію філософії», «Філософію історії» Гегеля, «Лейбніца» Фейербаха, його твори про «Сутність релігії», «Теогонію», «Геракліта Темного з Ефеса» Лассалья, маючи на меті матеріалістично переосмислити діалектику Гегеля і діалектично проаналізувати філософію Фейербаха. В конспекті «Науки логіки» Ленін пише: «Нісенітниця про абсолют... Я взагалі стараюсь читати Гегеля матеріалістично: Гегель є поставлений на голову матеріалізм (за Енгельсом) — тобто я викидаю здебільшого боженьку, абсолют, чисту ідею etc.»¹⁵.

При цьому слід відзначити таке. По-перше, оскільки, вивчаючи Гегеля-ідеаліста, критикуючи принципи його системи, не можна цілком викинути «боженьку», то Ленін застосовує поняття «перевертання». Наприклад, з приводу думки § 219 Енциклопедії («...Підкорювана живою істотою неорганічна природа зазнає цього тому, що вона *в собі* є те саме, чим життя *є для себе*») він зауважує: «Перевернути = чистий матеріалізм. Чудово, глибоко, вірно!!»¹⁶. Ту ж думку проводить Ленін на

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 337.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 197—198.

¹³ Див. там же, стор. 198.

¹⁴ Там же.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 90.

¹⁶ Там же, стор. 186.

багатьох сторінках (74, 164, 200, 217 та ін.), неодноразово підкреслюючи: «Мав рацію Енгельс, що система Гегеля перевернутий матеріалізм»¹⁷. Енгельс, відзначаючи, що філософів від Декарта до Гегеля і від Гоббса до Фейєрбаха штовхала уперед не одна лише сила чистого мислення, але головним чином швидкий розвиток природознавства і промисловості і що у матеріалістів це прямо впадало в очі, писав: «Але й ідеалістичні системи все більше й більше наповнювалися матеріалістичним змістом, і намагалися пантеїстично примирити протилежність духу і матерії. В гегелівській системі дійшло, нарешті, до того, що вона і за методом і за змістом являє собою тільки ідеалістично на голову поставлений матеріалізм»¹⁸. Ленін розвиває далі думку Енгельса і використовує її як методологічний принцип при оцінці Гегеля.

По-друге, через те, що система Гегеля «наповнилась матеріалістичним змістом», слова «абсолют», «дух», «бог» та до них подібні часто є лише пустим звуком, за яким криється цілком земний зміст. Вперше на це звернув увагу Маркс у «Святому сімействі». А Ленін, конспектуючи цю працю, підкреслив: «Тут же надзвичайно цікаве зауваження, що Гегель «дуже часто» всередині спекулятивного викладу подає дійсний виклад, що охоплює самий предмет — *die Sache selbst*»¹⁹.

Ленінська думка перегукується з твердженнями Плеханова, який у праці «До 60-ї річниці від дня смерті Гегеля» (1891) відзначав, що гегелівські посилення на абсолютну ідею часто є просто формальними. Погворивши про «світовий дух» і особливості його вияву в Спарті, наводить приклад Плеханов, Гегель залишає його і дає глибокий аналіз соціально-політичного життя країни, приходячи до висновку, що Лакедемон загинув внаслідок майнової нерівності (а не духу). В його філософії історії, історії філософії, філософії природи можна знайти чимало подібних прикладів. Це означає, що в таких місцях викидання «боженьки» не перекручує не лише істини, але й філософії Гегеля. «Бог» і т. п. відіграють тут дійсно роль «привісків».

По-третє, ленінський підхід зважає на ту глибоку психологічну закономірність, що людське сприймання світу відбувається не лише за законами об'єкта, але й відповідно до культури суб'єкта. У переконаного матеріаліста саме читання безпосередньо, автоматично, навіть без участі свідомості виправляє викривлення, які вносять у зображення предмета ідеалісти. Ми, матеріалісти, не можемо читати Гегеля ідеалістично.

Нарешті, по-четверте, важливою є сама тенденція критики Гегеля критикували по-різному. Одні, як писав Енгельс, читали його «саме для того, щоб відкривати в ньому паралогізми і пересмикування, які були йому за підойми для побудов. Це робота школяра». А тим часом значно важливіше було б «відшукати під неправильною формою і в штучному зв'язку вірне і геніальне»²⁰. І через те марксиста, а серед них і Ленін, з двох сторін гегелівської філософії: «системи» («бог», «абсолют» тощо) і методу (діалектика та елементи матеріалізму) — приймали другу, відкидаючи першу. «Бог», «абсолют» і т. д., як часто твердить Ленін, — «містичне лушпиння гегельянщини». Єдино важливим є діалектичний метод. Тому і в загальній оцінці філософії Гегеля марксизм робить наголос не на мертвому, не на «лушпинні», інакше ця філософія була б «ідеологією реставрації», але не теоретичним джерелом марксизму, — а на її «раціональному зерні». Саме за розуміння цього «зерна» Ленін

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 217.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 273.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 13.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 169.

високо ставив Чернишевського, називаючи його «великим російським гегельянцем і матеріалістом».

Отже, ми бачимс, що Ленін не лише ставив перед філософами завдання систематично вивчати діалектику Гегеля, але й сам віддавав цій справі чимало часу; завдяки чому ми маємо єдину у своєму роді матеріалістичну переробку трьох найвизначніших творів Гегеля.

Але ця робота ще не завершена. Беручи за взірць Крейцнахські рукописи Маркса і «Філософські зошити» Леніна, треба ґрунтовно опрацювати феноменологію духу, філософію духу, природи, історії (Ленін залишив з приводу неї лише кілька зауважень), «Філософію права», «Лекції з естетики» та інші твори. Двоїстість світогляду Гегеля не завадила тому, що гегелівська система охопила незрівнянно ширшу галузь, ніж будь-яка колишня система, і розвинула в цій галузі... різюче багатство думок. Феноменологія духу., логіка, філософія природи, філософія духу, розроблена в її окремих історичних підрозділах: філософія історії, права, релігії, історія філософії, естетика і т. д.,— в кожній з цих різних історичних галузей Гегель старається знайти і вказати нитку розвитку, яка проходить через неї. А тому що він був не тільки творчим генієм, але й людиною енциклопедичної вченості, то його виступ скрізь становив епоху»²¹.

Не випадково Маркс і Енгельс протягом всього життя знову і знову звертаються до творів Гегеля. Переосмислення його теоретичних досягнень вони продовжують і після того, як принципово перетворили всю попередню філософію. Це не лишилося поза увагою Леніна. 1913 року, конспектуючи листування Маркса і Енгельса, видане в чотирьох томах (у Штутгарті), він ретельно вивчає також ті листи, у яких засновники марксизму повертаються до творів Гегеля і висловлюють своє ставлення до нього. Ленін детально конспектує лист, в якому 14 липня 1858 р. Енгельс писав Марксу: «Пришли мені все-таки обіцяну «Філософію природи» Гегеля. Я вивчаю тепер трохи фізіологію і збираюсь пов'язати з цим вивчення порівняльної анатомії. В них багато надзвичайно важливого з філософського погляду, але все це відкрито тільки недавно: мені дуже хотілося б знати, чи не передбачив старик що-небудь з цього». І з приводу клітинної теорії Шлейдена — Шванна: «Усе є клітина. Клітина є гегелівське в-собі-буття і в своєму розвитку проходить саме гегелівський процес, поки з неї, нарешті, не розвивається «ідея», даний завершений організм»²². На полях Ленін робить зауваження, зміст яких концентрується в темі «Гегель і сучасне природознавство». До цієї думки він повертається у 1922 р., коли, розвиваючи ідею про союз філософії і природознавства, відводить в ньому значне місце Гегелю: «Сучасні природодослідники знайдуть (якщо зуміють шукати і якщо ми навчимося допомагати їм) в матеріалістично витлумаченій діалектиці Гегеля ряд відповідей на ті філософські питання, які ставить революція в природознавстві і на яких «збиваються» в реакцію інтелігентські поклонники буржуазної моди»²³.

Та, на жаль, ще й досі «Філософія природи» не використана для відповіді на ряд питань. Багато хто, услід за Плехановим, твердить, що це — найслабкіший твір. А «прихильники буржуазної моди» ганьблять натурфілософію Гегеля, акцентуючи увагу на найменш значному

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 265.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 266.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198—199. Прямі посилання на діалектику Гегеля Ленін робить, критикуючи принцип релятивізму (Твори, т. 14, стор. 119: «Діалектика,— як роз'яснював ще Гегель,— включає в себе момент релятивізму, заперечення, скептицизму, але не зводиться до релятивізму»).

і до того ж ще й спотворюючи його. Робиться це з метою під слабкими, а часто й фантастичними положеннями філософії Гегеля поховати його діалектику, бо остання зв'язана з діалектикою Маркса і Леніна. Та й взагалі діалектика в раціональній формі, як писав Маркс, «викликає у буржуазії лише злобу і жах». Так, Г. Тард побачив щось «загрозливо істинне в гегелівській діалектиці»²⁴. І це зрозуміло: адже саме її Герцен назвав «алгеброю революції».

У вже згаданому листі до Енгельса від 14 січня 1858 р. Маркс, повідомлюючи про успіхи в своїй роботі, зазначає: «Для методу опрацювання матеріалу мені дуже придалося те, що я зовсім випадково знову перегорнув «Логіку» Гегеля...». Тут же він висловлює велике бажання, коли б знайшовся час, викласти «на двох або трьох друкованих аркушах у доступній здоровому людському розумові формі те *раціональне*, що є в методі, який Гегель відкрив, але в той же час і містифікував»²⁵. Очевидно, й Ленін, вивчаючи Гегеля, теж готував матеріал для такої праці. Питання про написання її залишається відкритим. У плані теми «Гегель (Логіка велика і мала) і сучасне природознавство»²⁶ Ленін вивчає листа Енгельса від 21 вересня 1874 р., звертаючи увагу на такі слова: «Я глибоко поринув у вчення про сутність... Обмежений розсудок дослідників природи може використати тільки окремі місця великої Логіки, хоч вона значно глибше проникає в діалектичну сутність речей; навпаки, виклад в «Енциклопедії» начебто створений для цих людей, ілюстрації беруться значною мірою з їх галузі і дуже переконливі...»²⁷ і т. д. Енгельс вбачає в Логіці Гегеля «справжній скарб».

Можна навести багато інших прикладів, що свідчать про те, як часто великі учителі пролетаріату зверталися до енциклопедичної вченості старого майстра діалектики. Згадаймо, як в тяжкі 1914—1916 роки Ленін вивчає «Науку логіки» та інші твори Гегеля. Але чимало гегелівських праць лишаються зовсім не дослідженими. Не здійснено аналізу тритомної «Естетки», вивчати яку радив Енгельс. Потребують свого розгляду «Лекції з історії філософії», названі Енгельсом «одним з найгеніальніших творів»²⁸. Не дістала матеріалістичного втілення гегелівська ідея про історію філософії, як сучасному²⁹.

Твори Гегеля слід вивчати, пам'ятаючи слова Леніна: «Логіку Гегеля не можна *застосовувати* в даному її вигляді, не можна *брати* як дане. З неї *треба вибрати* логічні (гносеологічні) відтинки, очистивши від *Ideenmystik*: це ще велика робота»³⁰. Поняття «вибрати» має велике методологічне значення для сприймання класичної спадщини. Вища культура, засвоюючи те істинне, що є в нижчій, відкидає помилкове або другорядне. Це стосується не лише різних мислителів (порівняй Гегеля і Беме), але й їх окремих творів. Аналізуючи «Логіку» Гегеля, Ленін відзначає як знаменне те, що «весь розділ про «абсолютну ідею» майже ні словечка не говорить про бога.., і крім того,—це *NB*—майже не має в собі специфічно *ідеалізму*, а головним своїм предметом має *діалектичний* метод. Підсумок і резюме, останнє слово

²⁴ Див. Л. С'єв. Современная французская философия. М., 1968, стор. 123.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 205.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Конспект переписки Маркса и Энгельса, стор. 152.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 99.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 169.

²⁹ У цьому розумінні значно більше пощастило «Філософії права». А. А. Понтковський у книзі «Учення Гегеля о государстве и праве и его уголовно-правовая теория» (М., 1963) глибоко проаналізував цей твір Гегеля і показав його велике значення для науки.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 251.

і суть логіки Гегеля є *діалектичний метод* — це надзвичайно цікава річ». І вже про всю «Логіку»: «в цьому найбільш ідеалістичному творі Гегеля найменше ідеалізму, найбільше матеріалізму. «Суперечливо», але факт!»³¹ І таких розділів, параграфів у Гегеля дуже багато. Можна було б скласти з них хрестоматію з діалектики. Проте «це ще велика робота».

Узагальнюючи свій досвід матеріалістичного вивчення Гегеля, Ленін 1922 р. у статті «Про значення воєнничого матеріалізму» повертається до практичної реалізації цієї ідеї. «Група редакторів і співробітників журналу «Под Знаменем Марксизма», — писав він, — повинна бути, на мій погляд, свого роду «товариством матеріалістичних друзів гегелівської діалектики»³². При цьому за взірць застосування матеріалістично витлумаченої діалектики Гегеля Ленін рекомендує брати твори Маркса і закликає «розробляти цю діалектику з усіх сторін, друкувати в журналі уривки з головних творів Гегеля, тлумачити їх матеріалістично, коментуючи зразками застосування діалектики у Маркса, а також тими зразками діалектики в галузі відносин економічних, політичних, яких зразків новітня історія, особливо сучасна імперіалістична війна і революція, дають надзвичайно багато»³³.

Виконуючи заповіді Леніна, журнал «Под знаменем марксизма» багато зробив для вивчення Гегеля. В Радянському Союзі були видані твори Гегеля в 14 томах (1929—1959). Зараз видаються «Лекції з філософії мистецтва» (чотири томи), «Наука логіки» (три томи). Опубліковано низку значних теоретичних досліджень: К. С. Бакрадзе, «Метод і система Гегеля» (Тбілісі, 1958); В. І. Шинкарук, «Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля» (К., 1964); К. І. Гуліан, «Метод і система Гегеля» (М., 1962—1963) та інші, а також чимало статей у «Вопросах філософії» й інших журналах та збірниках.

І все ж систематичне вивчення німецької філософії, особливо Гегеля, — «це ще велика робота». Її можна поділити на три великі етапи: 1) Друкування уривків, складання хрестоматій тощо; 2) матеріалістичне опрацювання окремих творів Гегеля («Лекцій з естетики» та ін.), зразком чого є ленінські конспекти «Науки логіки» та інших творів; 3) створення на основі вивчення «історії пізнання взагалі» («всієї галузі знання»), історії філософії, сучасного природознавства і соціальних процесів, «Науки логіки марксизму», «Логіки з великої букви».

У «Філософських зошитах» Ленін ставить питання про логіку, яка не зводиться до прикладів. «Розробити, — пише він: — Плеханов написав про філософію (діалектику), мабуть, до 1000 сторінок (Бельтов+проти Богданова+проти кантіанців+основні питання etc. etc.). З них про велику Логіку, з приводу неї, її думки (тобто власне діалектика, як філософська наука) ні!!»³⁴. Отже, потрібна логіка як наука, система, а не лише як прикладна діалектика. Це і є основний мотив всієї роботи Леніна над філософією Гегеля, викликаной не звичайною цікавістю, а глибокою потребою далі розвивати діалектичну логіку.

У цьому напрямі, як відзначав Ленін, Маркс зробив дуже багато. Щоправда, він «не залишив «Логіки» (з великої букви), але залишив логіку «Капіталу», і це слід було б сугубо використати в даному питанні. В «Капіталі» застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання матеріалізму., який взяв усе цінне у Гегеля і рушив

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 217.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198.

³³ Там же.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 261.

це цінне вперед»³⁵. Але, оскільки логіка конкретної науки не може замінити теоретичну логіку,— так само, як скажімо, теоретична (математична) фізика не може замінити науки математики,— то Ленін вивчає «Науку логіки» Гегеля та інші його твори, щоб вибрати з них раціональні «відтінки». Такий підхід має принципове значення. Відомо, що одним з основних недоліків методу Гегеля була підміна логіки конкретних наук логікою взагалі. Коли він твердить, що в основі його «Філософії права» лежить «дух логіки», то це означає, що кістяк цієї праці є «Наука логіки». У творі «До критики гегелівської філософії права» (1843) Маркс спростував цей по суті ідеалістичний спосіб («панлогізм»), який підмінює «логіку справи» «справою логіки». Критика такої підміни — основний методологічний мотив названої праці Маркса. Оскільки загальні зв'язки логіки не можуть цілком збігатися з поняттями і зв'язками певного предмета (права, політичної економії тощо), то така підміна призводить до перекручення предмета, до створення неправильних конструкцій, штучних переходів тощо. Маркс, не заперечуючи значення загальних понять, у жодному разі не вважав за можливе зводити до них «справу». Структура певного предмета є «прикладна логіка». У Гегеля таке «прикладання» означало занурення в конкретне готової системи логіки, переодягання її в чуттєвий матеріал. Відкиньте останні, залишиться чиста система його логіки. У Маркса поняття «прикладної логіки» змінюється. Воно означає не повторення в предметній формі загальної структури, а вияв своєрідної структури предмета за допомогою загального методу.

Особливість предмета дослідження видозмінює загальну систему діалектичної логіки, дає можливість переставляти, відкидати окремі ланки категорій. В результаті «логіка справи» і «справа логіки» відрізнятимуться одна від одної, а якщо матимуть збіг, то лише в певних межах. Коли не враховувати методологічних зауважень Маркса, можна допуститися помилки гегелівського типу: підмінити теоретичну логіку логікою конкретної науки. «Капітал» треба суцільно використати в даному питанні — така думка Леніна, бо «діалектика буржуазного суспільства у Маркса є лише окремих випадок діалектики»³⁶. Безперечно, що дальший розвиток діалектичної логіки потребує також дослідження об'єктивної діалектики комуністичного будівництва, вивчення людської діяльності, яка саме в цьому будівництві набуває найглибшого змісту і найзагальніших форм.

Як ми вже говорили, система логіки Гегеля є, за визначенням Леніна, підсумок, узагальнення всієї історії думки; його «Наука логіки» — найбільший з існуючих компендіумів діалектики. Але таку оцінку з не меншим, а навіть з більшим правом можна дати діалектичній логіці марксизму і «Капіталові», в якому «Маркс застосував діалектику Гегеля в її раціональній формі до політичної економії»³⁷. Це застосування прямо-таки грандіозне за своїм розмахом. Якщо про діалектичну логіку у Гегеля написано близько 1500 сторінок (Наука логіки+мала логіка+багато розділів в «Історії філософії»: елєати, Геракліт, Кант, Фіхте і т. д.), то чотири томи твору Маркса налічують близько 3000 сторінок, і всі вони повчальні з погляду «діалектики як філософської науки». Це — прикладний компендіум логіки. Теоретичний матеріал, що є в ньому, треба поєднати з вивченням процесів, що відбуваються в суспільстві, в природі. «Продовження справи Гегеля і Маркса,— пише

³⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 303.

³⁶ Там же, стор. 347.

³⁷ Там же, стор. 164.

Ленін,— має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки»³⁸. Отже, «Логіка матеріалізму» має вирости саме з зазначених теоретичних і практичних джерел.

Як бачимо, ставлення Леніна до класичної спадщини глибоко діалектичне. Викриваючи хибне, реакційне, містичне, все, що є слабким у Гегеля, він водночас обережно вибирає зерна істини з його творів, вправляє однобічні твердження, поглиблює їх, «показуючи зв'язок і *переходи* всіх і всяких понять»³⁹.

Така діалектична критика дає можливість не відкидати позитивні досягнення минулого (що, безперечно, лише загальмувало б поступ наукової думки), а використати їх для розв'язання сучасних наукових і практичних завдань.

* * *

В статті розглядається ленинський підхід к изучению диалектики Гегеля. Предварительно излагается закон (принцип) совпадения онто- и филогенеза в познании, который экстраполируется с отдельного индивида на поколение людей. Так понимаемый, этот принцип выражается в виде постоянно осуществляющейся актуализации истории мировой культуры в настоящем человечества. Этим объясняется тот важный факт, что Маркс и Энгельс постоянно, на протяжении всей жизни, снова и снова обращались к изучению истории мысли, в частности философии Гегеля, что подтверждается документально как их сочинениями, так и перепиской. Проявлением закона совпадения онто- и филогенеза в познании является и ленинская работа над материалистическим переосмыслением философии Гегеля. В статье излагаются основные способы такого переосмысления (выборка рациональных истин, переворачивание утверждений, выбрасывание «абсолютов», углубление и обобщение — или, наоборот, ограничение — односторонних положений и т. п.). Проводится различие между принципиальной переработкой диалектики Гегеля, т. е. переработкой ее принципов, и систематической переработкой целых сочинений, образцом которой является ленинский конспект «Науки логики». Анализируется практическая программа усвоения гегелевской философии, изложенная Лениным в статье «О значении воинствующего материализма» и «Философских тетрадях», разбираются отдельные этапы ее и ее главная цель — создание «Логики с большой буквы» (Ленин). Советскими философами сделано немало для реализации ленинской программы. Но еще многие сочинения Гегеля — «Лекции по эстетике», «Феноменология духа», «Энциклопедия философских наук» и др. — ждут своего материалистического прочтения. Игнорирование их не может способствовать прогрессу философской мысли.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 132.

³⁹ Там же, стор. 165.

Єдність принципу теорії з його першими визначеннями в „Капіталі“ К. Маркса

Одним з важливих об'єктів дослідження для філософів-марксистів є нині проблема¹ начала наукових теорій. Зокрема, уважного розгляду потребує питання про те, як саме пов'язується начало наукової системи як її основа, принцип, з початком викладу цієї системи, з її вихідною «клітиною» і з дальшим переходом від «клітини» до інших понять теорії. Нерозробленість цього питання призводить до великої плутанини при аналізі деяких сучасних наукових теорій. Нерідко виклад тієї чи іншої з них починають взагалі без будь-якого зв'язку з її принципом. Через це в нашій літературі можна, наприклад, налічити понад десяток різних категорій, які правлять за вихідну «клітину» політекономії соціалістичного суспільства. Мабуть, не менше таких «клітин» запропоновано для системи діалектичного матеріалізму.

Не розкривши співвідношення принципу наукової системи з початком її викладу, важко уникнути помилок і в розумінні єдності логічного та історичного при викладі наукових теорій.

Принципами науки вважаються деякі її найзагальніші положення, фундаментальні закони. Ці закони, як правило, відкриваються внаслідок тривалого і складного процесу розвитку науки, у напруженій праці вчених. Але після того, як вони відкриті, їх звичайно не обґрунтовують більш чи менш детально на початку викладу теорії, а розглядають як деякі її вихідні положення, принципи. Доказом правильності вихідних принципів є стрункість, логічна несуперечливість побудованої на їх основі теорії і, головне, успіхи людської практичної діяльності, що спирається на дану теорію.

Питанню про те, з чого слід починати виклад науки, зокрема філософії, важливого значення надавав Гегель. У своїй «Логіці» він критикує твердження, ніби це питання є чимось байдужим, випадковим порівняно з виявленням принципу системи, і висуває положення про єдність принципу системи з початком її викладу. Гегель вимагає, «щоб *принцип* був також початком викладу і щоб те, що становить *рґіус* (перше) для мислення, було також *першим у ході руху мислення*»². Як відомо, принципом своєї системи він узяв положення про тотожність мислення і буття, розуміючи під останнім буття мислення, ідеї. Цей принцип і визначає початок, вихідну «клітину» системи категорій «Логіки» Гегеля. Як пише В. І. Шинкарук, єдність принципу філософської системи Гегеля з початком її викладу полягає у вимозі «починати з аналізу того відношення, яке є першою, загальною, але *елементарною формою* відношення, що лежить в основі усяєї системи, тобто відношення, яке є принципом системи»³. Таким чином, вихідна «клітина» в системі Гегеля, з якої він починає побудову системи категорій,— це найбільш абстрактне, елементарне визначення принципу цієї системи.

¹ Цій проблемі присвячена монографія Ж. Абдільдіна «Проблема начала теоретического познания» (Алма-Ата, 1967).

² Гегель. Соч., т. V, М., 1937, стор. 50.

³ В. І. Шинкарук. Диалектика, логика и теория познания Гегеля. К., 1964, стор. 163.

Вихідною «клітиною» системи Гегеля є чисте буття. Раціональний зміст цього розкривається в твердженні, що мислення є і не більш того⁴, тобто категорія чистого буття свідчить тільки про існування мислення без будь-яких інших його визначень. Дальша побудова системи категорій «Логіки» полягає в тому, що, застосувавши діалектичний метод підняття від абстрактного до конкретного, Гегель «зводить» всю будову системи шляхом конкретизації категорії чистого буття. І хоч неправильний вихідний принцип, обраний Гегелем, зумовлює наявність багатьох корінних хиб його системи, усе ж метод підняття від абстрактного до конкретного і, зокрема, вищезгадане положення про співвідношення принципу системи і її вихідної «клітини» були високо оцінені класиками марксизму. Саме цей метод, перероблений на матеріалістичній основі, К. Маркс застосував у «Капіталі» при побудові політекономії капіталізму.

К. Маркс виходить з того, що кожна теорія повинна відображувати законмірності певної групи явищ, які існують поза нашою свідомістю і про які ми вже маємо певне попереднє уявлення. Він відзначає, що конкретне ціле «являє собою дійсний вихідний пункт і, внаслідок цього, також вихідний пункт споглядання і уявлення». Тому при побудові політекономії як науки про суспільство останнє повинно «постійно витати в нашому уявленні як передпосилка»⁵. Але метод, за яким виклад політекономії починають з поняття про конкретне ціле, наприклад, населення (а саме таким методом користувались у період виникнення цієї науки), Маркс вважає помилковим, бо наслідком його є лише хаотичне уявлення про ціле. Правильним у науковому розумінні, на думку Маркса, є метод підняття від абстрактного до конкретного, за яким теорія починається з найпростіших визначень, з абстрактних загальних відношень, а пізнання конкретного відбувається шляхом синтезу багатьох більш абстрактних визначень⁶.

Тільки розуміння ролі принципу у побудові теорії дає можливість розкрити логіку руху мислення в «Капіталі». Насамперед Маркс визначає багатство капіталістичного суспільства як величезне скупчення товарів і елементарну форму цього багатства — окремий товар. Далі він аналізує товар і відношення товарів у процесі обміну. На цій підставі багато філософів вважають, що саме «товар» і є найбільш абстрактною категорією, вихідною «клітиною» політекономії капіталізму, з якої починається застосування методу підняття від абстрактного до конкретного. Але з цим не можна погодитись. Хоч абстракція «товар» — справді простіша, ніж «сукупність товарів», але водночас — це відносно конкретне поняття. Саме тому Маркс піддає його дальшому аналізу і виявляє в товарі наявність різноманітних сторін — споживної і мінової вартостей.

Аналіз мінової вартості показує, що вона є формою вияву відмінного від неї змісту — вартості, субстанцією якої є абстрактна людська праця. Саме кількість цієї праці, визначена через середньо необхідний час, потрібний для виготовлення даного товару, і визначає, в свою чергу, величину його вартості. В цьому й полягає найзагальніший фундаментальний закон товарних відносин — закон вартості.

Відомо, що закон вартості вперше був сформульований в англійській класичній політекономії, у якій він вже відігравав по суті роль принципу теорії. Саме з'ясуванню історичного виникнення цього

⁴ Див. В. И. Шнигарук. Згадана праця, стор. 184.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 684.

⁶ Див. Там же, стор. 683—684.

відкриття присвячені «Теорії додаткової вартості» Маркса. Але в першому томі «Капіталу» Маркс приходить до визначення закону вартості шляхом вищезгаданого аналізу конкретного предмета дослідження, тобто аналізу скупчення товарів. Цей аналіз, що відображає у дуже скороченій формі весь попередній шлях розвитку політекономії, і зумовив виявлення загального закону товарних відносин.

Можна погодитись з тими авторами, які твердять, що Маркс починає «Капітал» розглядом руху пізнання від конкретного до абстрактного і тільки в дальшому застосовує метод підняття від абстрактного до конкретного⁷. Але справа в тому, що рух пізнання від конкретного до абстрактного в «Капіталі» істотно відрізняється від того руху, яким історично відбувався розвиток політекономії. Цю різницю можна зрозуміти, тільки розкривши співвідношення принципу теорії з його першими визначеннями.

В літературі досить поширена думка, ніби закон вартості є головним принципом побудови «Капіталу». Але це не зовсім правильно. У «Капіталі» викладено теорію політекономії не будь-якого, а саме буржуазного суспільства, і тому принципом капіталу повинен бути основний закон економіки цього суспільства. На співвідношенні головного принципу «Капіталу» з законом вартості ми зупинимось далі. Тут же відзначимо, що вся теорія політекономії викладається в цьому творі відповідно до закону вартості, який не може бути порушений при побудові теорії, тобто він відіграє роль загального принципу, якому підпорядковані всі товарні відносини в будь-якому суспільстві. Отже, закон вартості — це принцип загальної теорії товарних відносин.

Тільки за допомогою цього принципу можна з'ясувати, чому з єдиного конкретного об'єкта дослідження (економіки капіталістичного суспільства) для дальшого аналізу Маркс обирає лише частину його (сукупність товарів) і її елемент (окремий товар). Виявляється, що, починаючи виклад теорії товарних відносин у «Капіталі», він уже знав її принцип — закони вартості, і тому насамперед визначає той об'єкт, аналіз якого найкоротшим шляхом приведе до його розкриття. Тобто цей принцип мається на увазі на перших же сторінках «Капіталу», до того як він сформульований. Цей закон як мета визначає загальний хід міркувань від конкретного до абстрактного.

За допомогою закону вартості можна збагнути, як Маркс одержує вихідну «клітину» своєї теорії. Такою клітиною є вартісне відношення двох товарів, або проста, одинична форма вартості, яка відповідає простому товарному відношенню (Т—Т). Маркс підкреслює, що «найпростіше вартісне відношення є, очевидно, вартісне відношення товару до якого-небудь одного товару іншого роду — однаково якого саме»⁸. Це означає, що вихідна «клітина» системи визначається її принципом, бо одинична форма вартості і є найбільш абстрактним, елементарним визначенням закону вартості.

Тільки розкриття співвідношення принципу теорії з її вихідною «клітиною» дає можливість правильно зрозуміти дійсне співвідношення логіки побудови теорії про якийсь суспільний об'єкт з історією цього об'єкта.

Відомо, що логіка побудови системи Гегеля загалом збігалась, на його думку, з історією розвитку самого об'єкта (тобто абсолютної ідеї) і історією становлення людського пізнання (в основному — з історією філософії), тобто історичне ототожнювалось з логічним.

⁷ Див., наприклад, В. А. Вазюлин. Логика «Капитала» К. Маркса. М., 1969.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 57.

У марксистській літературі вже чимало написано як про роль знання історії суспільного об'єкта для побудови його теорії, так і про роль вивчення закономірностей сучасного стану об'єкта дослідження для правильного розуміння історії його розвитку, про те, що «анатомія людини — ключ до анатомії мавпи». Але проблема співвідношення історичного і логічного при цьому є гостро дискусійною. Розглянемо, як же розв'язується вона в «Капіталі».

На перший погляд, Маркс не дотримується гегелівського принципу тотожності історичного і логічного. Так, спочатку він розглядає капітал, а тоді земельну власність, процент на капітал — тоді земельну ренту і т. д., хоча процес історичного виникнення суспільних відношень, що їх відображають ці категорії, був протилежним. У зв'язку з цим немало філософів-марксистів пишуть про те, що положення про збіг історичного і логічного — це тільки певний допоміжний прийом, який не є необхідним при побудові марксистської політекономії, а також і будь-якої іншої теорії⁹.

Ми вважаємо, що співвідношення історичного і логічного при побудові кожної теорії не можна розкрити, не з'ясувавши їх зв'язку з принципом цієї теорії, із співвідношенням принципу і початку її викладу. Безумовно, що вивчення сучасної форми суспільного об'єкта дає дуже багато для правильного розуміння історії його (об'єкта) становлення. Але водночас воно може спричинитися і до хибних поглядів. Маркс писав з цього приводу: «Так званий історичний розвиток ґрунтується взагалі на тому, що новітня форма розглядає попередні як ступені до самої себе і завжди розуміє їх однобічно, бо лише дуже рідко і тільки при цілком певних умовах вона буває здатна до самокритики...»¹⁰. Він показав, що одна з головних причин глибоких логічних суперечностей буржуазної класичної політекономії, які вона так і не змогла розв'язати, полягає у відсутності історичного підходу, в тому, що її представники розглядали «буржуазний спосіб виробництва як вічну природну форму суспільного виробництва...»¹¹. Саме через це вони затушовували усі історичні відмінності і всі суспільні форми вважали буржуазними¹², наприклад додаткову вартість по суті зводили до прибутку.

Таким чином, формула «анатомія людини — ключ до анатомії мавпи» сама по собі ще не гарантує від прикрих помилок. Головний позитивний зміст її полягає в тому, що принципи теорії можна відкрити або уточнити саме при вивченні об'єктів на вищих етапах їх розвитку. Цю думку Маркс доводить на прикладі категорії «праця», яка є вихідною абстракцією сучасної політекономії і, будучи такою, «виражає найдавніше відношення, що має силу для всіх суспільних форм...»¹³. Однак тільки політекономія розвинутого буржуазного суспільства розкрила абстрактну загальність цього виду діяльності, а тому змогла виявити й закон вартості, який став її вихідним принципом. Таке досягнення буржуазної політекономії тісно пов'язане з тим, що при розвинутому капіталізмі «байдужість до певного виду праці передбачає дуже розвинуту сукупність дійсних видів праці, з яких ні один не є більш пануючим. Таким чином, найбільш загальні абстракції виникають взагалі тільки в умовах багатого конкретного розвитку, де одне і те саме є

⁹ Див., наприклад, М. Н. Алексеев. Логика «Капитала» К. Маркса. У кн. «Философские проблемы «Капитала» К. Маркса», М., 1968.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 688.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 88.

¹² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 688.

¹³ Там же, стор. 687.

спільним для багатьох або для всіх елементів. Тоді воно перестає бути мислимим тільки в особливій формі»¹⁴.

Завдяки тому, що вивчення найрозвинутішого об'єкта допомагає встановити загальні закономірності, яким підвладний цей об'єкт на всіх етапах його розвитку, можна сформулювати принцип теорії і з'ясувати кожний з етапів попереднього розвитку об'єкта як особливу форму вияву цього принципу, а отже, розкрити суть кожного етапу історичного розвитку такого об'єкта з погляду загального принципу.

Але оскільки принцип теорії є вираженням найзагальнішого, фундаментального закону її об'єкта, то для виявлення такого закону велике значення має й історичний підхід, бо цей закон є спільним для всіх історичних форм існування об'єкта. Більше того, історія дає нам дуже важливий матеріал як для установлення вихідної «клітини» теорії, так і для розкриття закономірностей її конкретизації у процесі побудови теорії. «З чого починає історія,— писав Ф. Енгельс,— з того ж повинен починатися й хід думок, і його дальший рух являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі...»¹⁵. І справді, вихідна «клітина» «Капіталу», з якої Маркс починає побудову теорії методом підняття від абстрактного до конкретного, тобто проста, одинична форма вартості, що відповідає простому товарному відношенню (Т—Т), і історично була першою формою вартості. Просте товарне відношення, як правило, вже не існує в розвинутому капіталістичному суспільстві, але воно було панівним за первісного ладу.

Маркс вважав, що така вихідна «клітина» політекономії відіграє дуже важливу роль у побудові теорії. «Таємниця всякої форми вартості,— зазначав він,— криється в цій простій формі вартості»¹⁶. Розглядаючи шлях розвитку цієї форми вартості, її конкретизацію в процесі розвитку, Маркс і «виводить» з неї усі інші форми вартості. Він писав: «Нам треба буде тут зробити те, чого буржуазна політична економія навіть і не пробувала зробити,— а саме показати виникнення... грошової форми, тобто простежити розвиток виразу вартості, вміщеного у вартісному відношенні товарів, від найпростішого, ледве помітного образу і аж до сліпучої грошової форми. Разом з тим зникне і загадковість грошей»¹⁷. У «Капіталі» показано, як проста форма вартості перетворюється в повну, або розгорнуту, повна — в загальну, загальна — в грошову, а остання — в капітал. Причому цей розвиток, ускладнення вихідної «клітини», яке Маркс розкриває за допомогою підняття від абстрактного до конкретного, збігається і з історією становлення її форм.

Переходячи до аналізу економічних відносин в буржуазному суспільстві, Маркс також керується сформульованими вище загальними закономірностями товарних відносин, насамперед законом вартості. Але тут він розкриває, як ці загальні закономірності перетворюються в свої особливі форми, специфічні для цього суспільства. Так, Маркс показав, що додаткова праця (результат якої — додатковий продукт — привласнюється експлуататорськими класами) існує в будь-якій антагоністичній суспільній формації, але тільки в буржуазному суспільстві додатковий продукт набирає форми додаткової вартості. Ця вартість, створена за рахунок різниці між вартістю результату праці робітника і вартістю його робочої сили, привласнюється капіталістом. Саме прагнення

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 687.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 466.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 58.

¹⁷ Там же, стор. 57.

до виробництва цієї вартості при мінімальній затраті капіталу і є основним економічним законом капіталізму — законом додаткової вартості. Тобто цей закон і є головним принципом «Капіталу».

Відкриття цього закону і побудова Марксом теорії додаткової вартості, яка є наріжним каменем марксистської політекономії, дали можливість довести, що за відношенням речей у процесі обміну товарів лежать відносини між людьми (кінець кінцем між класами), а вони й визначають суть предмета політекономії. «... Завдяки цьому,— писав Ф. Енгельс,— найтрудніші питання він (Маркс—В. Л.) зробив такими простими і ясними, що зрозуміти їх зможуть тепер навіть буржуазні економісти»¹⁸. Тому важливо відзначити, що саме це дозволило Марксу розкрити, що вартість товарів має суто суспільний характер¹⁹, в зв'язку з чим він перший довів двоїстий характер вміщеної в товарі праці, а саме конкретність і абстрактність, і звідси визначив субстанцію вартості як абстрактну працю. Положення про двоїстість праці Маркс вважає «відправним пунктом, від якого залежить розуміння політичної економії»²⁰.

Таким чином, хоч закон додаткової вартості Маркс одержує в «Капіталі» шляхом розкриття того, в яку форму перетворюється цей закон з появою буржуазних економічних відносин, але саме він (закон додаткової вартості) відіграє роль вихідного принципу «Капіталу».

Цей закон був відкритий К. Марксом до написання «Капіталу», і прагнення до розкриття його суті визначає увесь попередній хід думок в перших розділах твору. Саме він дав можливість Марксу зробити важливе уточнення закону вартості, який можна розглядати як перше більш загальне і абстрактне визначення закону додаткової вартості, розв'язати ті суперечності в теоріях, які були каменем спотикання для усіх попередніх економістів, наприклад з'ясувати відносини між робітником і капіталістом. Закон додаткової вартості вже в ясній формі відіграє роль принципу при побудові всіх розділів «Капіталу», у яких розкриваються економічні закономірності, що є специфічними для капіталістичного суспільства.

І якщо перші три розділи «Капіталу» (де викладається теорія товарних відносин, які є більш загальними порівняно з капіталістичними) побудовані відповідно тільки до закону вартості, то при побудові теорії капіталістичних товарних відносин головну роль відіграє закон додаткової вартості. У зв'язку з цим Маркс писав про предмет політекономії: «Розчленування предмета, очевидно, повинно бути таке: 1) Загальні абстрактні визначення, які через це більш чи менш підходять до всіх суспільних форм... 2) Категорії, які становлять внутрішню організацію буржуазного суспільства і на яких ґрунтуються основні класи»²¹. Тому, коли йдеться про співвідношення історичного і логічного, треба визначити, які саме історія і логіка перебувають в центрі нашої уваги. У перших трьох розділах «Капіталу» Маркс розглядає більш загальні категорії — товар, власність, обмін товарів, обіг товарів, гроші тощо і тільки в четвертому переходить до розкриття перетворення грошей в капітал, тобто виникнення специфічно буржуазних економічних відносин.

Все це дає можливість позитивно відповісти на питання про те, чи додержується Маркс положення про збіг логічного і історичного в «Капіталі». Справа в тому, що коли йдеться про логіку побудови теорії за-

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 467.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 57.

²⁰ Там же, стор. 51.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 691.

гальних товарних відносин і відповідних їм форм вартості, то ця логіка збігається з історичною тенденцією становлення об'єктів теорії. Логіка ж будови теорії капіталістичних економічних відносин збігається з історією специфічно буржуазних форм вартості. Розкривши основний закон капіталістичної економіки, Маркс далі виводить усі інші категорії, характеризуючи більш конкретні економічні відносини відповідно до цього закону. Він відзначає: «... На протилежність усієї попередній політичній економії, яка з *самого початку* досліджує, як щось дане окремі частини додаткової вартості в їх фіксованих формах ренти, прибутку, процента, я насамперед досліджую загальну форму додаткової вартості, в якій усе це є ще в нерозділеному вигляді, так би мовити, в стані розчину»²². Такий загальний принцип дає змогу розкрити і конкретні форми його прояву. Зокрема, «легко зрозуміти норму прибутку, якщо відомі закони додаткової вартості. В оберненому порядку неможливо зрозуміти пі l'un, пі l'autre [ні того, ні другого]»²³.

Це слід враховувати, розглядаючи, наприклад, співвідношення в «Капіталі» таких категорій, як «капітал» і «земельна власність», «прибуток» і «рента», та інших. Їх послідовність не можна з'ясувати, нехтуючи принципом побудови даної теорії. Маркс писав: «Кожна форма суспільства має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв і відношення якого через це також визначають місце і вплив усіх інших виробництв. Це — загальне освітлення, в якому зникають усі інші кольори і яке модифікує їх у їхніх особливостях»²⁴. Оскільки в розвинутому буржуазному суспільстві усі економічні відношення підпорядковані капіталові, то їх не можна зрозуміти, не розкривши суті капіталістичних відносин. Так, «земельну ренту не можна зрозуміти без капіталу, але капітал цілком можна зрозуміти без земельної ренти. Капітал — це пануюча над усім економічна сила буржуазного суспільства»²⁵. Тому Маркс підкреслює, що послідовність економічних категорій теорії «визначається тим відношенням, в якому вони стоять одна до одної в сучасному буржуазному суспільстві...»²⁶.

Названі вище суперечності між історичним і логічним виникають тільки тому, що не було точно визначено, про яку логіку і історію йдеться, а тому логіку побудови політекономії капіталізму порівнювали з історією становлення економічних відносин взагалі. Коли ж розглядати співвідношення логіки побудови політекономії буржуазного суспільства з становленням капіталізму, то тут немає такої суперечності. Наприклад, у листі до Енгельса Маркс писав: «Перехід від капіталу до земельної власності дається водночас і історично, бо сучасна форма земельної власності є продуктом впливу капіталу на феодальну та іншу земельну власність»²⁷.

Щоправда, метод побудови політекономії капіталізму, застосований Марксом, усе ж не історичний, а логічний. Це зумовлено, як відзначає Енгельс, такими причинами. По-перше, історія часто відбувається стрибками й зигзагами, на що не слід зважати при побудові наукової теорії, завдання якої полягає в розкритті тільки закономірної тенденції руху об'єкта дослідження. По-друге, у часи Маркса й Енгельса ще не було досліджено історію капіталізму, а тому й не було можливості застосувати історичний метод до побудови політекономії цього

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 8.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 212.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 689.

²⁵ Там же, стор. 690.

²⁶ Там же.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 245.

суспільства²⁸. Але, характеризуючи марксівський метод побудови політекономії, Ф. Енгельс писав, що він «по суті є не чим іншим, як тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми і від випадковостей, які заважають»²⁹.

Все це свідчить про те, що в «Капіталі» саме принцип теорії визначає як початок її викладу, так і вихідну «клітину». Причому остання є водночас і історично першою формою існування вихідного принципу теорії. Збіг логіки побудови теорії з історією її суспільного об'єкта зумовлений тим, що в обох випадках розвиток відбувається від простого до складного.

Звідси випливає, що знання про історію суспільного об'єкта і знання про структуру та закономірності сучасного етапу його розвитку взаємодіють між собою при побудові теорії про цей об'єкт. З одного боку, історію об'єкта можна правильно висвітлити тільки відповідно до загального принципу, якому підпорядковані всі етапи розвитку об'єкта. А щоб відкрити цей принцип, потрібно насамперед вивчити найвищий етап розвитку об'єкта. Отже, зрозуміло, чому «анатомія людини — ключ до анатомії мавпи». Але, з другого боку, щоб збагнути суть об'єкта в його сучасному етапі, велике значення має знання історії його становлення. Тому надзвичайно важливо при дослідженні суспільних явищ не забувати, як писав Ленін, «основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³⁰.

Все сказане свідчить про те, що проблема співвідношення принципу теорії з її першими визначеннями є однією з найголовніших для розуміння суті побудови теорії шляхом підняття від абстрактного до конкретного. Розкриття цього співвідношення, як воно складалося при побудові Марксом теорії політекономії капіталізму, має велике методологічне значення для всіх наук.

Справа в тому, що історичне становлення будь-якого суспільного об'єкта є по суті становленням практичної діяльності людей, які використовують цей об'єкт для своїх потреб, тобто історією практичного освоєння об'єкта, а разом і його пізнання. Історична ж тенденція становлення такого освоєння і пізнання полягає в русі від окремих найпростіших сторін об'єкта до цілого конкретного, і вона збігається саме з логікою побудови теорії про цей об'єкт методом підняття від абстрактного до конкретного. Але розгляд самої тільки емпіричної історії об'єкта ще не розкриває такої тенденції. Її можна виявити тільки за допомогою загального принципу теорії про об'єкт. Цей принцип дозволяє побудувати з наявного історичного емпіричного матеріалу «теоретичну історію» об'єкта. Саме нерозуміння таких закономірностей є великою перешкодою для плідного застосування методу підняття від абстрактного до конкретного при побудові багатьох сучасних теорій.

Значною мірою це стосується і побудови системи діалектичного матеріалізму. Щоб створити таку систему, слід спиратись насамперед на її чітко сформульовані принципи. Але вони недостатньо розроблені в нашій літературі. Тому цьому питанню, а також з'ясуванню співвідношення таких принципів потрібно приділяти велику увагу. Систему субординованих категорій діалектичного матеріалізму не можна побудувати без застосування методу підняття від абстрактного до конкретного.

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 466.

²⁹ Там же.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

При цьому ми повинні використовувати принцип тотожності логіки побудови системи з історією становлення людського пізнання, що неодноразово вимагав В. І. Ленін у своїх «Філософських зошитах».

Але проблему узагальнення всієї історії людського пізнання не можна позитивно розв'язати, не збагнувши вищенаведених закономірностей співвідношення принципу теорії з початком її викладу і з дальшою логікою її будови. Нерозуміння цієї обставини і спричинило, зокрема, наявність найрізноманітніших вихідних «клітин» філософської системи у різних філософів-марксистів.

Розкриття співвідношення принципу і початку теорії має велике методологічне значення для викладання курсів тих чи інших наук на всіх ступенях нашої школи, від нижчої до вищої.

* * *

Поскольку принципом теории является наиболее общий, фундаментальный закон, то он определяет и начало ее изложения. Эту идею Гегеля использовал К. Маркс при построении политэкономии буржуазного общества в «Капитале». Роль принципов в данном случае играют закон стоимости и закон прибавочной стоимости. Первый из них является общим законом товарных отношений в любом обществе. Второй — основным экономическим законом капиталистического общества, а поэтому и главным принципом «Капитала» как экономической теории этого общества. Раскрытие последнего закона и создание теории прибавочной стоимости позволило Марксу доказать, что за отношениями вещей в процессе обмена товаров лежат отношения между людьми, что стоимость товаров имеет сугубо общественный характер, показать двойственный характер труда, содержащегося в товаре, — его конкретность и абстрактность, а поэтому и определить субстанцию стоимости как абстрактный труд. Следовательно, только с точки зрения главного принципа «Капитала» можно понять то важное уточнение, которое Маркс внес в определение закона стоимости, понять, каким образом он разрешил все логические противоречия при построении теории, являвшиеся камнем преткновения для предшествующих экономистов. Как выбор исходного конкретного объекта исследования в «Капитале», так и процесс его анализа определяются стремлением Маркса раскрыть закон стоимости, который был ему уже известен до изложения теории. Применяя метод восхождения от абстрактного к конкретному, Маркс определяет исходную «клеточку» теории как простую единичную форму стоимости, являющуюся наиболее элементарной и в то же время исторически первой формой проявления закона стоимости. В дальнейшем категории выводятся посредством раскрытия исторической тенденции превращения этой исходной «клетки» во все другие формы стоимости. Переходя к построению теории, характеризующей специфические закономерности экономики буржуазного общества, Маркс опять-таки вначале раскрывает вышеупомянутый принцип этой теории, а затем показывает историческое становление форм проявления данного принципа при капитализме. Таким образом, именно принципы, которыми Маркс руководствовался при построении «Капитала», определяют начало и дальнейший ход его изложения. При этом логика построения теории совпадает с исторической тенденцией становления объекта исследования. Отрицание такого совпадения многими авторами объясняется только тем, что логика построения категорий «Капитала», характеризующих специфику экономики буржуазного общества, сравнивается с историей становления докапиталистических товарных отношений, т. е. тем, что проблема соотношения логического и исторического в теории рассматривается независимо от принципа данной теории.

Особливості синтезу фундаментальних теорій

У найзагальнішому значенні під теорією розуміють певну систему достовірного знання, об'єднаного в єдине ціле за допомогою певних логічних принципів, призначену для опису, пояснення і передбачення істотних характеристик об'єктів відповідної предметної області. У кожній науці є теорії, що розрізняються методом побудови, функціями, ступенем спільності, формалізації та іншими ознаками. Однак найцікавішими в логічному розумінні є, безперечно, фундаментальні теорії, з побудовою яких пов'язані найбільш істотні зміни в науковому пізнанні.

Фундаментальними називають такі теорії, які становлять єдину логічну основу для розвитку певної науки на тому чи іншому історичному етапі пізнання. Ця основа складається з мінімальної кількості найбільш простих і загальних понять і співвідношень, з яких виводяться всі поняття і співвідношення спеціальних теорій, безпосередньо пов'язаних з дослідом. У фізиці, наприклад, фундаментальними теоріями є класична механіка, термодинаміка, електродинаміка, спеціальна теорія відносності, квантова механіка. Дальший прогрес теоретичної фізики вбачають, звичайно, у побудові єдиної теорії елементарних частинок, за допомогою якої можна було б синтезувати всі нагромаджені знання в галузі дослідження взаємодій цих частинок.

Характерна особливість фундаментальних теорій полягає в тому, що їх створення викликає докорінні зміни способів мислення в тій чи іншій науці. А зміна способів мислити виявляється у вдосконаленні відповідних пізнавальних засобів діяльності вченого (систем мови, еталонів виміру, категоріального апарата мислення тощо). Відповідно до того, як факт зміни пізнавальних засобів у межах одної науки усвідомлюється, відбуваються зміни в усій сфері людської практики й пізнання.

У зв'язку з розвитком фундаментальних теорій виникає проблема основ науки. Доки єдиними фундаментальними теоріями були класична механіка Ньютона й геометрія Евкліда, існувала ілюзія абсолютності, незмінності й правомочності їх принципів для всієї сфери людського досвіду. Однак створення неевклідових геометрій, з одного боку, теорії відносності і квантової механіки, з другого — показало, що відбуваються зміни в самих основах науки. А щоб розглянути ці зміни, потрібно здійснити логічний і філософський аналіз структури наукового знання, методів побудови теорій тощо.

Звичайно, коли йдеться про синтез теорій, то мають на увазі об'єднання знань в теоретичну систему на ґрунті певних логічних принципів. У межах методології емпіричних наук синтез теорії нерідко зводять до дедуктивної або індуктивної її побудови. Однак таке розуміння є недостатнім для логічного розгляду процесу створення фундаментальних теорій. Синтезом фундаментальної теорії слід вважати логічне об'єднання кількох спеціальних теорій, тісно пов'язаних з дослідом; це об'єднання здійснюється на основі принципів, що мають теоретико-пізнавальний характер. Наприклад, виведені емпіричним шляхом зі спостережень Т. Браге закони І. Кеплера дають повний опис руху планети навколо Сонця: еліптичну форму орбіт, рівність секторіальних швидкостей, від-

ношення між великими піввісьями і періодами обертання. Однак ці закони були трьома логічно незалежними одне від одного правилами, позбавленими будь-якого внутрішнього зв'язку. В подальшому синтез класичної механіки, здійснений Ньютоном, і в цьому зв'язку теоретичний опис всякого руху тіл стали можливими на основі принципу причинності.

Зрозуміло, що аксіоматичний метод досить однобічно відтворює історичний шлях створення теорії. Зокрема, весь зміст понять (або значення відповідних термінів) він прагне виразити в правилах їх застосування, зафіксованих в аксіомах і правилах висновку. Такий підхід залишає незрозумілою таємницю формування понять у їх зв'язку з дослідом, оскільки всі поняття беруться вже готовими так, як вони зафіксовані в аксіомах і принципах теорії.

Відомі також труднощі, пов'язані з спробами виразити реальний зміст причинно-наслідкових зв'язків у термінах теорії логічного виводу. Наприклад, якщо маємо якийсь фізичний вивід $x \rightarrow y$, то тут зв'язок між висловлюваннями x і y встановлюється на основі спостереження і експерименту. При цьому одержання нових висловлювань шляхом фізичного виводу залежатиме значною мірою від експериментальної перевірки, а не просто визначатиметься логічною структурою того чи іншого типу висловлювань.

Однак така залежність від правил експериментальної процедури при побудові теорії не є безпосередньою, нові твердження — це не результат чисто операціональної діяльності. Хоча в межах фізичного виводу експеримент має вирішальне значення, проте зв'язок між експериментом і узагальнюючим його теоретичним знанням опосередкований міркуваннями інтуїтивного характеру, попередніми теоретичними побудовами, різними аналогіями тощо.

Багаторічними дослідженнями відношення мови теорії до мови спостереження доведено, що застосування логічних засобів, цілком придатних для побудови аксіоматики готової теорії, недостатне для того, щоб показати, як вводяться теоретичні поняття на основі емпіричних фактів. Щоб зрозуміти, як знання синтезуються у фундаментальні теорії і як поняття фундаментальних теорій застосовуються в інших теоріях, необхідно виходити з ширшого кола уявлень.

Створення фундаментальної фізичної теорії має такі найважливіші аспекти: 1) прийняття певної системи об'єктів (наявність предметної області відповідної теорії); 2) вироблення мови теорії (математичної схеми теорії); 3) формування системи розуміння теорії (відповідної концепції).

Характеристика предметної області теорії досягається зазначенням способу зв'язку математичних символів з фізичними об'єктами, що здійснюється в процесі виміру. При цьому розв'язується питання, як найраціональніше поставити у відповідність до об'єктів природи певні величини, що здебільшого виражаються числами. У межах математичної схеми встановлюються математичні співвідношення між цими величинами. Формування концепції пов'язане із з'ясуванням основ теорії і смислу її основних термінів (наприклад, у квантовій механіці встановлення фізичного змісту ψ -функції).

Наявність вищезазначених трьох аспектів у їх єдності й характеризує вже створену теорію. Здійснюючи реконструкцію такої теорії за допомогою аксіоматичного методу, ми виходимо з того, що прийняття семантичної системи мови є водночас прийняттям відповідної системи об'єктів даної теорії і системи їх розуміння. Тут, у аксіоматично побудованій теорії, зміст термінів задається правилами їх застосування.

Однак у реальному процесі створення теорії, у ході її синтезу між цими аспектами може спостерігатися невідповідність. Так, характерною особливістю пізнавального процесу в сучасній фізиці є те, що «передусім прагнуть відгадати математичний апарат, що оперує з величинами, про які або про частину яких заздалегідь взагалі не ясно, що вони означають»¹. Так виникла загальна теорія відносності і квантова механіка. Створення математичної схеми передувало встановленню її зв'язку з досліджуваними емпіричними об'єктами, тобто її інтерпретації. Ще більше віддаленою в часі є розробка відповідної системи розуміння теорії. Минають роки після створення теорії, перш ніж осмислюються зміни в інтуїції і стає зрозумілішим фізичний смисл термінів мови даної теорії. Щодо квантової механіки ця робота в основному була виконана Н. Бором.

Метод побудови фундаментальних теорій не є чисто формально-математичним — вирішальну роль у процесі здобуття нових фізичних знань все ж відіграють експеримент і спостереження. Хоч фундаментальна теорія й не є типово дедуктивною, проте за структурою вона має дещо спільне з аксіоматичними теоріями. Ця спільність полягає у можливості виділити з безлічі тверджень основні, тобто вихідні, похідні, які виводяться з основних. Вихідні твердження фундаментальних теорій називатимемо принципами, а метод побудови таких теорій — методом принципів.

Метод принципів відрізнятимемо від аксіоматичного методу в сучасному його розумінні (хоча їх часто ототожнюють). Їх відмінність полягає передусім в тому, як приймаються об'єкти в теорії. У межах аксіоматичного підходу аксіоми є неявними визначеннями системи об'єктів теорії, вони передують кожному описові системи тих об'єктів, про які в них (аксіомах) ідеться. Разом з тим принципи, що виділяються в процесі дослідження, спочатку визначаються об'єктами, властивості яких виділяються в процесі емпіричного дослідження. В певному розумінні як безпосередньо, так і опосередковано результати експериментального дослідження зумовлюють процес, порядок дедукції. У науковому дослідженні принципи виступають способом пізнання сукупності явищ, способом виявлення закономірностей, притаманних цим явищам. Оскільки принципи є узагальненням фактів, то їх прийняття включає момент інтуїції і свободи, які визначають характер цього узагальнення. Тут уже маємо в наявності синтетичні висловлювання, що містять в собі нові знання.

Створення кожної теорії (її синтез) супроводжується відповідними перетвореннями мови старої теорії, введенням нових понять і суджень, а також прийняттям нової системи об'єктів. У науковій теорії поняття набувають особливого функціонального змісту в міру системного характеру теоретичного знання. Власне, поняття в межах теорії вже не є поняттям в абсолютному значенні, бо сама теорія в певному значенні є поняттям (системою розуміння). Можливо, правильніше було б вважати елементом теоретичного знання вже не поняття, а абстракцію. Наприклад, поняття маси в класичній механіці й спеціальній теорії відносності, поняття координати в класичній механіці і квантовій набувають абстрактного характеру, стають абстракцією. Зміст кожної абстракції як елемента теорії визначається в межах системи теоретичного знання.

Такі ж зміни відбуваються з об'єктами теорії. Мова фундаментальної теорії будується для абстрактних об'єктів. Останні утворюються

¹ Л. И. Мандельштам. Полн. собр. тр., т. 5, стор. 351.

внаслідок ідеалізації і схематизації емпіричного досвіду (наприклад, матеріальна точка для класичної механіки, точковий заряд для електродинаміки, подія для спеціальної теорії відносності, електрон для квантової механіки та ін.).

Судження, введені в теорію, також набувають особливої функціональної характеристики. Судження про певну предметну область стосовно теорії може визначатися і як факт, і як закон (або принцип) залежно від його функції.

Розглянемо, яке відношення існує в мові теорії між висловлюваннями про факти і теоретичними висловлюваннями, що пояснюють факти, тобто принципами (або просто між фактами й принципами). Це відношення й характеризуватиме в найзагальнішому плані розвиток теорії, що призводить до її синтезу.

Накреслимо в основних рисах пізнавальну ситуацію, що вимальовується при синтезі фундаментальних теорій. Нехай існує певна вихідна ситуація (1), якій відповідає фундаментальна теорія T_1 . Теорія T_1 описує в певній фіксованій мові факти, що належать до предметної області P_1 цієї теорії. Розглянемо, в чому ж полягає синтез фундаментальної теорії T_2 .

Чи можна уявити створення нової теорії як дедуктивне виведення теорії T_2 з основних принципів T_1 , тобто, що $T_1 \rightarrow T_2$? Виявляється, що процес одержання нової теорії на базі старої вже не описується в межах теорії дедукції й має складніший характер. З кожним об'єктом або первісним поняттям даної теорії ми вже не можемо зіставити об'єкт або поняття іншої теорії таким чином, щоб теореми однієї виявилися теоремами іншої (або відповідали їм).

У ході розвитку тої чи іншої теорії розрізнятимемо два можливих випадки: 1) коли нові факти в принципі можуть бути пояснені в межах попередньої теорії, але для цього необхідно зробити відповідні зміни всередині понятійного апарата теорії, наприклад специфікувати (конкретизувати) його для пояснення нових фактів; 2) коли нові факти не можуть бути пояснені з принципів попередньої теорії; щоб їх пояснити, необхідно перетворити основні принципи цієї теорії.

Нова фундаментальна теорія може бути одержана тоді, коли розширення предметної області теорії й пов'язане з цим виявлення нових фактів викликають зміну принципів, внаслідок чого в теорію вводяться нові вихідні поняття, змінюється в новому теоретичному контексті предметний зміст решти понять (другий випадок). При цьому маємо ситуацію діалектичного характеру: повернення до вихідної пізнавальної ситуації і переосмислення її на високому рівні.

Природно, що ситуація (2) настає не відразу. Якщо нові факти сформульовані в термінах теорії, то цим вже якоюсь мірою передбачається можливість їх пояснення принципами цієї теорії. Проте в міру розширення предметної області теорія ускладнюється. До неї додаються все нові припущення, органічно не пов'язані з її вихідними принципами, що й призводить до її ускладнення. Нові величини вводяться в теорію на основі одержаних емпіричним шляхом формул. Проте такий додаток має штучний, механічний характер і не спричинює органічного синтезу теорії. Наприклад, геоцентрична теорія Птолемея добре пояснювала відомі в час її створення факти, але вона стала непридатною для пояснення астрономічних даних, одержаних в епоху Коперника.

Потреба в новому синтезі виникає тоді, коли з'являються нові факти, які вже не спроможна пояснити стара теорія. Наприклад, якщо закони сучасної квантової теорії застосовувати до явищ в експеримен-

тальних умовах (досить високі енергії або дуже малі відстані), то іноді можна одержати або неоднозначні результати, або такі, що взагалі не мають фізичного смислу. Це означає, очевидно, що досягнуто меж застосування теорії і необхідно її розвивати далі.

Теорію, збудовану аксіоматичним методом, розглядатимемо як модель певної (назвемо її реальною) теорії. Якщо при побудові аксіоматичної теорії виходимо з припущення, що теорія є замкненою системою, то при вивченні синтезу теорії характеризуватимемо останню як відкриту систему. Це слід розуміти так, що в процесі розвитку знань у межах певної теорії до її тверджень можна приєднувати інші, несумісні з ними, твердження. Парадокси, що виникають в процесі пізнання, стимулюють генезис наших знань, що приводить до синтезу нової теорії. Вивчення суперечностей і прийняття їх як необхідного моменту розвитку знань характеризує пізнавальний процес становлення нової, поки що не існуючої теорії, тоді як при аналізі готових теорій на перший план висувається елімінація цих парадоксів за допомогою відповідних логічних засобів². Це досягається шляхом накладання обмежень на способи застосування понять.

Основою для синтезу теорії є: 1) вдосконалення засобів виміру в процесі експериментальної діяльності вченого і 2) вдосконалення засобів абстрактної (теоретичної) розумової діяльності. Вдосконалення засобів виміру (наприклад, приладів) дає дослідникові нові пізнавальні факти, а вдосконалення методів мислення посилює теоретичну активність ученого, його здатність до узагальнень і дає змогу на ґрунті цих узагальнень пояснити нові факти. Так, використання світла при вимірюванні відстані дозволило досягти великої точності порівняно з речовими еталонами. Зокрема, воно дало можливість для постановки досліду Майкельсона — Морлі, а завдяки переосмисленню категорій простору і часу Ейнштейн одержав нове теоретичне узагальнення. Мінковський вдосконалив математичну схему спеціальної теорії відносності.

У методології науки існує яскраво виражена тенденція вважати теорію безпосереднім узагальненням фактів. У цьому зв'язку характер узагальнення прагнуть розкрити за допомогою дедуктивного й індуктивного методів.

Але характер узагальнення емпіричних фактів у теоретичному пізнанні, що веде до створення теорії, розкривається лише тоді, коли ми охарактеризуємо категоріальними засобами розумову діяльність вченого на теоретичному рівні. Перехід від емпіричного рівня дослідження до побудови теорії полягає в тому, що створюється особлива система знань, яку не можна углядіти ні в експерименті, ні в спостереженні. Щоб пояснити, як утворюється така система, необхідно виділити принципи піднесення нашої думки від емпіричного рівня дослідження до теоретичного. Таке піднесення становить вертикальну структуру наукового знання, або, точніше кажучи, структуру нашого знання про мислення, про розумову діяльність ученого, про процес міркування. Лише аналізуючи розумову діяльність ученого на теоретичному рівні, ми можемо зрозуміти, як теорія відривається від певної існуючої системи фактів і набуває такої загальності, яка робить можливою велику передбачальну силу цієї теорії. Етапами розумової діяльності на теоретичному рівні є теорія₁ — проблема — ідея — гіпотеза — принцип — теорія₂.

² Зрозуміло, що в кінцевому підсумку, будучи вже побудованою, теорія повинна бути несуперечливою, бо в іншому разі вона не матиме інтерпретацій і тому лишається безпредметною.

Вираженням потреби в новому теоретичному поясненні є проблема. Вона впливає з попередньої теорії, проте аж ніяк не з припущення несуперечливості наукового знання, а, навпаки, фіксує певну пізнавальну суперечність між старими теоретичними поясненнями й новими фактами. Проблема — це питання, відповідь на яке не міститься імпліцитно в наявному знанні і для розв'язання якого потрібна конструктивна ідея дослідника. У постановці проблеми формулюється мета дослідження. В подальшому процес розвитку знань, що призводить до синтезу теорії, розглядається як такий пізнавальний процес, у якому послідовно досягається відповідність між засобами, або можливостями вченого, і поставленою метою. Коли теорія побудована, дальша реалізація мети в науковому дослідженні здійснюється через вироблення методів цієї теорії. Отже, мета визначає розумову активність ученого протягом усього розвитку наукових знань.

З постановкою проблеми аналіз фактів набуває спрямованого характеру. Факт при цьому визначається як найважливіший засіб робити нові припущення, як аргумент для доказу. В теорію емпіричні факти вводяться за допомогою абстракцій. Ці абстракції спочатку утворюються на основі узагальнення наявного емпіричного досвіду. Кожна з них характеризує ту чи іншу групу фактів. Щоб звести абстракції в систему, необхідна дальша розумова діяльність, формою якої виступає ідея. Тому наступним етапом переходу від емпіричного до теоретичного після постановки проблеми є знаходження ідей. Далі починається конструктивний етап — створення самої теорії.

Щоб синтезувати теорію як систему знання, необхідно на основі ідеї об'єднати певну сукупність вже набутих знань. Ідея повинна містити в собі мету й форму цілого, відповідну меті теоретичної побудови, меті, яку необхідно реалізувати на наявному емпіричному матеріалі.

Оскільки центральним при створенні теорії є питання про принципи, то синтез теорії буде полягати в переході від ідеї до принципів, а не просто в узагальненні емпіричних фактів. Принципи можна вивідати у природи, ставлячи їй питання шляхом експериментів. Проте від фактів до принципів не має прямого шляху — узагальнення досягаються шляхом активної розумової діяльності. Про творчу силу узагальнення, що досягається формулюванням принципів, свідчить той факт, що з принципів можна вивести непередбачені співвідношення, а вони сягають далеко за межі сукупності фактів, з яких спершу були одержані принципи.

Окремі дослідні факти самі по собі не дають користі теоретику доти, поки не сформульовано принципи, що можуть бути основою для дедукції. Принцип є логічним початком системи наукового знання. Вчений у процесі пізнання виходить з емпіричних фактів, проте його теоретичний висновок не детермінований жорстко результатами експериментів і спостережень. Він вільний у своїй науковій творчості при виборі основних понять і принципів теорії.

Зміст результатів дослідів дістає форму висновків, одержаних з теорій. Саме в можливості таких висновків і полягає цінність і виправдання як усїєї теоретичної системи, так і понять і принципів, що лежать в її основі.

Перехід від ідеї до принципу може здійснюватися безпосередньо, але найчастіше він опосередкований висуненням гіпотез, що конкурують між собою в ході розвитку знань. Тому формою розумової діяльності вченого, наслідком якої є синтез теорії, виступає гіпотеза, а весь логічний ланцюг має такий вигляд: проблема—ідея—гіпотеза—принцип. Цей ланцюг і визначає процес здобуття нового знання.

Визначені тут етапи загалом характеризують розумову діяльність вченого при створенні наукової теорії. Проте синтез фундаментальних теорій має свої особливості, через які прийняття принципів набуває самостійного значення. Прийняття нових принципів здійснюється шляхом переосмислення найбільш простих і загальних понять, що лежать в основі попередньої теорії. При цьому думка вченого наче повертається назад, але вже на глибшій основі (на основі тих узагальнень, які одержані в новій теорії).

Вивчати синтез фундаментальної теорії стає можливим у межах розгляду продуктивної здатності людської уяви, завдяки якій у процесі пізнання здобуваються «нові знання». Мислення вченого стає тоді продуктивним, коли воно виривається з рамок заздалегідь заданих схем і створює нові схеми своєї діяльності. Природно, що названий тут аспект наукової творчості на значному пізнавальному інтервалі вважається інтуїтивним. А інтуїція в зв'язку з створенням нових фундаментальних теорій істотно змінюється, що зумовлює труднощі у розумінні принципів цих теорій. Тим часом теорію важливо не лише збудувати, а й зрозуміти. Для цього необхідно простежити ті зміни, яких зазнає інтуїція у зв'язку з побудовою фундаментальних теорій в тій чи іншій галузі знання.

Щоб знайти засоби для вивчення цієї продуктивної роботи людського мислення, її можна співвіднести з мовою. До таких засобів належать категорії, які здавна є предметом філософського дослідження.

Для логічного вивчення інтуїції в цьому аспекті філософія має свої категоріальні засоби. Найбільш загальним й простим з них є простір — час, матерія — рух, причина — наслідок та ін. Вони визначають специфіку абстрактного мислення, показують, у якому абстрактно-рефлексивному «одязі» сприймає воно об'єкти реального світу.

Виділення відповідних категоріальних каркасів мислення дозволяє охарактеризувати розумову діяльність вченого на кожному історичному етапі процесу пізнання. Зміні історичних епох з притаманним їм рівнем матеріальної практики відповідають зміни в способах теоретичного мислення; останні й фіксуються в категоріальних каркасах. Створення фундаментальних теорій (їх синтез) перебуває в безпосередній залежності від ступеня вдосконалення засобів експериментальної практики (засобів виміру) й засобів абстрактної розумової діяльності.

Синтез фундаментальних теорій можна назвати категоріальним тому, що в ході його виділяються категорії, які визначають предметний зміст основних вихідних понять тієї чи іншої теорії. Завдяки цьому досягається максимальне спрощення наявних емпіричних знань про об'єкт, що досліджується, встановлюється порядок їх зв'язку в систему і стає можливою побудова істинної й найпростішої фундаментальної теорії, яка відповідає даному рівню пізнавальної практики й добре «працює» на практиці.

Сучасна наука зруйнувала субстанціональне розуміння категорій як незмінних і вічних. В науковому пізнанні зміст категорій змінюється залежно від характеру експлікації³, якого та чи інша категорія набуває у фундаментальній науковій теорії. В концептуальному апараті теорії категорії дістають своє специфічне визначення на даному етапі пізнавальної діяльності. Можна розрізнити два види зв'язку категорій в теорії — координації й субординації. У координаційному зв'язку фіксується

³ Під експлікацією ми розуміємо уточнення змісту раніше інтуїтивного поняття, яке досягається у межах системи теоретичного знання.

парність категорій, перехід же категорій в субординативний зв'язок відбувається за допомогою встановлення зв'язку з іншими категоріями.

Аналіз категоріальної структури теоретичного мислення дозволяє ухопити суперечливий характер пізнання і показує можливі шляхи подолання цих суперечностей. Все це має відбиття в синтезі наукової теорії.

* * *

Под синтезом фундаментальної теорії следует понимать логическое объединение нескольких частных теорий, тесно связанных с опытом; это объединение осуществляется на основе принципов, имеющих теоретико-познавательный характер. Процесс создания фундаментальной теории (в частности, физической) имеет такие важнейшие аспекты: 1) принятие определенной системы объектов (наличие предметной области соответствующей теории); 2) построение языка (математической схемы) теории; 3) создание системы понимания теории (соответствующей концепции). Характеристика предметной области теории достигается указанием способа связи математических символов с физическими объектами, что осуществляется в процессе измерения. При этом решается вопрос, как наиболее рационально поставить в соответствие объектам природы определенные величины, которые выражаются большей частью в виде чисел. В рамках математической схемы устанавливаются математические соотношения между этими величинами. Создание концепции связано с выяснением основ теории и смысла ее основных терминов (например, в квантовой механике — установление физического смысла ψ -функции). Можно выделить такие основные этапы теоретической деятельности ученого при построении теории: теория₁ — проблема — идея — гипотеза — принцип — теория₂. Как видим, процесс создания фундаментальной теории в значительной степени является неформализуемым, интуитивным. Для понимания ее необходимо проследить изменения в интуиции, которые происходят в связи с созданием фундаментальных теорий в той или иной отрасли знания. Средствами достижения этой цели являются философские категории: пространство — время, материя — движение, причина — следствие и др. Выделение соответствующих категориальных каркасов мышления позволяет охарактеризовать познавательную деятельность ученого на каждом историческом этапе процесса познания. Сменам исторических эпох с присущим им уровнем материальной практики соответствуют изменения в способах теоретического мышления; последние и фиксируются в категориальных каркасах. Создание фундаментальных теорий (их синтез) находится в непосредственной зависимости от степени совершенства экспериментальной техники и средств абстрактной мыслительной деятельности. Синтез фундаментальных теорий можно назвать категориальным потому, что в процессе его выделяются категории, которые определяют предметный смысл основных понятий той или иной теории

Соціальна норма і суспільна активність особи

Соціальна практика радянського суспільства, необхідність підвищення ефективності суспільного виробництва вимагають як врахування загальних факторів, що зумовлюють цю ефективність, так і з'ясування тих специфічних чинників, які, в кінцевому підсумкові будучи спричинені діянням визначальних суспільних відносин, у рамках конкретних ситуацій можуть виступати важливими самостійними збудниками соціальної і, в першу чергу, трудової активності людей. Цим викликана потреба не лише продовжувати, розширювати і поглиблювати розробку традиційних для загальносоціологічної теорії проблем (взаємодія базису і надбудови, продуктивних сил і виробничих відносин, поділ і розподіл праці в масштабах суспільства тощо), а й активізувати дослідження на мікрорівні, звернутися до того мікросередовища, яке реально спричиняє конкретну поведінку особи чи соціальної групи і яке значною мірою трансформує вплив суспільства в цілому. У мікросередовищі виступають і більш загальні чинники — соціальні відносини, що визначають історичний тип суспільної формації, панівну ідеологію і психологію, але тією мірою, якою ці відносини «доходять» до конкретної особи через систему повсякденних стосунків на підприємстві чи в установі, через масові комунікації, як вони вплетені в структуру повсякденних суспільних зв'язків і взаємодій особи і соціальної групи, до якої вона належить.

Тому всебічне вивчення факторів суспільної активності людей (у найширшому значенні поняття «активність») передбачає врахування широкого кола зв'язків і опосередкувань, а серед них і специфіки буденної, «практичної», «масової» свідомості людей, яка скеровує і контролює конкретні людські вчинки, тобто суспільної психології.

Психологічний фактор діє в найрізноманітніших сферах людського спілкування, він відіграє винятково важливу роль і у формуванні трудової активності людей. Тому зовсім не випадковий інтерес дослідників до проблем психології праці, до психологічного аспекту соціальних відносин і суспільної взаємодії людей.

Вивчення структури стимулів і мотивів праці показало¹, що не існує якогось універсального засобу активізації трудових зусиль людей, чи то йдеться про матеріальні спонуки, чи про духовні. Запорукою успіху є комплексність, гармонійне поєднання матеріальних і моральних стимулів, урахування всієї системи зв'язків, що формують соціальну установку особи на працю.

Знаходження і вивчення оптимальних варіантів стимулювання праці вимагає врахування не лише сукупності виробничих зв'язків, сфери виробництва, а також і сфери споживання, де, власне, й реалізується заробітна плата працівника, що є наслідком його участі у суспільному виробництві.

Звичайно, позавиробнича сфера — це не тільки споживання. Так само, як у безпосередній процесі виробництва вплетено цілий комплекс «супровідних» моментів (ідейних, моральних, естетичних, фізіологічних

¹ Маємо на увазі передусім найгрунтовніше на сьогодні дослідження ленінградських соціологів «Человек и его работа. Социологическое исследование». М., 1967.

тощо), так і споживання органічно поєднане з рядом інших видів життєдіяльності (відпочинок, навчання, спілкування з людьми тощо). Але зв'язок між виробництвом і споживанням — найтісніший. Тому й постає з усією гостротою і в усій різноманітності своїх проявів проблема *психології споживання*, яка в нашій літературі, по суті, ще зовсім не досліджена. А коли зважити на те, що у сфері споживання, у сфері побуту вплив масової свідомості виявляється з особливою силою, то стає зрозумілою важливість вивчення такої лінії взаємозв'язку: масова (буденна) свідомість \leftrightarrow споживання \rightleftharpoons трудова активність.

Під масовою свідомістю ми розуміємо «повсякденну», буденну свідомість у функціональному, соціологічному значенні цього поняття, обґрунтованому радянським дослідником О. К. Уледовим². Не спиняючись докладно на загальній характеристиці масової свідомості, відзначимо, що однією з найважливіших її особливостей є велика роль у ній нормативно-оцінної функції, яка в конкретних ситуаціях здебільшого переважає над суто пізнавальною функцією. Своєрідними орієнтирами для масової свідомості служать цінності³, які допомагають кожній особі помітити у широкому потоці соціальної інформації те, що є найважливішим для неї. Дотримуючись цих орієнтирів, особа зберігає певну послідовність своєї поведінки.

Система ціннісних орієнтацій особи не є механічним відбитком ієрархії цінностей, прийнятих усім суспільством. Норми, цінності, соціальні установки індивід запозичує передусім у «своїй» соціальній групі, в найбільшчому оточенні. У ціннісній орієнтації особи сфокусовано ядро її внутрішньої структури, яке, будучи закріплене за допомогою психологічних установок⁴, перетворюється на стійкий внутрішній чинник, що справляє вирішальний вплив на вибір лінії поведінки і систему суб'єктивних ставлень особи.

Конкретна поведінка особи спрямовується значною мірою тим, що вона як член певної соціальної групи засвоює через соціальних посередників норми своєї групи і підносить їх до рангу мотивів власних вчинків. Причому норми здебільшого запозичуються некритично чи й взагалі неусвідомлено. Тут велику роль відіграє система стереотипів мислення, властивих даній соціальній групі. Буденна свідомість людей переважно базується саме на цих стереотипах, які полегшують індивідові орієнтацію в найрізноманітніших життєвих ситуаціях.

Соціальні норми у своїх найзагальніших якостях можуть бути охарактеризовані як сукупності цінностей, що виступають регуляторами поведінки особи. Формування особи ґрунтується не лише на вимогах, що їх виставляє суспільство, а й на знанні зразків і на постійному зіставленні власних дій і вчинків із зразками. Соціальна група за допомогою вироблених нею норм, традицій, зразків санкціонує один тип поведінки і заперечує інший. У процесі групової взаємодії у членів даної соціальної групи, яка за своїми параметрами може бути як формальною, так і неформальною, виробляються спільні установки на всю

² Див. А. К. Уледов. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование. М., 1968.

³ Ми вживаємо категорію «цінність» у значенні «предмета, явища та їх властивостей, які потрібні (необхідні, корисні, приємні і т. п.) людям певного суспільства або класу і окремій особі як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також — ідеї і спонукання у значенні норми, мети чи ідеалу» (В. П. Тугаринов. Теория ценностей в марксизме. Л., 1968, стор. 11).

⁴ Психологічна установка, згідно з Д. М. Узнадзе, є модусом загального психологічного стану особи, готовністю до дії, яка є наслідком взаємодії потреби і конкретної ситуації її задоволення. Див. Д. Н. Узнадзе. Психологические исследования. М., 1966.

сукупність явищ і ситуацій. Статус індивіда в групі і його престиж залежать від того, наскільки він приймає групову систему норм і установок і як сприяє їх дотриманню. Тобто, можна говорити про своєрідне пристосування потреб особи до потреб групи, а потреб тієї чи іншої соціальної групи до потреб цілого суспільства.

Норми, вироблені соціальною групою, визначають характер соціальних сподівань (очікувань) у цій групі. Соціальне сподівання — це очікування (експектація) виконання тих норм і дотримання тих стандартів поведінки, які усталилися у групі. У процесі міжособової взаємодії людей соціальні сподівання набувають характеру мотивів. Система соціальних сподівань, зафіксована в свідомості індивіда, набуває мотиваційного характеру і стає однією з центральних ланок усієї системи його ціннісної орієнтації. Характерно, що соціальні сподівання майже не справляють стимулюючого впливу на людину в дитячому віці, але вже для підлітка вони стають соціальною цінністю, і його вчинки відбуваються з урахуванням сподівань суспільної групи (на зміну «я хочу» приходять «я повинен»)⁵. В таких умовах соціальне сподівання може навіть обмежити прагнення до задоволення індивідуальних потреб. З нормативністю поведінки людини пов'язане і таке соціально-психологічне явище, як конформізм (присосовництво). Міра конформності індивіда — це ступінь його підкорення груповим стандартам і вимогам.

Нормування предметів і явищ навколишнього світу, а також самої поведінки людей є невід'ємною рисою людської свідомості. За характером впливу на поведінку особи норми можна поділити на норми-вимоги (адміністративні, правові, моральні, технічні і т. п.) і норми-цілі. Нормативні настанови і правила першого типу порівняно краще досліджені в літературі (у філософській літературі це стосується передусім моральних норм). Нас у даному випадку цікавлять норми другого типу, норми-цілі.

Між нормою-правилом (вимогою) і нормою-ціллю (мотивом і метою діяльності) існує тісний зв'язок. Засвоєне (інтеріоризоване) особою правило поведінки перетворюється на звичку, яка впливає на вибір засобів для досягнення мети. Але правило поведінки не є метою поведінки-діяльності, воно не є мотивом діяльності. Що ж до норми-цілі — то це і є мотив діяльності (останнє зовсім не означає, що мета будь-якої діяльності має обов'язково нормативний характер).

За своїм змістом норми-цілі можуть мати як матеріальний, так і ідеальний (духовний) характер. Матеріальна норма, скажімо, норма забезпеченості предметами широкого споживання, оцінюється в свідомості індивіда у плані відповідності чи невідповідності власним потребам і груповим стандартам і може, таким чином, виступати як ідеальний збудник-мотив діяльності. Оскільки потреби індивіда зумовлюються тим соціальним середовищем, у якому він функціонує, то і рівень потреб, норма потреб-прагнень, як і норма їх задоволення, теж зумовлюються соціально, насамперед мікросередовищем, безпосередніми умовами життя людини. Тому соціальну норму споживання в широкому значенні цього слова можна визначити як рівень потреб і рівень задоволення потреб, а також як специфічне поєднання потреб, що відрізняють одну соціальну групу від іншої.

Стосовно рівня трудової активності наведене вище положення виявляється в такій ситуації. Певна сукупність матеріальних споживчих благ виступає як норма-стандарт тієї чи іншої соціальної групи, як ета-

⁵ Див. М. Гомелаурі. Мотивационное значение социальных ожиданий. Зб. «Количественные методы в социологии». Тбилиси—Сухуми, 1967, стор. 53.

лон, що виробляється у процесі міжособового спілкування. Діставши відповідну оцінку у свідомості індивіда, вона перетворюється на мотив-збудник трудової активності, яка, у свою чергу, через грошову винагороду сприяє досягненню групової норми споживання і утриманню на рівні цієї норми. Це досить значний чинник, який сприяє формуванню і утвердженню престижу особи в групі⁶.

На формування норм споживання матеріальних і духовних благ вирішальний вплив справляє рівень соціально-економічного розвитку суспільства. Але в межах наявної соціальної структури суспільства, в окремих соціальних групах неабияку роль відіграють ті стандарти споживання, які виробляються у процесі міжособової взаємодії, коли великого значення набуває неформальна структура спілкування. Невипадково останнім часом і серед учених-економістів дедалі більше утверджується думка, що наукове планування і прогнозування раціонального споживання неможливе без врахування соціологічних і соціально-психологічних чинників. Загальний рівень культури, історичні і національні традиції, звичаї, рівень насиченості масовими комунікаціями,— все це відбивається на оцінках споживчих благ і послуг. «Споживач 60-х років не схожий на споживача 50-х років і тим більше 40-х,— слухно зауважує радянський економіст П. Г. Олдак.— Причому, тут відбулося не лише підвищення рівня реальних прибутків, а й певні зміни психології під впливом зростання культури, технічного прогресу і розширення міжнародного спілкування»⁷.

У сучасному буржуазному суспільстві існує перманентний конфлікт між нормами, що мають характер правил громадського співжиття, виступають принципами «офіційної» моралі, дотримання яких розглядається як обов'язок кожного члена суспільства (своєрідні норми-рамки), і нормами, що мають характер справжніх життєвих цілей буржуазної особистості і впливають з основних принципів буржуазного індивідуалізму⁸. Причому саме останні є домінуючим фактором у цьому нерозв'язному в буржуазному суспільстві конфлікті. І хоч буржуазна громадська думка офіційно намагається перетворити норми-рамки у внутрішні переконання особистості, об'єктивні закони капіталізму постійно висувають саме приватний інтерес як визначальний мотив діяльності індивіда. Тому людська діяльність розглядається тут і оцінюється у суспільній психології, ідеології і моралі не як основа всебічного розвитку особистості, а як засіб досягнення індивідуального «успіху» в житті у буржуазному розумінні цього слова, тобто, зрештою, як засіб збагачення. Чимало західних, зокрема американських, соціологів відзначають падіння інтересу до праці, до виробничої діяльності. Зате значно зростає роль сфери побуту, особистого споживання. Ставлення до життя набуває суто споживацького характеру. Символами «успіху» стають насамперед речі: автомашина останньої моделі, власний особняк, новий холодильник, новий телевізор тощо. Буржуазна ідеологія у свою чергу освячує ці стандарти престижу і зводить їх у ранг культу, а комерційна реклама штучно завищує з метою збільшення попиту на товари. Звичайним явищем тут стають заклики такого, приміром, змісту: «Зароби, щоб придбати, і ще раз зароби, щоб придбати; не спиняйся, втрата темпу небезпечна, не сплатиш чергового внеску — заберуть

⁶ Активність у досягненні норми споживання може виявлятися і поза сферою суспільної праці, але в такому випадку маємо справу з винятками, а не з правилом.

⁷ Зб. Социологические исследования. Вопросы методологии и методики. Новосибирск, 1966, стор. 352.

⁸ Див. Ю. А. Замошкін. Кризис буржуазного индивидуализма и личность. М., 1966.

холодильник, не заміниш застарілої пральної машини на новішу — відстанеш. Відстанеш! Відстанеш!»⁹.

Природно, що в умовах соціалістичного суспільства поняття престижу, успіху мають якісно інший зміст. Ці поняття пов'язуються у нас насамперед з трудовим внеском особи у виробництво загальнозначущих цінностей, з її роллю у суспільній організації виробництва, у науці, культурі і т. п. Проте було б помилково ігнорувати специфічний соціально-психологічний механізм сприйняття і фіксації у свідомості людей певних стандартів, нормативних оцінок споживчих благ і їх вплив на рівень задоволення заробітною платою, а через неї і працею (слід враховувати, звичайно, і діяння інших чинників, що формують почуття задоволення працею). Величина заробітку може бути оцінена особою як достатня або недостатня для досягнення і підтримання відповідної групової норми споживання. Залежно від цього актуалізується або гальмується широкий спектр психологічних установок особи на працю.

Поряд з іншими чинниками, великий вплив на формування нормативних оцінок споживання справляє мода. Сила ж «раціонального» в оцінці необхідних людині матеріальних і духовних благ часто виявляється досить відносною.

Так сфера споживання, процес групової взаємодії людей справляє активний вплив на сферу виробництва, на активність особи у праці.

Норма споживання може бути «виведена» (обгрунтована) і суто раціональним, теоретичним шляхом (життєвий мінімум, або мінімум матеріальної забезпеченості, так званий раціональний бюджет тощо)¹⁰. Тобто вона може бути розрахована певним офіційним інститутом. Проте така норма не завжди збігається з тією нормативною оцінкою, яка виробляється стосовно предметів споживання на рівні буденної свідомості, вона, як правило, ігнорує різноманітність нормативних стандартів окремих соціальних груп¹¹.

Конкретна величина нормативних оцінок заробітної плати, що складаються на рівні соціальної групи, виявлена рядом соціологічних досліджень. Так, лєнінградськими соціологами помічено цікаве соціально-психологічне явище: своєрідний «поріг відчуття» заробітної плати, що характеризує рівень запитів певної категорії робітників 60-х років¹². При середній величині заробітної плати у сумі 92 крб. на всю вибірку сукупність (2665 молодих робітників м. Ленінграда) для задоволених заробітком зарплата складала 100 крб., а для явно незадоволених — 84 крб. У обох випадках відхилення від середньої цифри становить 8. Маємо певну закономірність такого відхилення, яка полягає в тому, що для даної категорії робітників існує конкретний рубіж-норма, досягнення якого, при одночасній дії інших чинників, викликає задоволення заробітком.

Мотиваційний характер нормативних оцінок виявлено під час дослідження причин плинності робочої сили на підприємствах м. Новосибірська¹³. Дослідження показало, що у більшості випадків рішення про

⁹ «Иностранная литература», 1967, № 2, стор. 191.

¹⁰ Див., зокрема, Г. С. Саркисян, Н. П. Кузнецова. Потребности и доход семьи. М., 1967.

¹¹ Ми не поділяємо оптимізму деяких дослідників, які вважають, що «не викликає особливих ускладнень і визначення конкретних величин матеріальних та духовних потреб як сім'ї у цілому, так і кожного її члена». Див. П. Д. Гуменюк. Оплата праці в умовах господарської реформи. Львів, 1969, стор. 39.

¹² Див. Человек и его работа, стор. 307.

¹³ Социологические исследования. Вопросы методологии и методики. Новосибирск, 1966, стор. 125.

зміну місця роботи було пов'язане з невідповідністю умов праці на даному підприємстві уявленню про «нормальні умови». Так, чоловіки практично не залишають підприємство з мотиву заробітку при рівні останнього понад 110 крб., жінки — понад 90 крб. Про диференціацію нормативних оцінок заробітку свідчать дані, одержані А. В. Винокуром¹⁴. Приблизно однаковий рівень заробітної плати у різних групах робітників одержав різну оцінку. Більше того, найвищий на досліджуваному підприємстві рівень оплати праці (понад 180 крб.) одержав нижчу оцінку відповідної групи, ніж заробіток у 165 крб. в іншій групі. Ця різниця в оцінках рівня оплати праці прямо пов'язана з різницею в оцінці складності виконуваної роботи.

Порівняння наведених вище цифр з рівнем заробітної плати, який повинен забезпечувати так званий раціональний бюджет сім'ї, розрахований у Всесоюзному науково-дослідному інституті праці (150 крб.)¹⁵, дає змогу констатувати заниженість розрахункового бюджету. Очевидно, методика складання подібних бюджетів небездоганна. Нормативи НДІ праці розроблялися без урахування тих нормативних стандартів, які склалися на рівні буденної свідомості і зафіксовані в суспільній психології відповідних соціальних груп¹⁶. Зміст таких кардинальних понять, як «раціональний рівень споживання», «розумні потреби», неможливо з'ясувати, не враховуючи тієї багатоманітності норм-стандартів споживання, які є результатом міжособової взаємодії членів тієї чи іншої соціальної групи. Іншими словами, без участі соціальних психологів у дослідженні цих проблем не обійтисся.

Соціальна норма споживання, таким чином, не є загальним стандартом. Це виявляється насамперед у тому, що при соціалізмі, як першій фазі комунізму, існує певна матеріальна нерівність між людьми. «При соціалізмі ще зберігаються соціально-економічні відмінності у характері праці. Тому матеріальна винагорода кожного трудівника визначається якістю і кількістю його праці на благо суспільства. Запровадження зрівняльного розподілу підірвало б матеріальну заінтересованість працівників у результатах праці, в підвищенні ними свого професійного і культурного рівня»¹⁷. Нічого спільного з марксизмом-ленінізмом не мають твердження китайських «лівих» опортуністів про те, що в соціалістичному суспільстві має існувати зрівнялівка, а проблему матеріального стимулювання праці треба взагалі зняти. Така «концепція» не нова. Свого часу вона була розкритикована К. Марксом, який кваліфікував подібні погляди, як відображення настроїв дрібної буржуазії, впливу приватновласницької психології з притаманною їй заздрісністю і жадобою нівелювання. Критикуючи Прудона і представників урівняльного комунізму, що вбачали мету соціалістичної революції в

¹⁴ Социологические исследования, стор. 213.

¹⁵ Див. Г. С. Саркисян, Н. П. Кузнецова. Потребности и доход семьи. Під раціональним бюджетом автори розуміють «нормативний розрахунок, що відбиває такий рівень і таку структуру споживання матеріальних і культурних благ, який забезпечує найбільш повне і раціональне задоволення розумних потреб всебічно розвинутої людини» (назв. праця, стор. 150).

¹⁶ Дехто з дослідників вважає розробку загальнодержавних нормативів споживання безперспективною справою (див. вступну статтю Ю. О. Замошкіна до кн.: Л. Н. Жилина, Н. П. Фролова. Проблемы потребления и воспитание личности. М., 1969, стор. 23). На наш погляд, такі нормативи, зокрема норма прожиткового мінімуму, потрібні хоча б для того, щоб мати уявлення про динаміку рівня матеріальної забезпеченості в масштабах певного відрізка часу. Подібні підрахунки регулярно проводились у 20-х роках.

¹⁷ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 33.

зрівнюванні заробітної плати, К. Маркс писав: «Цей комунізм, який заперечує скрізь *особу* людини, є лише послідовним виявом приватної власності, що є таким запереченням. Всеохоплююча *заздрість*, що конститується як влада, є тією прихованою формою, яку прибирає *здириство* і в якій воно себе лише *іншим* способом задовольняє. Будь-яка приватна власність як така відчуває — в *крайньому випадку* стосовно *більш багатой* приватної власності — заздрість і жадобу нівелювання, так що ці останні складають навіть сутність конкуренції. Грубий комунізм є лише завершенням цієї заздрості і цього нівелювання, що виходить з *уявлення* про якийсь мінімум. У нього *певна обмежена* міра. Що таке скасування приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно якраз з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації і з повернення до *неприродної* простоти *бідної* людини, яка не має потреб і яка не лише не піднеслася над рівнем приватної власності, а навіть не доросла ще до неї»¹⁸.

Рівнем соціально-економічного розвитку суспільства при соціалізмі зумовлене існування особистої власності на предмети і продукти споживання. Але соціалістичне суспільство схвалює не будь-яке привласнення. Його масштаби зумовлюються і обмежуються розміром того внеску у виробництво суспільних матеріальних і духовних благ, який особа робить у процесі праці. Водночас у дію вступає морально-етична норма, яка, разом з іншими нормативними правилами, зокрема юридичними, регулює конкретний зміст норми споживання. У соціалістичному суспільстві норма-мета з самого початку обмежена рубежем, який співвідноситься з трудовим внеском особи у створення суспільного продукту. Соціалістична мораль засуджує гонитву за карбованцем, схиляння перед владою речей. Як правило, вихід за рамки норми в нашому суспільстві пов'язаний з нетрудовими прибутками.

Було б, проте, неправильним ігнорувати рецидиви чи й небезпеку активізації споживацької психології і в умовах соціалізму. Розвинуте соціалістичне суспільство має всі можливості задовольняти зростаючі матеріальні і духовні потреби людей. З цією метою, особливо в останні роки, дедалі більше коштів державного бюджету спрямовується на розширення виробництва продуктів споживання, у тому числі предметів тривалого користування: меблів, телевізорів і радіоприймачів, пральних машин, холодильників, легкових автомобілів тощо. Побут радянських людей насичується щораз більшою кількістю речей, які полегшують домашню працю, створюють комфорт, сприяють відпочинку. Кожні 100 радянських сімей мали у 1969 році 49 телевізорів проти 26 у 1965 році, 45 пральних машин проти 21, 26 холодильників — проти 11. Задоволення розумних матеріальних і духовних потреб особистості є метою соціалізму і комунізму. В сучасних умовах значна частина матеріальних потреб є виявом, формою існування потреб духовних (наприклад, бажання придбати приймач, телевізор, музичний інструмент тощо).

Але розумні потреби слід виховувати, формувати. Необхідно мати на увазі, що на формування смаків і стандартів споживання впливають не лише внутрішні, а й зовнішні чинники. Зростання мережі суспільних комунікацій, туризм набагато посилити і розширили географічно вплив зарубіжної реклами і моди. Тому формування потреб і смаків стає обов'язком не лише вихователів за професією, а й виробників, оскільки й у цій сфері величезну роль відіграє ініціатива, пропозиція, «наочна агітація». Основною ж зброєю у боротьбі проти споживацької психоло-

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 587.

гії є виховання всебічно розвиненої особистості, підвищення суспільної активності трудящих.

Останнім часом на Заході усталилась оцінка розвинутого буржуазного суспільства як суспільства «масового споживання»; причому дехто з зарубіжних соціологів вважає, що основні риси цього суспільства, зокрема культ споживання, неодмінно виникають у будь-якому розвинутому «індустріальному» суспільстві.

Малюючи масштаби поширення споживацької психології у буржуазних країнах, прогресивний італійський публіцист Джанні Тоті пише: «Люди живуть і працюють лише для того, щоб купувати речі, і ціна людини вимірюється тим, з якою швидкістю вона споживає ці речі. Замість класичної формули «Я мислю, значить, я існую» на Заході далеко більш доречною є інша: «Я споживаю, значить, я існую»¹⁹.

Соціалістичній і комуністичній ідеології та моралі чужі такі настанови. Праця на благо суспільства — ось що визначає престиж особи при соціалізмі. Але для того, щоб не виникла можливість розриву між низьким трудовим внеском у суспільне виробництво і відносно високим рівнем споживання за рахунок нетрудових прибутків як економічної основи споживацької психології, необхідно удосконалювати систему суспільного контролю за мірою праці і мірою споживання, виховувати духовно багату особистість.

Чи не найскладнішою теоретичною і практичною проблемою в цьому плані є проблема узгодженості між груповою соціальною нормою споживання, що оцінюється як еталон добробуту, і тим рівнем заробітної плати, який може забезпечити сучасне соціалістичне суспільство. Вирішення цієї проблеми може бути результатом лише комплексного підходу до неї. Її складність зумовлена передусім відсутністю ефективних методів адекватної оцінки різних видів суспільної праці. Проте вже зараз врахування нормативних оцінок заробітної плати, що складаються на рівні буденної свідомості, і зв'язку цих оцінок з нормативними груповими стандартами споживання може дати відчутні позитивні результати. Йдеться, зокрема, про удосконалення існуючої системи преміювання.

Як відомо, засоби і форми преміювання за трудові успіхи на підприємствах, що перейшли на нові методи господарювання, досі науково не обгрунтовані, не підведені під чіткі й ефективні критерії. Визначення величини і форм виплати премій пов'язане з багатьма труднощами економічного, морального, психологічного плану. Причому більшість економістів-практиків при нарахуванні премій або взагалі ігнорують морально-психологічний фактор, або враховують його, покладаючись швидше на інтуїцію, ніж на тверезий, теоретично обгрунтований розрахунок. Тим часом, саме преміювання є тим ефективним засобом, використання якого передбачає обов'язкове врахування соціально-психологічних параметрів даного виробничого колективу, зокрема нормативних оцінок заробітку. Адаже систему тарифних розцінок, ставок, норм виробітку і т. п. змінити владою адміністрації того чи іншого підприємства важко чи й взагалі неможливо. Стосовно ж премій, то визначення їх конкретної величини, порядку нарахування, форм виплати тощо цілком залежить від адміністрації і громадських організацій. Але для того, щоб не діяти наосліп, щоб премії справді стимулювали підвищення трудової активності людей, відповідним органам управління необхідно мати своєрідний соціально-психологічний паспорт виробничого колективу, на який вони могли б орієнтуватись, а скласти такий паспорт без

¹⁹ «Литературная газета», 1967, № 46.

постійно діючої соціально-психологічної служби практично (коли говорити не про окремі підприємства-ентузіасти, а про масове явище) неможливо.

Необхідність урахування соціально-психологічних нормативних оцінок заробітної плати і стандартів споживання пов'язана також ще з однією важливою практичною проблемою. Систематичне підвищення мінімальної заробітної плати низькооплачуваним категоріям робітників і службовців має велике соціальне і політичне значення. Воно дає можливість багатьом радянським громадянам краще і повніше задовольняти свої побутові і культурні потреби. Ця політика схвалюється і підтримується всім радянським народом і буде проводитися й надалі. Проте було б передчасно форсувати максимальне зближення в оплаті праці малокваліфікованих і висококваліфікованих працівників. Це може спричинитися до спаду продуктивності праці висококваліфікованих спеціалістів. Нівелювання оплати праці в умовах, коли існують далеко не рівнозначні за своїм змістом види праці і коли різниця нормативних оцінок задоволення заробітком досить значна, було б забіганням наперед і не сприяло б зростанню ефективності суспільного виробництва.

З нормативними стандартами і оцінками безпосередньо пов'язана також проблема оптимальної ефективності матеріального стимулювання праці. У пресі вже висвітлювалась соціально-психологічна ситуація, яка склалася в деяких колгоспах. Якщо раніше, коли колгоспники в артілі мало платили на трудовень, і він охочіше працював у власному господарстві, бр основний прибуток мав саме з нього, — то в сучасних умовах ситуація часом складається так, що, отримуючи на трудовень добру платню, колгоспник дозволяє собі день-другий не виходити на роботу, бо вже ті трудовні, які він має, дають йому можливість жити «не гірше за інших». Сила матеріального стимулу в цих умовах втрачає свою ефективність. Попри недоліки в організації праці у таких господарствах, варто звернути увагу на ту обставину, що в даному випадку маємо справу з досягнутою нормою-стандартом, яка внаслідок цієї досягнутості виходить зі сфери актуальних установок особи і, не будучи поєднана з іншими мотивами праці, спричиняє зниження трудової активності. Отже, маємо, по-перше, ще одне підтвердження того положення, що матеріальне стимулювання праці — не універсальний засіб, який гарантує успіх за будь-яких обставин, і, по-друге, що ефективність матеріального стимулювання залежить від ступеня поєднання його з іншими стимулами і мотивами праці — з розвитком почуття господаря артілі чи заводу, з зацікавленістю у громадських справах, а також з рівнем розвитку здорових потреб сучасної людини і рівнем їхнього задоволення.

Стосовно останнього варто наголосити на тому, що норма задоволення заробітком і (через нього) трудова активність, поряд із впливом інших чинників, залежать від можливостей у процесі реалізації заробітної плати забезпечити реальне досягнення нормативного стандарту споживання, тобто від наявної кількості предметів і продуктів споживання, що є в мережі державної торгівлі. Протягом останніх років у цьому напрямі зроблено чимало. Проте, як відзначалося на грудневому Пленумі ЦК КПРС (1969 р.), виробництво товарів широкого споживання ще не задовольняє постійно зростаючого попиту на них, а це в свою чергу негативно відбивається на ефективності матеріального стимулювання праці.

Вирішення перелічених вище практичних проблем неможливе без глибокого теоретичного аналізу конкретного емпіричного матеріалу. Перед соціологічною і соціально-психологічною науками постає, зокре-

ма, завдання розробити методологію і методіку типологізації нормативних оцінок і стандартів, що формуються на рівні мікросередовища особи, в суспільній психології, а також способів і форм їх кількісного вимірювання. У поєднанні з розширенням мережі соціально-психологічних лабораторій на підприємствах це, поза сумнівом, сприятиме розробці найефективніших методів активізації суспільного виробництва.

* * *

Изучение структуры стимулов и мотивов труда показало, что не существует универсального способа активизации трудовых усилий людей, идет ли речь о материальных стимулах, или о духовных (моральных). Залогом успеха является комплексность, гармоническое сочетание материальных и моральных стимулов, учет всей системы связей, которые формируют социальную установку личности на труд. Точно так же поиск и изучение оптимальных вариантов стимулирования труда требует учета не только совокупности отношений производства, но и сферы потребления, где, собственно, и реализуется заработная плата работника, которая является результатом его участия в общественном производстве. В этой связи со всей остротой и во всем разнообразии своих проявлений возникает проблема психологии потребления, которая в нашей литературе, по существу, еще не исследована. Особого внимания, по мнению автора, заслуживает линия взаимосвязи и взаимозависимости: массовое (обыденное) сознание \rightleftarrows потребление \rightleftarrows трудовая активность. Учитывая, что одной из важнейших особенностей обыденного сознания личности является большая роль в нем нормативно-оценочной функции, автор заостряет внимание на необходимости изучения системы оценок заработка и эквивалентных ему потребительских благ, которые (оценки) складываются на уровне микросреды личности и оказывают влияние на степень удовлетворенности трудом и на трудовую активность в целом. В связи с этим в системе социальных норм наряду с нормами-предписаниями вычленяются нормы-цели, т. е. те рубежи, достижение которых содействует поддержанию престижа личности на уровне группового стандарта. В данном случае идет речь о благах, потребляемых в процессе реализации заработка. Рассмотрено несколько социальных ситуаций, в которых важное место занимает проблема социальной нормы как побудителя трудовой активности личности.

Дослідження мотиваційної структури соціальної поведінки

Одержати всебічну об'єктивну інформацію про той чи інший соціальний об'єкт неможливо без застосування комплексного підходу при його аналізі. Дослідження соціальної поведінки особи як представника певної суспільної групи передбачає, поряд з встановленням фактів реальної поведінки об'єкта дослідження, отримання вірогідної інформації про його суб'єктивний стан.

При реалізації цієї вимоги використовуються різні методи дослідження. Якщо факти реальної поведінки здебільшого фіксуються за допомогою структурного чи безструктурного спостереження, шляхом аналізу різноманітної офіційної документації, то отримати інформацію про інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки особи можна в основному за допомогою методу опитування. Жоден з методів соціологічного дослідження не дає такої повної і оперативної інформації про мотиви поведінки людини в різних соціальних ситуаціях і водночас жоден з методів не піддається такій гострій критиці за «суб'єктивність» одержаних даних, як метод опитування. Ми не збираємося полемізувати з тими, хто ставить під сумнів необхідність соціологічних досліджень суб'єктивного стану людини взагалі. Що ж до критики суб'єктивності результатів опитування, з огляду на можливу неадекватність одержуваної інформації, то вона має певні підстави, як, очевидно, і критика інших методів¹.

Дійсно, респондент може бути не обізнаний з суттю справи, що цікавить соціолога, або з якоїсь причини бути нещирим у своїх відповідях. Контактуючи з респондентом, дослідник може свідомо чи несвідомо нав'язати останньому свій погляд. Інакше кажучи, критика суб'єктивності методу опитування цілком слушна, коли вона стосується хиб методик і технік. Але хибні використання методу не є підставою для критики методу взагалі. Інтереси подальшого розвитку соціологічних досліджень вимагають уваги до розробки наукового інструментарію, усунення того негативного явища, яке звичайно називають «анкетоманією».

У радянській соціологічній літературі останнім часом з'явилося кілька публікацій, присвячених питанням методик опитування, які одразу стали бібліографічною рідкістю². Тим часом соціологам-практикам конче потрібні не тільки певні теоретичні рецепти. Як слушно зауважує О. Г. Здравомислов, тепер існує потреба стандартизації методів опитування у найважливіших напрямках³.

Задовольнити цю потребу можна шляхом узагальнення набутого досвіду, широкого обговорення і оцінки методичних прийомів, що засто-

¹ Проблема вірогідності документів, що стають об'єктом соціологічного аналізу, мабуть, не менш актуальна.

² Див. А. Г. Здравомислов. Методология и процедура социологических исследований, М., 1969; В. А. Ядов. Методология и процедуры социологических исследований. Тарту, 1968 та ін.

³ А. Г. Здравомислов. Методология и процедура социологических исследований, стор. 113.

совуються різними дослідниками. Одначе, у переважній більшості публікацій, що містять дані соціологічних досліджень, відсутні відомості про те, яким чином ці дані здобуто. Це негативно впливає на розвиток соціологічних досліджень, обмежує можливість порівняння результатів різних досліджень однієї і тієї ж проблеми. Тому важливо привернути увагу соціологів до проблем отримання адекватної та вірогідної інформації, зокрема до способів дослідження та вимірювання мотивів поведінки особи. Ця проблема постала перед нами у процесі дослідження мотивів ставлення робітників до участі в управлінні виробництвом. Нас також цікавила спроба модифікувати стосовно нашого об'єкта дослідження типову методику, що була розроблена для дослідження ставлення особи до праці.

Поняття «ставлення» (attitude) має досить складну структуру. Ставлення особи до того чи іншого соціального явища, як підкреслює В. В. Водзінська, — це «... реально існуючий зв'язок між індивідом і навколишньою дійсністю». З цього боку, ставлення — об'єктивне явище. Але «...одночасно воно і суб'єктивне, тому що реально існуючий зв'язок відбивається і переломлюється в свідомості суб'єкта»⁴.

Такий підхід до визначення структури ставлень цілком відповідає відомому зауваженню Ф. Енгельса про те, що «...у окремої людини, для того щоб вона стала діяти, всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися у спонуки її волі»⁵.

З розуміння ставлення як єдності об'єктивного і суб'єктивного ми виходили при визначенні операціональної дефініції «ставлення до участі в управлінні» у нашому дослідженні. Ставлення до участі в управлінні — це латентна змінна, зміст якої певною мірою виявляється в універсумі поведінки робітника в ситуаціях, пов'язаних з процесом управління. Цей універсум поділяється на поведінку, що виявляється в конкретних реальних діях, спрямованих на об'єкт ставлення, і вербальні реакції, спрямовані на об'єкт ставлення.

Таким чином, емпіричним виразом поняття «ставлення до участі в управлінні» є певна єдність «ставлення дії» і «вербального ставлення». Ця єдність відносна. Характеристика особи робітника за показниками «ставлення дії» може збігатися або не збігатися з показниками «вербального ставлення». Відносна автономність об'єктивного і суб'єктивного аспектів ставлення до участі в управлінні виробництвом зумовлює необхідність розробки окремої процедури для дослідження кожного з елементів його структури. Якщо при дослідженні впливу певних незалежних змінних на «ставлення дії» можна не враховувати, як саме дія цих змінних трансформується в свідомості робітника, то при дослідженні суб'єктивного аспекту ставлення це конче потрібно.

Емпіричним референтом суб'єктивного аспекту ставлення до управління виробництвом взагалі, мотивів цього ставлення зокрема, є «вербальне ставлення». У зв'язку з цим виникають проблеми визначення вірогідності вербальних реакцій респондента. По-перше, необхідно встановити ступінь відповідності висловленого респондентом його дійсним думкам, тобто рівень щирості респондента. По-друге, треба оцінити співвідношення між змістом вербальних реакцій респондента і об'єктивною реальністю, яку ці реакції відбивають, тобто встановити ступінь адекватності відображення індивідуальною і суспільною свідомістю.

⁴ В. В. Водзінська. Поняття установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании. «Философские науки», 1968, № 2, стор. 51.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 296.

досліджуваної дійсності. Як підкреслює Б. О. Грушин, «...головні фактори, від яких залежить ступінь щирості (неширості) судження мас,— це соціальна зумовленість процесу формування думки, компетентність і соціальна установка її джерел і суб'єкта»⁶.

Виходячи з цього, для вирішення першої проблеми ми намагалися звести до мінімуму можливі викривлення у вербальних реакціях респондентів, створюючи такі умови опитування, які б сприяли щирим відповідям. Зокрема, до анкетування ми не залучали представників адміністрації і громадських організацій підприємства, які могли б свідомо чи несвідомо, прямо або опосередковано впливати на щирість відповідей респондентів. Основне джерело інформації — анкета — було анонімним.

Для оптимального вирішення другої проблеми необхідно враховувати особливості формування громадської думки, її джерела. Цими джерелами можуть бути: безпосередній особистий досвід респондента, колективний досвід, засвоєний респондентом з різних джерел інформації, різні випадкові відомості тощо. Ми виходили з того, що переконливим свідченням адекватності вербальних реакцій респондента об'єктивній дійсності є сам факт його активної участі в управлінні виробництвом. Думки таких робітників щодо питань, пов'язаних з процесом розвитку виробничої демократії, формувалися на базі безпосереднього досвіду; що заслуговує довір'я.

Тому джерелом інформації про мотиви ставлення до участі в управлінні була обрана група робітників, що за даними попереднього дослідження брала активну участь в управлінні (група А, кількістю 56 осіб). Враховувалися також більш сприятливі можливості для робітників цієї групи (зміст праці, кваліфікація, стаж, освіта, громадська робота) критично засвоювати досвід інших, «перепускати» крізь призму свого безпосереднього досвіду знання про суть справи, одержані з джерел масових комунікацій, з наукової інформації, безпосереднього соціального оточення.

Цілком очевидно, що однієї групи А як бази для інформації недостатньо. Адже треба було з'ясувати не тільки питання про те, чому робітники беруть активну участь в управлінні, а й чому існують ще досить значні групи пасивних в галузі управління робітників, або, точніше, чим пояснюють робітники свою пасивність, які мотиви такої поведінки. Тому джерелом інформації був також антипод групи А — робітники, яких за об'єктивними показниками можна віднести до пасивних (група Р, кількістю 304 особи). Ці дві групи відрізнялися одна від одної не лише за об'єктивними показниками «ставлення дії» до участі в управлінні, а й за своєю структурою. Як свідчили попередні дослідження, показники реальної участі робітника в управлінні тісно пов'язані з такими характеристиками, як зміст праці, стаж, кваліфікація, партійність, участь у русі за комуністичну працю, освіта. Показники зв'язку цих характеристик з ступенем «ставлення дії» до участі в управлінні, зокрема коефіцієнт Юла (Q), дорівнюють відповідно 0,6; 0,4; 0,6; 0,8; 0,5; 0,4. Група А різко відрізняється за цими характеристиками від групи Р, що слід враховувати в подальшому аналізі мотиваційної структури ставлення до участі в управлінні.

Крім цих двох основних джерел інформації про мотиви певного ставлення до участі в управлінні, використовувалися й інші. Матеріали анкетного опитування доповнювались інтерв'ю з робітниками і компе-

⁶ Б. А. Грушин. Мнения о мире и мир мнений. М., 1967, стор. 224.

тентними особами, що давало можливість порівняти думки про розвиток виробничої демократії представників адміністрації і робітників.

Спроба з'ясувати мотиви певного ставлення до участі в управлінні шляхом постановки перед респондентом відкритого питання типу: «Чому Ви берете участь в управлінні?» або, навпаки: «Чому Ви не берете участі в управлінні?» не дає бажаних наслідків. Як свідчить досвід, така форма питання приводить до відповіді, за якою, у кращому випадку, можна визначити якусь частку з структури мотиваторів, а в гіршому і, на жаль, частішому — відповідь-стереотип за принципом «що бажає почути інтерв'юєр». Ленінградські соціологи цілком слушно звертають увагу на те, що «принципова трудність, яка виникає при всяких опитуваннях, полягає в тому, що між думками людей і усвідомленням того, як ці думки складаються, які внутрішні залежності між стійкими мотивами діяльності, короткочасними настроями, реакціями на питання інтерв'юєра в цю хвилину і об'єктивними умовами діяльності, що детермінують ці суб'єктивні елементи ставлення, — є істотна різниця»⁷.

Не знаєма цих труднощів і методика закритих питань, коли респондентові пропонується кілька можливих відповідей. Уникнувши стереотипів, що існують у свідомості респондента, ми можемо нав'язати йому свої власні. На наш погляд, саме так вийшло у харківських дослідників, коли на питання «Що спонукає Вас займатися громадською діяльністю?» вони запропонували респондентам такі варіанти відповідей: «громадська робота сприяє загальному розвитку», «можливість активно боротися за виховання людини», «постійно перебувати в колективі, бути в курсі усіх подій на підприємстві» тощо. Невипадково саме ці три, досить абстрактні, далеко не однозначні, проте, зовні цілком привабливі відповіді зібрали переважну більшість голосів. Водночас конкретна відповідь — «намагання поліпшити умови і організацію праці» збрала лише 5,4% голосів. Навряд чи буде правильно на підставі такого «голосування» вважати, що 26,8% робітників, беручи участь у громадській роботі, надають перевагу перспективі спілкування з товаришами та інформованості про події на підприємстві перед можливістю поліпшити умови своєї праці і праці своїх товаришів⁸.

Щоб мати більш-менш реальну картину мотивів ставлення робітників до участі в управлінні, необхідно розглянути механізм їх формування. По-перше, мотиви діяльності відбивають на рівні буденної свідомості або на рівні теоретичних понять зовнішні стимули діяльності. По-друге, існує певна ієрархія мотивів відповідно до ієрархії стимулів, що їх породжують. По-третє, структура мотивів діяльності залежить від характеру конкретної соціальної ситуації, в якій відбувається діяльність. Тому, з погляду перспектив розвитку виробничої демократії, найдоцільніше зосередити увагу на тому, як саме управління, ситуації, що виникають у процесі управління виробничим колективом, мотивують певне ставлення робітника до участі в управлінні. Це і зумовило нашу методику з'ясування мотивації ставлення до участі в управлінні, яка складається з таких моментів: а) пропонуємо респондентам серію гіпотетичних ситуацій, близьких до реальних, пов'язаних з процесом управління; б) пропонуємо оцінити ці ситуації з погляду стимулів до участі в управлінні; в) порівнюємо оцінку цих ситуацій з об'єктивними показниками ставлення робітника до участі в управлінні.

⁷ Человек и его работа. М., 1967, стор. 77.

⁸ Див. докладніше: Ю. Ф. Бухалов, О. О. Якуба. Розвиток громадських закладів у управлінні виробництвом. Зб. «Соціологія на Україні». К., 1968, стор. 116—117.

Таким чином було з'ясовано базу виникнення мотивів поведінки робітника у сфері діяльності, що нас цікавить⁹.

Респондентам пропонували дати відповідь на питання, що їм подобається і що не подобається в громадській роботі¹⁰. Це питання було закрите і сформульоване у такому вигляді: «Підкресліть, будь ласка, що Вам подобається і що не подобається в громадській роботі. Можна підкреслити кілька пунктів у правій і лівій колонці». Респондентові пропонували відповіді на зразок:

— можливість усунути недоліки в організації праці	— неможливість усунути недоліки в організації праці
— можливість поліпшити планування	— неможливість поліпшити планування
— можливість поліпшити систему оплати праці і преміювання	— неможливість поліпшити систему оплати праці і преміювання

і т. п., всього 15 варіантів відповідей, що містять позитивну і негативну оцінку тієї чи іншої ситуації процесу управління. Значення кожної ситуації (стимулу) для формування мотиву ставлення до участі в управлінні тим більше, чим тісніше її оцінка пов'язана з об'єктивними показниками ставлення респондента до участі в управлінні.

Незафіксовані (пропущені) респондентом варіанти відповіді ми інтерпретували як нейтральні ситуації, що не мають значення для формування досліджуваної мотивації. Значення відповідного стимулу до участі в управлінні вимірювалося, як різниця значень цього стимулу для респондентів групи А і групи Р. Формула для підрахунку кількісної оцінки ваги тих чи інших стимулів має вигляд:

$$W = V_1 - V_2,$$

де V_1 — оцінка стимулу респондентами групи А, V_2 — оцінка стимулу респондентами групи Р.

Значення V_1 і V_2 підраховувалось за формулою:

$$V = \frac{(+1)a + (0)b + (-1)c}{N} = \frac{a-c}{N},$$

де a — кількість респондентів, що позитивно оцінили певний стимул; b — кількість респондентів, що нейтрально ставляться до цього стимулу; c — кількість респондентів, що негативно ставляться до нього; N — загальна кількість респондентів, що брали участь в оцінці стимулу.

Після відповідних розрахунків було одержано такі значення (див. табл. 1).

Аналіз показників таблиці свідчить, що обрані нами ситуації (стимули) пов'язані з процесом управління і зумовлюють певне ставлення робітників до участі в управлінні; майже у всіх випадках оцінка цих ситуацій робітниками у групі А вища, ніж у групі Р. Разом з тим, слід зважати на істотну різницю як у силі впливу того чи іншого стимулу на мотивацію ставлення до участі в управлінні, так і в самому характері впливу. Спинимося на цьому докладніше.

За характером впливу на мотиви певного ставлення робітника до

⁹ Ця методика є модифікацією методики дослідження мотивів ставлення до праці, яку застосували автори монографії «Человек и его работа».

¹⁰ Слід зазначити, що громадська діяльність у межах підприємства асоціюється в свідомості робітників з діяльністю, яку ми інтерпретуємо як участь в управлінні.

Таблиця 1. Порівняння альтернативних оцінок ситуацій, що зумовлюють ставлення до участі в управлінні

Ранг	Ситуація—стимул	V_1 —оцінка групи А	V_2 —оцінка групи Р	Вага стимулу $W = V_1 - V_2$
14	можливість усунути недоліки в організації праці	0,20	0,17	0,03
8	можливість поліпшити планування	0,20	0,04	0,16
7	можливість поліпшити нормування	0,25	0,06	0,19
10—13	можливість поліпшити систему оплати праці і преміювання	0,30	0,20	0,10
2	можливість виявити резерви виробництва	0,30	0,05	0,25
15—16	можливість зміцнити трудову дисципліну	0,30	0,30	0
1	можливість допомогти робітникам, які не виконують норм	0,50	0,20	0,30
15—16	можливість впливати на рішення адміністрації	0,03	0,03	0
10—13	можливість полегшити працю товаришів	0,40	0,30	0,10
5—6	можливість впливати на виховання молоді	0,40	0,20	0,20
10—13	можливість поліпшити побут робітників	0,40	0,30	0,10
10—13	можливість здобути авторитет у товаришів	0,30	0,20	0,10
5—6	можливість здобути авторитет у адміністрації	0,30	0,10	0,20
3	можливість просування по службі	0,20	—0,04	0,24
4	можливість отримати матеріальну винагороду	0,30	0,07	0,23
9	можливість отримати моральне заохочення	0,20	0,06	0,14

участі в управлінні структуру стимулів (а тим самим і структуру мотивів) можна поділити на кілька груп.

Першу групу становлять стимули, що отримали протилежну оцінку у респондентів А і респондентів Р. Це означає, що вони відіграють важливу роль як мотиватори активного і, навпаки, пасивного ставлення робітників до участі в управлінні. Розглянемо ці стимули, прорангувавши їх за рівнем ваги мотивів, які ці стимули породжують (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ранг	Стимул—мотиватор	Вага мотиву $W = V_1 - V_2$
1	допомога робітникам, які не виконують норм	0,30
2	виявлення резервів виробництва	0,25
3	просування по службі	0,24
4	матеріальна винагорода	0,23
5	вплив на виховання молоді	0,20
6	завоювання авторитету у адміністрації	0,20
7	поліпшення нормування	0,19
8	поліпшення планування	0,16
9	моральне заохочення	0,14

Перше місце в ієрархії цієї групи мотивів займає допомога товаришам, що не виконують норм. Цей мотив високо оцінили як в групі А, так і в групі Р. В основі формування цього мотиву лежить принцип колективної відповідальності за результати праці підприємства в цілому, детермінований як соціалістичною свідомістю, так і матеріальною заінтересованістю, тобто чинниками, що виступають як рівнодіючі стосовно усієї маси робітників, незалежно від змісту їхньої праці, кваліфікації, освіти тощо. Але можливості реалізувати мотив «допомога

відсталим» значно ширші у робітників з більш змістовною працею, високою кваліфікацією і т. п. Саме ці якості типові для групи А. Особливо чітко вплив цих характеристик робітника виявляється при оцінці мотиву «можливість виявити резерви виробництва». Вага цієї оцінки в групі Р близька до нуля, що пояснюється низьким рівнем кваліфікації, освіти та інших якостей, що зумовлюють рівень компетентності робітника.

Третє місце займає мотив «можливість просування по службі». Різницю в оцінці цього мотиву ($V_1=0,20$; $V_2=-0,04$), знову-таки, можна пояснити особливостями структури кожної з груп респондентів. У дослідженні харків'ян лише 0,7% респондентів позитивно оцінили цей мотив. Виходячи з цього, Ю. Ф. Бухалов і О. О. Якуба роблять беззастережний висновок про безкорисливе ставлення робітників до громадської діяльності¹¹. На наш погляд, такий висновок треба уточнити. Неправомірно ототожнювати з кар'єризмом намагання робітника перейти на більш кваліфіковану і відповідно більш оплачувану роботу. Якщо ми вважаємо, що одним з вирішальних факторів просування по роботі є суспільна активність, то можна тільки жалкувати, що переважна кількість робітників, які були об'єктом дослідження харків'ян, не усвідомила того факту, що активна участь в управлінні виробництвом може бути істотним чинником їхнього службового зростання. Тому доцільніше з'ясувати причини такої низької оцінки мотиваційного значення цього стимулу, ніж просто схвалювати зафіксоване явище. Не виключена можливість, що результати дослідження у цьому пункті пов'язані з недоліками методики.

На четвертому місці стоїть мотив «можливість отримати матеріальну винагороду». На перший погляд цей факт негативний, бо він начебто суперечить розумінню участі в управлінні як громадської діяльності, що здійснюється безплатно. Але контрольне інтерв'ю показало, що робітники не ототожнюють матеріальну заінтересованість з отриманням грошей у формі плати за громадську діяльність. Під матеріальною винагородою мали на увазі путівки до санаторіїв, першочергове право на отримання житла, премії за раціоналізацію і т. п., тобто стимули, що поєднують у собі як матеріальний, так і моральний моменти. Ці стимули робітники розглядають як чинник, що зумовлює їхній статус у колективі, зростання авторитету, а не лише підвищення добробуту. Показово, що робітники дуже чутливі до форми матеріальної винагороди за громадську активність, вимагають прилюдності самого акту нагороди, а це свідчить про велике значення названого стимулу як засобу підвищення престижу робітника.

В тісному зв'язку з мотиватором «матеріальна винагорода» перебуває мотиватор «моральне заохочення». В ієрархії мотивів моральне заохочення, на жаль, займає останнє місце ($W=0,14$). Чим можна пояснити це явище? Майже всі робітники досить гостро критикували не зміст цього стимулу, а його форму: буденність акту вручення грамоти або оголошення подяки, недостатні гласність, кампанійщину тощо. Трафарет і формалізм у використанні морального заохочення як стимулу підвищення активності, що мають подекуди місце, можуть призвести до своєрідної інфляції цієї форми заохочення.

Показово, що в групі Р і матеріальна і моральна винагороди отримали низькі оцінки ($V_2=0,07$ і $0,06$ відповідно). Це пояснюється тим, що робітники групи Р не можуть оцінити дійовість цих стимулів, виходячи з власного досвіду.

¹¹ Соціологія на Україні, стор. 117.

Наступні місця зайняли мотиви, пов'язані з можливістю впливати на виховання молоді, завоювати авторитет в адміністрації, поліпшити нормування і планування. Характерним є те, що перші два мотиви, які зумовлені насамперед моральними якостями робітника, відносно високо оцінили респонденти групи Р ($V_2=0,20$ і $0,10$ відповідно), але наступні два мотиви, тісно пов'язані з рівнем компетентності, не відіграють істотної ролі для цієї групи респондентів ($V_2=0,04$ і $0,06$ відповідно).

Розглянемо мотиви, що отримали спільну позитивну оцінку як в групі А, так і в групі Р. Прорангуємо ці мотиватори (див. табл. 3).

Таблиця 3

Ранг	Стимул—мотиватор	Вага мотиву $W=V_1-V_2$
1—4	поліпшення оплати праці і преміювання	0,10
1—4	поліпшення умов праці робітників	0,10
1—4	поліпшення побуту робітників	0,10
1—4	завоювання авторитету серед робітників	0,10
5	усунення недоліків в організації праці	0,03
6	зміцнення трудової дисципліни	0

Ці мотиви зумовлені всією системою організації управління соціалістичним виробництвом, системою норм і цінностей, що панують у нашому суспільстві. Діяльність, пов'язана з реалізацією цієї групи мотивів, доступна всім робітникам, незалежно від змісту праці, кваліфікації, освіти тощо. Але дія цих факторів модифікується особливостями груп А і Р. Якщо для групи А ці мотиватори зумовлюють як високу оцінку суспільного значення участі в управлінні, так і високі об'єктивні показники самої участі, то для групи Р ці мотиватори впливають лише на оцінку суспільного значення громадських форм і методів управління.

Спільну оцінку, близьку до негативної, отримав мотиватор «вплив на рішення адміністрації» ($V_1=V_2=0,03$). Для пояснення цього явища звернемося до матеріалів інтерв'ю. Робітники аргументували свою позицію, посилаючись на факти, коли цінні пропозиції довго затримувались у відділах і канцеляріях, а інколи й зовсім не впроваджувались у виробництво. Невдоволення викликали недоліки в організації праці, штурмізмщина і т. п.

Узагальнення думок активістів з цього питання засвідчило, що низька оцінка можливості впливу на рішення адміністрації є передусім наслідком недоліків організації і управління виробничим процесом. Хоч під час інтерв'ю критикувався і бюрократизм, наводилися факти ігнорування волі колективу, але ця критика займала підпорядковане місце порівняно з критикою техніко-економічної сторони управління.

На думку представників адміністрації, причиною такої ситуації є обмежені можливості, які мали керівники підприємства для того, щоб вчасно реалізувати пропозиції робітників у виробництві, що в свою чергу було зумовлено вузькими рамками компетенції підприємства за старих умов господарювання. Негативно впливали також недоліки у впровадженні економічної реформи на підприємствах. Успішне проведення економічної реформи усуне перепони, які гальмують розвиток робітничої ініціативи. Важливу роль у цьому напрямі відіграє курс партії на викоринення елементів бюрократизму і адміністрування.

В зв'язку з цим важливого значення набуває поліпшення виховної роботи в колективі. Необхідно, щоб кожний робітник усвідомив, що виробнича демократія означає не тільки свободу критики недоліків, а й високу відповідальність за їх своєчасне усунення. Обов'язок господаря підприємства полягає не тільки в тому, щоб вказувати на недоліки, а й у тому, щоб своєю працею ліквідувати їх.

Ми розглянули деякі методичні прийоми дослідження структури мотивів ставлення робітників до участі в управлінні. Природно, що як застосована нами методика, так і змістовий бік дослідження не є вичерпними. Зокрема, ми не проаналізували взаємодію окремих мотиваторів та вплив цієї взаємодії на «ставлення дії» робітника. Мабуть, більш досконалих прийомів потребує вимірювання вагомості того чи іншого мотиватора в загальній мотиваційній структурі поведінки. Подальша розробка методів дослідження суб'єктивного аспекту поведінки особи в різних соціальних ситуаціях сприятиме вдосконаленню інструментарію соціолога і разом з тим озброїть практичних працівників у їхній організаційній і політико-виховній роботі по розвитку соціальної активності трутящих.

* * *

В статье рассматриваются методы и технические приемы опроса при конкретно-социологических исследованиях мотивов поведения личности в той или иной социальной ситуации. На примере анализа мотивационной структуры отношения рабочих к участию в управлении производством показаны методы сбора и интерпретации необходимой социологической информации при помощи опросного листа. Особое внимание уделяется разработке исходных понятий исследования, поиску способов установления соответствия вербального поведения респондента реальному, приемам составления опросного листа, измеренно и качественному анализу полученных данных. Выясняются также причины возможных искажений информации, появления стереотипных ответов. Анализ методики и техники опроса сочетается с изложением результатов конкретно-социологического исследования, проведенного автором на ряде предприятий г. Киева. В частности, предпринята попытка выяснить роль различных управленческих ситуаций как стимуляторов активного или, наоборот, пассивного отношения рабочих к участию в управлении производством, рассматривается вопрос материального и морального стимулирования развития социалистической производственной демократии.

Деякі особливості домарксистського філософського знання

Гортаючи припалі пилом сторінки старих книжок чи поринаючи думкою у вир сучасних подій, доходимо висновку, що людство протягом свого існування часто розв'язувало дуже подібні між собою питання. Звичайно, плин суспільної історії відкриває все нове й нове, а тому змінює саму постановку традиційних питань і відповіді на них. Проте у кожній відносно осібній сфері людського пізнання групується і стала проблематика, що, власне, й визначає цю відособленість.

Сказане стосується, зокрема, філософії, котра, безперечно, і загалом і в своїх частинах значно змінювалась протягом історії, як змінювався і сам її предмет, всотуючи і відповідно переробляючи межові філософському знанню здобутки суспільної практики, політики, науки, мистецтва тощо. Найкраще можна простежити ці зміни, ретельно аналізуючи весь реальний розвиток філософії. Але, щоб упоратися з таким чималим завданням, потрібно було б вийти за рамки невеличкої статті.

Безперечно, що й позиція, з якої провадяться пошуки специфічності філософського знання, є конкретно-історичною. В сучасну епоху найкращі можливості для такого аналізу розкриває марксистсько-ленінська концепція.

Генезис наявного на якомусь історичному етапі філософського знання має, щонайменше, два джерела: засвоєння філософської традиції (яке включає вибір одних положень, подолання інших тощо) і потужний вплив на філософію нефілософських, але пов'язаних з нею галузей. Зрештою, різноманітні духовні утворення кореняться у відповідних матеріальних процесах і умовах.

Традиції, нагромаджені людством за тисячоліття розвитку філософії, — розмаїті, багато в чому суперечливі, пронизані боротьбою пов'язаних певним чином матеріалізму та ідеалізму, діалектики і метафізики. Але кожна філософська система вибирає, критично засвоює, використовує не весь, а переважно той матеріал, який так або інакше відповідає саме її принципам і усвідомленим потребам. Адже минуле розглядається, досліджується під кутом зору певної теоретичної концепції. Цього не уникнути. Важливо лише, щоб вихідна концепція була якомога істиннішою, урахувала історизм різних етапів розвитку. Якщо у такий спосіб підходити до справи, відмовившись від гонитви за спокусливою (але оманною) ілюзією раз і назавжди відповісти на питання, сама постановка якого модифікується плином часу, тоді стелеться широке поле для нових досліджень.

Маючи на оці історичність різних систем філософського знання, зосередимо увагу на тих сталих і спільних їх особливостях, які зумовлювали специфіку філософії на відміну від інших пізнавальних суспільних сфер. У різні періоди і в різних школах та системах одні сторони філософського знання висувалися на перший план, інші зводилися мало не нанівець, а ще інші виникали та формулювалися по-новому, але в своїй сукупності всі вони так чи інакше задовольняли суспільні потреби, які спричинили до життя існування самої філософії.

Ці потреби зумовили також різні якісні площини, або аспекти, філософського знання.

Суспільна людина (мається на увазі людство, група або окремих індивід) прагне усвідомити власну сутність, свій зв'язок з навколишнім середовищем, сутність світу, в якому вона живе й діє. Що є первинним — матерія чи свідомість; що таке матерія і що таке навколишній світ, дійсність, яка оточує людину; що у дійсності залежить, а що не залежить від людини, її свідомості й діяльності; як, чому і для чого людина пізнає і перетворює світ, як саме змінюється реальність, що являють собою час і простір, необхідність і випадковність, суперечність і гармонія, — ці та інші численні питання досліджує філософія.

Але не всі ці та подібні до них питання і не цілком розв'язує тільки філософія. За яких умов та обставин названі та подібні питання є саме філософськими, — справа історична. На одному зі щаблів суспільного розвитку якесь з них може ставити та досліджувати переважно (або виключно) філософія, на другому — інші пізнавальні галузі. Скажімо, з'ясування, з яких найменших частинок складається матерія (точніше — речовина), свого часу було в основному компетенцією філософії (атомізм Левкіппа, Демокріта, Лукреція Кара), а нині цим займається фізика. Так відбувається не лише тому, що філософія сміливо сягає за межі наявних конкретнауккових уявлень. І не лише тому, що виникають можливості експериментального вивчення процесів, про які раніше можна було лиш абстрактно розмірковувати. Справа передусім полягає у розвитку всього наукового апарата та самої понятійної, категоріальної системи як філософії, так і конкретних наук, розвитку, що супроводжується соціально та гносеологічно зумовленим впровадженням у певну галузь або вилученням з неї відповідних проблем, методів тощо.

Понятійна система (системи) філософського знання ґрунтується на взаємопроникненні, перетині ряду аспектів: світоглядно-антропологічного, онтологічного та інших, — які й спробуємо, абстраговано відливши, розглянути далі. Кожен з них зокрема властивий і іншим галузям духовної діяльності, знань, а в сукупності, у поєднанні вони становлять специфіку знання філософського. Покажемо, що останнє не зводиться до жодного з цих аспектів зокрема, а визначається їх взаємодією. Слід сказати, що різні аспекти не однопорядкові за своїм значенням для філософії, особливо якщо мати на увазі історичні зміни, які в ній відбуваються.

Дослідження людини, її загальної суті та специфіки на різних історичних етапах, з'ясування виявів і конкретизацій людського самого філософією і становить світоглядно-антропологічний аспект філософського знання. Коротко кажучи, він полягає у філософському аналізі самої людини. Людина як суспільство, як людство, група або індивід, взаємозв'язок цих конкретизацій, людина як єдність соціального та біологічного, як суб'єкт та об'єкт пізнання, як перетворювач дійсності, людина як матеріальне і як носій свідомості, співвідношення людської активної діяльності і впливу навколишньої дійсності, взаємозв'язок олюднення світу та пристосування людини до світу, — ці і подібні проблеми світоглядно-антропологічного аспекту ставилися і по-різному розв'язувалися у філософії, починаючи від сивої давнини аж до сьогодні. Особливу теоретичну вагу має з'ясування міжлюдських стосунків, бо саме від них значною мірою залежать і взаємовідношення людського та нелюдського (суто природного).

Наскільки названі та аналогічні питання набували статусу філософських чи втрачали його — знову-таки залежало від історичного рів-

ня розвитку філософської та інших галузей знання. Але центральне місце в їх дослідженні належало саме філософському підходові, оскільки він виявляв самопізнання людини, його структуру і компоненти та її ставлення до навколишнього.

Урізноманітнення людських уявлень і міркувань про ті або інші властивості людини, розвиток її мистецького й наукового самопізнання стимулюють певні зв'язки між філософією та іншими галузями пізнання. Ці зв'язки полягають, з одного боку, в тому, що дослідження дедалі більшої кількості конкретних різноманітних людських властивостей та опосередкувань виходить за межі філософії в інші сфери, а з другого — в тому, що зростає важливість цементуючого впливу філософського знання на з'ясування суті людини, її специфіки порівняно з нелюдським.

Світоглядно-антропологічний аспект щільно пов'язаний з іншими філософськими аспектами, певним чином групуючи їх в системи філософського знання. З'ясування людини та її властивостей явно чи неявно впливало на кожний з інших аспектів філософії, у тому числі на такий, здавалось б, суто протилежний світоглядно-антропологічний проблематиці, як онтологічний.

Онтологічний аспект філософського знання полягає у з'ясуванні найзагальніших спільних рис та закономірностей самого буття, дійсності. Грунтується він на переконанні, ніби знання настільки істинно відбивають дійсність, настільки відповідають їй, що в цьому розумінні між реальними процесами і знаннями досягається цілковита тотожність, і тому від людського походження знань, людських відбитків на них можна абстрагуватись. Така абстракція в онтологізмі зумовлюється ще й тим, що людське й нелюдське розглядаються без урахування їх осібної специфіки, як єдина дійсність, що має спільні, найбільш загальні (у філософському розумінні) риси та закономірності.

Зрозуміло, якщо суб'єкт проголосить власні знання тотожними буттю, то це аж ніяк не гарантує від того, що його знання містять і неістини. Але чим же зумовлена наявна у філософії тенденція до вияву спільності, загальності рис, закономірностей усього буття? Щоб відповісти на це складне питання з погляду взаємопроникнення різних філософських аспектів, звернімося до однієї з особливостей світоглядно-антропологічного підходу: адже філософське знання має представити цілісну людину або, точніше, цілісність людини. Навіть, здавалося б, суто онтологічна «система природи» Гольбаха мала передумовою розуміння самої людини як частини природи і незалежності останньої від людської свідомості. А в онтологічних побудовах Спінози бачимо аналогії між людським організмом і всією природою і певне обґрунтування концепції свободи людини.

Різноманітні вияви людського буття реально взаємопов'язані в ціле, в тому принаймні відношенні, в якому дана людина існує. Навіть коли наявні (хай у найбільш оптимальному вигляді) не лише кілька, а бодай усі необхідні для існування людини соціальні, біологічні та інші чинники, крім хоча б одного, досить істотного, — саме існування даної людини (групи, індивіда тощо) може припинитися. Людина цілісна в тому розумінні, що певні чинники саме в сукупності, як ціле, забезпечують її людське існування. Зрозуміло, що ці чинники людина сприймає не пасивно, а саме через діяльність, яка забезпечує її існування, об'єднуючи людське з навколишнім в єдине ціле, виявляючи й неоднакову для неї безпосередню цінність дії окремих чинників і нерозривне поєднання її, людини, у спільність з усією цілокупністю контактуючої з нею дійсності.

Крім того, оскільки безпосередньо даними для свідомості кожної людини є явища її психіки (відчуття, емоції, думки тощо), важливим є філософське з'ясування об'єктивно існуючого наявного стосовно свідомості (психіки взагалі): що є первинним, визначальним — матерія чи свідомість, чи об'єднуються найрізноманітніші реальні процеси спільною рисою існування незалежно від свідомості. У такому разі на перший план висувається зіставлення всього об'єктивно існуючого (людського та нелюдського) з однією лише властивістю (людською, звичайно, якими б містифікаціями її не затуманували) — свідомістю, духовним. А ця властивість втрачає в певному розумінні свою винятковість, виступаючи в ролі своєрідної риси самої дійсності.

Філософія відбиває цілісність людини (що пізнає, виконує різноманітні дії) як суб'єкта, перетворювача, як суспільства, індивіда та в інших опосередкуваннях. Сприймана та усвідомлювана самою людиною, її цілісність спрямовує філософію до пошуків у навколишньому того, що зумовлює цю цілісність, і навіть більше — до з'ясування спільних рис (а в цьому розумінні і відповідної цілісності) різних явищ дійсності. Саме звідси випливає тенденція до усвідомлення цілісності світу, роздуми про його єдність, першооснову дійсності тощо.

У релігійно-містифікованій формі ця тенденція виявилася, наприклад, ще в стародавньогрецьких міфах про перетворення хаосу в космос або у біблейських легендах про створення богом впорядкованого світу за шість днів. Філософські ідеалістичні концепції пов'язують єдність світу з певною людською властивістю прямо («світ єдиний, бо його мислимо єдиним», «світ є сукупністю наших відчуттів») чи опосередковано, зафантазувавши людські властивості до ступеня примари («світ створений абсолютним духом, абсолютною ідеєю» тощо).

Хибне у своїй основі ідеалістичне розв'язання питання про єдність світу, проте, не може заслонити особливості самої цієї філософської проблеми. Послідовно матеріалістична концепція, діалектичний матеріалізм, виходячи з принципово протилежних ідеалістичних засад, пояснює матеріальну єдність світу своєрідним зіставленням її саме з людською властивістю, з свідомістю, підкреслюючи первинність матерії, незалежність її від будь-якої свідомості. А свідомість з цього погляду виступає як особлива властивість високоорганізованої матерії.

Справжній зміст онтологічного аспекту, що відбиває спільні риси буття, розкривається, таким чином, у порівнянні його з аспектом світоглядно-антропологічним, яке сприяє з'ясуванню і гносеологічного аспекту. Гносеологічний аспект філософії, тобто з'ясування пізнання, зумовлюється тим, що взаємозв'язок людини з об'єктивною реальністю здійснюється, зокрема, через процес пізнання. Філософія вивчає, в чому полягає цей зв'язок, як він здійснюється, що в знаннях є від людини, яка пізнає, а що від дійсності, яка пізнається. Ці питання досліджували і ідеалісти і матеріалісти, даючи різні або й протилежні відповіді.

Відомо, що кожна галузь знання, кожний його відносно самостійний елемент завжди поєднує в собі вияв суб'єкта (як вираз чогось людського) з відбиттям об'єкта (як, зрештою, відображення його об'єктивної сторони). Оскільки людина прагне до об'єктивної істинності своїх знань, то від першого (виразу суб'єктивного) вона намагається абстрагуватися. Про це свідчать різноманітні конкретнаукі знання з їх тенденцією до об'єктивної істинності, до пізнання дійсності такою, якою вона є «насправді», незалежно від впливу людських пізнавальних засобів. А для одержання таких істин якраз і необхідно з'ясувати суб'єктивні моменти знання — тим більше, коли від цих моментів ба-

жають абстрагуватися, вилучити їх, щоб дістати якнайчистіші об'єктивні істини.

Одна з особливостей філософії якраз і полягає у спеціальному дослідженні того, як співвідноситься, взаємно зумовлюючись у процесі пізнання та в самих знаннях, людське, що виражається через суб'єкта, з тим, що йде від об'єкта, а зрештою — від об'єктивної (тобто незалежної від свідомості даного суб'єкта) сторони об'єкта. Завдяки власним категоріям (суб'єкт, об'єкт, практика, істина, знання, віра та ін.) філософія досліджує процес пізнання по-своєму, так, як цього не робить жодна інша наука. До гносеологічного аспекту філософії належить також з'ясування самих засобів пізнання стосовно суб'єкта та об'єкта.

Гносеологічний аспект невіддільний від світоглядно-антропологічного, адже пізнання — лише одна з людських властивостей. Невіддільний він і від онтологічного, оскільки зазначається, що саме пізнається: риси й закономірності реальності («якою вона є насправді») неможливо з'ясувати, не врахувавши того, якими сторонами вона включається до процесу пізнання, які опосередкування існують між реальністю і знаннями про неї.

Взаємозв'язок (у тому числі пізнавальний) між людиною і об'єктивною реальністю здійснюється через людську діяльність, з'ясування ролі якої становить ще один аспект філософії, що його називають практично-дійовим, або праксіологічним. Цей аспект філософського знання знову-таки невіддільний від усіх інших, передусім — світоглядно-антропологічного. З'ясування людини як діяльної істоти, розкриття того, що залежить і що не залежить від людської діяльності, що є в ній спільного між людським і нелюдським (тут виявляється взаємодія з онтологічним аспектом), установлення ролі практики в пізнанні, дослідження процесів перетворення світу, — ці та споріднені з ними проблеми проймають філософське знання.

Аналіз діяльності розкриває також зв'язок дійсності з непізнавальними людськими потребами, показує, які саме чинники з навколишньої реальності задовольняють чи не задовольняють людину, сприяють або перешкоджають її існуванню. Це й зумовлює наявність аксіологічного аспекту філософського знання, який є своєрідним виявом світоглядно-антропологічного аспекту і полягає в з'ясуванні суті та значення ціннісних відносин між світом та людиною, ціннісної структури дійсності стосовно конкретно-історичної людини. Цінності, їх носії та адресати, оцінка як знання про цінності, оцінювання тощо — ці аксіологічні категорії з свого боку розкривають зв'язок світоглядно-антропологічного та онтологічного, гносеологічного та праксеологічного аспектів.

Важливим у філософії є зв'язок оцінного знання з абстраговано виділеним моментом знання про дійсність без її оцінки, без зіставлення її з людськими непізнавальними потребами. Особливо наочно порівняння цих пізнавальних підходів відбувається в світоглядно-антропологічному аспекті філософського знання. Людина порівнює свої знання про саму себе, про суспільство, як про реальність з властивими їй об'єктивними закономірностями, зі своїми знаннями про власні потреби, і на підставі цього виробляє власні ідеали, цілі, уявлення про сенс буття тощо. В останніх виразно вирізняється оцінний момент. У такий спосіб реалізується функція філософії давати людині знання про її, людське, місце в світі та ставлення до світу. Саме на цю функцію у класовому суспільстві особливий вплив мають політичні чинники. Отже, філософське знання в певному розумінні відображає

людину, світ, взаємовідношення між ними стосовно самої людини, її потреб, ставлення її до себе та до навколишнього.

Внаслідок такої своєрідності філософське знання має, безперечно, дуже важливе значення для формування світогляду, про що вже йшлося на сторінках журналу «Філософська думка» (№ 1, 1969 р.).

Названі вище аспекти в їх зв'язку передусім виявляють специфіку філософського знання. Проте розуміння його буде недостатнім, якщо не брати до уваги, як впливають на філософію і виявляються в ній межуючі з нею сфери, з якими вона активно взаємодіє.

Філософському знанню властивий і конкретнонауковий аспект. Поняття, що функціонують всередині філософського знання, мають у своєму складі конкретнонаукові шари. Кожне з цих понять у свій час виникло та формувалося, причому деякі його суттєві ознаки генетично походили з нефілософських сфер. Філософське поняття відіграє евристичну та методологічну роль стосовно конкретнонаукових галузей, контактуючи з ними. Всі ці контакти та взаємовпливи не можуть не відбиватися на філософській категорії, модифікуючи її. Оскільки такі процеси, власне, не припиняються, стимулюючи розвиток, зміну філософського знання, то конкретнонауковий шар (і відповідний аспект) властивий філософським поняттям завжди.

За допомогою спеціального аналізу (виклад його виходить за межі цієї статті) можна розкрити співвідношення власне філософського та конкретнонаукового компонентів таких понять, як «простір», «час» та інших, установити історичні межі відносної однозначності їх. Йдеться не просто про термінологічні уточнення, а про з'ясування того, як у відповідному понятті перетинається кілька категоріальних систем, що фіксують в ньому і спільне, і кожна свою специфіку. Це — важлива проблема, оскільки, як показав історичний досвід, між філософським та конкретнонауковим знанням є залежність, але немає однозначної відповідності. Одному якомусь філософському твердженню несуперечливо відповідає кілька конкретнонаукових, а одному конкретнонауковому — кілька філософських; переключення конкретнонаукового матеріалу у філософську сферу є справою досить складною.

Конкретнонаукові знання (наприклад, досягнення з механіки XVII—XVIII ст.), взаємодіючи з наявними філософськими, установлюють межі для філософського аналізу процесів дійсності. З свого боку філософські знання відповідно обмежують в певному розумінні конкретнонаукове дослідження, гарантуючи від помилкового тлумачення своїх, філософських категорій. Скажімо, детермінізм виключає визнання явищ, які не мають (так або інакше) жодних причин. З цього погляду філософія аналізує і сам процес пізнання. А коли спеціальне дослідження не стосується філософії, тоді вона не може зумовлювати, тим більше визначати, його результати, — це поза її компетенцією. Тому важливо виділити в конкретнонауковому знанні такі його моменти, які можна переформулювати, щоб використати для зміни системи філософських категорій. Адже філософія узагальнює не всі висновки конкретних наук і лише під певним кутом зору, відмінним від конкретнонаукового.

Цікаво простежити, як вплив конкретних наук на філософію (а всередині філософського знання це здійснюється саме завдяки його конкретнонауковому аспектові) живить, реалізує тенденцію до загальності філософських тверджень і разом з тим обмежує її.

Виявлення спільного в різноманітних явищах світу потребує, щоб філософія досліджувала єдність дійсності, її найзагальніші риси та закони. На відміну від неї конкретні науки часто застосовують свої

поняття до обмежених ділянок дійсності: біологія — лише до процесів життя, хімія — тих умов, де відбуваються чи можливі хімічні реакції і т. д. Щоправда, з'ясування загальних законів не є привілеєм самої філософії. Існують такі конкретні науки, що виявляють деякі спільні риси в усіх доступних для дослідження явищах (математика, кібернетика). Але до їх специфіки не належить властиве філософському знанню поєднання аспектів світоглядно-антропологічного, гносеологічного та ін. Крім того, загальність філософських категорій виявляється у тенденції екстраполювати багато з них на необмежені у просторі та часі сфери дійсності, на безконечність («все має зміст і форму», «все має причину» тощо). А така тенденція внутрішньо притаманна філософії і викликана її суспільно-гносеологічною функцією розкрити для людини спільність, єдність різноманітних процесів дійсності.

Прагнення філософії до успільнення (виявлення та з'ясування спільного, загального в дійсності) реалізується через її взаємодію з конкретнонауковим знанням. Адже коли розвиток однієї чи кількох конкретних наук нагромаджує матеріал, що допомагає розв'язувати певну філософську проблему, то решта цих наук може бути далекою навіть від постановки відповідного завдання. Філософські положення і є своєрідним поширенням, екстраполяцією висновків (витлумачених у плані філософського вчення) однієї чи кількох конкретнонаукових систем на інші.

Одним з моментів появи нових філософських ідей виступає обробка філософського вчення контактуючими з ним конкретнонауковими за походженням знаннями. Відповідно модифіковані (аж до перетворення їх у філософські) надбання конкретних наук у такий спосіб історично обмежують властиву філософії тенденцію до успільнення, узагальнення. Так спростовувалися філософські концепції анімізму («все має душу»), фаталізму («все необхідне»), ідеалізму («все є свідомістю або породжене свідомістю»), вульгарного матеріалізму («будь-яке існуюче явище є видом, часткою матерії»), механіцизму («будь-який рух є механічним»).

Конкретнонаукові здобутки, витлумачені по-філософському, обмежують тенденцію до успільнення та уніфікації, яка виявляється не лише в онтологічному, а й в інших аспектах філософського знання. Спростовувалися надмірні гносеологічні претензії сенсуалізму («лише відчуття дають людині істинні знання»), католицько-філософська — онтологічна та аксіологічна — концепція теодіцеї («все що існує, оскільки воно існує, є благом»), різноманітні антропоморфічні вчення, що невдало поєднували світоглядно-антропологічний аспект з онтологічним, — та багато подібних.

Для філософії загалом (а не тільки галузі естетики) властивий також художньо-естетичний аспект, пов'язаний з світоглядно-антропологічним, онтологічним, аксіологічним, гносеологічним. Він полягає в освоєнні світу під кутом зору людської раціонально-емоційної міри, у розгляді навколишнього як спорідненого з людиною або такого, що стосується її, зрештою — як належного до неї чи утворюючого її компоненту. З цим пов'язані оцінні і образно-емоційні моменти художнього підходу, які виявляються в естетичних ідеалах, смаках тощо.

Філософське знання ґрунтується також на зіставленні людського погляду на реальність (як таку, що стосується людини або є її складовим компонентом), спрямованого нібито «зсередини», з позицією «ззовні» (коли людину і все навколишнє намагаються зрозуміти такими, як вони є «насправді», об'єктивно, без домішки суб'єктивного, без накладання на їх пізнання людської міри). Погляд на світ «для

нас» (з певним категоріальним апаратом) найкраще виявляється у пошуках та виробленні людиною власної орієнтації, власного сенсу буття тощо, а погляд на світ ззовні — переважно в онтологічних побудовах. Але ж і в останньому випадку «наші» наявні знання і розуміння доцільного, гарного та інші об'єктивно зумовлені властивості самого суб'єкта неминуче «накладаються» на пізнання нових об'єктів; до того ж суб'єкт екстраполює історично надбані ним властивості на інші можливі об'єкти, у тому числі — на безконечність. Це зближує філософське пізнання з художньою творчістю, оскільки відбиває реальність за міркою людських властивостей, навіть уподобань тощо.

Аналогічно до художньої творчості філософське знання має момент умовності: у ньому вибираються вихідні положення, що не суперечать досвідові людини (як вона його розуміє), з них — відповідно до прийнятих умов, заборон, правил — виводяться інші; будується якась філософська система з нахилом до довершеності та доцільності (останнє властиве художньо-естетичному підходу). Проте, не обмежуючись художньою переконливістю (або й уникаючи її), філософ прагне довести істинність відповідної понятійної системи посиланням на логічну обґрунтованість цієї системи, на досягнення конкретних наук.

Співвідношення об'єктивно-істинного та художньо-умовного залежить від особливостей певного філософського вчення. Від них, до речі, залежить і питома вага наукової категоріальної однозначності та художньообразної багатозначності в історично наявних філософських побудовах.

Крім названих аспектів філософського знання, існують і інші. Так, історико-філософський аспект розкриває історичний генезис понять і систем, процеси філософського мислення, як історичні форми діяльності людей, контакти, суперечності й боротьбу між різними філософськими вченнями та ін., логіко-семантичний — специфіку вироблення філософських понять, норми та правила їх вживання, типи і форми зв'язків між ними, категоріальну структуру філософського знання тощо. У філософських системах минулого та сучасності досить відчутними є теологічний або атеїстичний аспекти, які виявляються не лише в позитивному чи негативному ставленні до релігійних віровчень, але й у таких проблемах, як сутність людини, межі пізнання та ін. В умовах класової боротьби не можна не зважати на політичний аспект (як конкретизацію світоглядно-антропологічного), що позначається, хоч і не однозначно, на виробленні та використанні філософських знань в інтересах прогресивних або реакційних суспільних сил.

Різноманітні аспекти філософського знання не є рядопокладеними, хоча кожен з них і може переважно фіксуватися в тому або іншому розділі філософії чи в якомусь історично наявному філософському вченні. Але одне й те саме філософське твердження може бути виявом усіх вищезгаданих аспектів (напевно, існують і інші) — тільки в різних відношеннях. Відсутність названої багатаспектності є, на нашу думку, симптомом того, що знання переставало бути або ще не ставало філософським.

Взаємопроникаючи один в одного, ці різні аспекти зумовлюють поділ філософського знання на відповідні системи, які посідають значне місце у сфері людської думки. Зростаюча розмаїтість та складність соціального життя зумовлювала велику питому вагу філософії в обґрунтуванні шляхів, які вибирали для себе індивіди, суспільні групи, а зрештою — людство.

У процесі історичного розвитку різні аспекти філософського знан-

ня, часом переважаючи, диференціювалися в його окремі розділи. У марксистському філософському знанні знімається протиставлення розглянутих аспектів. Поеднання відповідних аспектів у марксистській філософії відбувається на основі вивчення найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення. Але то вже — тема, котра потребує спеціального дослідження.

* * *

В статье рассматривается взаимоотношение различных аспектов домарксистского философского знания: мировоззренчески-антропологического, онтологического, гносеологического, аксиологического, прагматологического, конкретнонаучного, художественно-эстетического и др. Будучи связанными и взаимопроникающими, они образуют специфику философского знания, выражаясь исторически определенным способом в каждом компоненте его. Отсутствие такой многоаспектности, по мнению автора, являлось симптомом того, что знание переставало быть или еще не становилось философским (хотя удельный вес того или иного аспекта в философском учении мог колебаться в весьма широких пределах — от явного превалирования до сведения к минимуму — в зависимости от конкретно-исторической ситуации).

Про співвідношення естетичного і художнього

У нашій естетичній науці поняття «естетичне» і «художнє» не завжди чітко розмежовуються. Естетичне вживається то у надто широкому значенні, що включає в себе і художнє, то у вузькому — як поняття, яке охоплює тільки певний аспект відношення людини до світу, і, нарешті, як поняття, майже тотожне художньому.

Переплетіння цих понять пояснюється тим, що будь-який предмет, явище, процес є продукт діалектичного розвитку; досліджувана естетичною реальність також виступає як система взаємообумовлених сторін.

Художнє дійсно передбачає естетичне як передумову свого виникнення. Але для людини, яка споглядає вже історично сформоване відношення, художнє уявляється першоджерелом естетичного. Бо й справді — тільки поява художнього перетворює естетичне в реальну, «предметну» форму емоційного відображення.

Розірвати логічне коло у визначеннях естетичного і художнього ми вважаємо можливим через з'ясування діалектичного характеру взаємозв'язку між ними. Спираючись на Марксів метод сходження від абстрактного до конкретного, можна зробити висновок, що аналіз художнього і естетичного за своїм реальним змістом значно ширший, ніж суто гносеологічний розгляд. Він неминуче обертається проблемою відношення предмета до себе самого, тобто взаємовідношення різних моментів естетичного «цілого». І спільне в даному конкретному взаємовідношенні має значення саме зв'язку протилежностей.

Естетичне відношення, яке здається на перший погляд цілком самобутнім, перебуває під впливом суспільних сил. Сутність взаємодії художнього і естетичного покладається більш широкою системою умов і зв'язків, яку кожне з них має поза собою і через відношення до якої вони вступають у відношення один до одного. Тому відповідь на питання про зв'язок між художнім і естетичним шукаємо не на шляху визначення спільного для них обох, а в процесі розгляду умов, за яких необхідно породжуються ці два елементи, що водночас і взаємно виключають і взаємно передбачають один одного. Аналіз діалектичного зв'язку художнього і естетичного, тим самим, обертається дослідженням того процесу, який творить ці два елементи взаємодії, кожний з яких не може існувати без іншого, бо володіє такою якістю, якої немає у іншого.

На нашу думку, виділити і в художньому і в естетичному саме той бік, завдяки якому вони є елементами єдиного цілого, можна, звернувшись до категорії свідомості. Складний зв'язок та взаємоперехід між художнім та естетичним може бути розкритий через діалектику понять «індивідуальна свідомість» та «суспільна свідомість».

Розрізнення художнього і естетичного як суспільної та індивідуальної свідомості — це, природно, певна абстракція, оскільки в дійсності індивідуальне естетичне відношення не протистоїть ізольовано суспільній художній свідомості. Тому, розглядаючи тільки це одне відношення, неминуче доводиться абстрагуватись від багатьох інших зв'язків і сторін. Розуміння цієї обставини застерігає нас від абсолютизації висновків з аналізу взаємовідношення художнього і естетичного

як суспільної та індивідуальної свідомості. Але в той же час застосування цих понять дає можливість глибше зрозуміти природу естетичного і розкрити соціальні механізми його формування.

Суб'єктом естетичного відношення є конкретний індивід. Тому естетичне завжди виступає як індивідуальна, тільки даній людині властива свідомість. Зовні індивідуальні естетичні відношення проявляються у вигляді маси одиничних, ніяк не пов'язаних між собою відношень і, якщо враховувати тільки це, то може здатися, що вони підпорядковані зовсім випадковим, індивідуальним причинам. Якщо ж абстрагуватися від конкретних форм естетичних відношень, то суть загального полягає в тому, що вони є безпосереднім проявом соціально-історичного досвіду відношень.

Взаємодія людини з навколишнім світом здійснюється на основі подвійного досвіду: соціально-видового досвіду пізнання самого об'єктивного світу, його предметів, явищ і процесів, «досвіду фактів», як називає його С. Раппопорт, та суспільно-історичного досвіду в ідн о ш е н н я людини до цього світу. «Досвід фактів і досвід відношення — найголовніші складові соціально-історичного видового досвіду людства...»¹.

Невичерпний досвід відношень постійно змінюваної людини до змінюваного світу потребує передачі його від одного покоління до іншого. Перетворення новонародженого «кандидата в людину», як назвав немовля французький психолог Анрі П'єрон, у повноцінного члена людського роду вимагає оволодіння всім соціальним багатством відношень. Але для того, щоб досвід емоційного відношення до світу міг бути відокремлений від людини і зосереджений, як говорить К. Маркс, у «другій природі», а значить, міг стати об'єктом присвоєння, людству необхідно було виробити такі форми втілення цього досвіду, які можна було б відокремити від самого індивіда і перетворити в своєрідні об'єкти.

Ось чому серед багатьох завдань мистецтва перше місце займає «осмислення і систематизація того досвіду, який утворюється у взаємодії типу суб'єкт—об'єкт і який дістає первинне відображення, узагальнення і концентрацію у вищих людських емоціях... Концентрація, систематизація та об'єктивація соціально-історичного досвіду відношень, відображення і осмислення дійсності... це і є спеціальна функція художнього мислення»². Суспільство не володіє іншою формою цілеспрямованого «контролю» над індивідуальним емоційним відношенням людини, крім мистецтва. Тому зведення естетичного до «досвіду відношень» тим самим є зведення естетичного до художнього. Суттєвим, спільним в естетичних відношеннях є єдине «художнє начало».

Приймаючи тезу про те, що наукове пізнання естетичних явищ можливе лише тоді, коли за зовнішніми формами їх прояву виявляють соціально-художній зміст, ми, звичайно, не протиставляємо художнє естетичному як таке, що існує незалежно і поза естетичним. Художня свідомість не має одиничного соціального «носія», як естетичне відношення. К. Маркс в «Злиденності філософії» писав, що не можна уявляти собі суспільство за Прудоном, тобто як суспільство-особу, яка має свій власний розум. Естетичне і художнє — це різні сторони однієї і тієї ж реальності, внутрішнє розрізнення цієї реальності в ній самій. Суспільна художня свідомість і є не що інше, як ті самі індивідуальні естетичні відношення, але взяті в їх найсуттєвіших зв'язках, розкриті в їх закономірності, необхідності. Пізнаючи художнє, ми пізнаємо той

¹ С. Раппопорт. Искусство и эмоции. М., 1968, стор. 77.

² Там же, стор. 143, 144—145.

бік естетичної свідомості, який є визначальним для неї і без знання якого саме естетичне відношення перетворилося б у факт ірраціональний. Виходячи з цих загальних положень, можна визначити деякі основні моменти взаємодії художньої свідомості суспільства та індивідуального естетичного відношення.

Як перший момент виділимо те, що саме зв'язок з художньою свідомістю дає можливість людині відобразити дійсність у формі індивідуального естетичного відношення, пробуджує в ній здатність продукувати це відношення. Так само як без суспільної свідомості не може бути індивідуальної, бо «...свідомість з самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»³, так без художнього нема естетичного. Звичайно, естетичні здібності зумовлюються і природними даними. Проте, сформовані у процесі суспільного розвитку людини, вони залежать і від рівня розвитку художнього.

Системою зв'язків, у рамках якої діяльність мозку здатна здійснювати естетичне відображення дійсності, є система соціальних зв'язків, суспільство. «Індивід,—говорив Маркс,—є суспільна істота. Тому будь-який прояв його життя—навіть коли воно і не виступає в безпосередній формі колективного, здійснюваного разом з іншими, прояву життя,—є проявом і ствердженням суспільного життя»⁴. У такому розумінні усяке естетичне відношення як прояв індивідуальної свідомості є водночас суспільним. Естетичні почуття, погляди, знання і т. п. успадковуються не біологічно, а соціально, і людина лише остільки стає суб'єктом естетичного, носієм естетичної свідомості, оскільки вона діє у соціальному середовищі, вступає у соціальні відносини і засвоює на цій основі художню культуру.

У специфічних термінах своєї ідеалістичної системи глибоку думку про закономірну залежність свідомості індивіда від свідомості суспільства висловив Гегель: «Окремий індивід повинен і за змістом пройти ступені утворення загального духу, але як форми, які вже залишені духом, як етапи шляху вже розробленого і вирівняного. Таким чином, стосовно пізнання ми бачимо, як те, що в більш ранні епохи займало зрілий дух мужів, зведено до пізнання, вправ і навіть до ігор хлопчачого віку, і в педагогічних успіхах ми пізнаємо накреслену ніби у стислому нарисі історію створення усього світу. Це минуле наявне буття вже набутого стану того загального духу, який є субстанцією індивіда і, таким чином, являючись йому ззовні,— його неорганічною природою»⁵.

Зв'язок індивідуального естетичного відношення з цим ідеальним об'єктом, про який говорить Гегель, звичайно, носить специфічний характер. Але поза ним, поза впливом художньої свідомості суспільства неможливе існування і естетичного відношення. Художня свідомість є тією духовною атмосферою, в якій здійснюється повсякденна естетична діяльність людей. Ця атмосфера формує естетичні інтереси людини, потреби, смаки. Ось чому внутрішній естетичний світ індивіда є у певному значенні той зовнішній художній світ, який він здатний сприйняти. А сама здатність до сприйняття і його способи визначаються значною мірою характером його естетичної діяльності, що фізіологічно закріплюється у так званих функціональних органах вищої нервової діяльності⁶.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 28.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений, стор. 590.

⁵ Гегель. Соч., т. IV. М., 1959, стор. 15.

⁶ Див. А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1965; його ж. О социальной природе психики человека. «Вопросы философии», 1961, № 1.

Свого часу К. Маркс писав, що способом, яким існує свідомість і щось може існувати для неї,— є знання. Просте споглядання безсиле породити таке знання. Для того, щоб знати, мало бачити. Знати предмет — означає розуміти його сутність. Найпростіше естетичне споглядання теж спирається на засвоєний досвід естетичного відношення до світу. Естетична теорія, яка не враховує цього моменту, змушена створювати поняття про естетичні властивості предметів і явищ або про апріорні форми споглядання.

Наука збагачує суспільство об'єктивно-істинним, вірогідним і конкретним знанням. Мистецтво, як одна із форм суспільної свідомості, також є формою досягнення нового «знання». Відмінність між ними полягає у тому, що чим об'єктивно-істиннішою, достовірнішою і конкретнішою є наукова система знання, тим більше вона повинна бути очищена від сфери відношень суб'єкта до об'єкта. Мистецтво ж, навпаки, є певною системою «знання» якраз того, від чого наука намагається ізолювати себе — системою емоційних відношень.

Отже, діяльність людської свідомості опосередкована засвоєнням такого знання, яке належить не окремому індивідові, а суспільству в цілому. Суспільним фундаментом знань є, з одного боку, логіка мислення, «матеріалізована», закріплена у відповідній мові, а з іншого — досвід емоційного відношення до світу, об'єктивованої у мові мистецтва.

Дія художньої мови і вироблення у людини здатності розуміти її і користуватися нею є другим моментом зв'язку суспільної художньої свідомості та індивідуального естетичного відношення.

Свідомість — це вища, людська форма відображення світу. Специфічна особливість відображення людиною об'єктивної дійсності виявляється і в специфічному способі об'єктивації образів відображення. Це стосується як пізнавальної його форми, так і емоційної.

Матеріальне перетворюється в суспільний факт, у надбання суспільної людини, тобто в ідеальне лише тоді, коли воно буде виражене у мовних формах. Мовна оболонка, сама не будучи ідеальним, духовним, є матеріальною формою існування ідеального як суспільного надбання⁷. Тому перетворення будь-якого психічного факту у факт свідомості відбувається за участю мови⁸. А це означає, що і таке психічне явище, як естетичне відношення, стає явищем свідомості завдяки певній мові — художній. В результаті індивід естетично «бачить» світ не тільки і не так своїми власними очима, як мільйонами очей своїх попередників і сучасників.

Індивідуальне естетичне відношення — це реальність суспільна. До її складу входить те, що збережено в суспільній художній свідомості, у формах цієї свідомості. Володіти естетичним відношенням — це володіти суспільно усвідомленим, тобто вираженим (або таким, що може бути вираженим) у художній мові емоційним відношенням до світу. Тим самим естетичне відношення виступає як категорія, що виражає суспільно-історичний характер емоційної форми відображення світу. В естетичне відношення входить те, що особа в індивідуальному естетичному сприйнятті сприймає «суспільно» і що через художню мову робить надбанням свідомості іншого індивіда, а тим самим і своєї свідомості. Людина в цих умовах не просто одержує якісь емоційні

⁷ Термін «мова» ми вживаємо у найширшому значенні. Саме в цьому значенні мова і є безпосередньою дійсністю свідомості (див. М. В. Попович. О философском анализе языка науки. К., 1966).

⁸ Див. Е. В. Шорохова. Проблемы сознания в философии и естествознании. М., 1961.

враження від діючих на неї предметів, явищ, процесів, а й отримує можливість естетично усвідомлювати зміст своїх емоційних вражень. Ось чому у митців внутрішній стан доти не усвідомлюється повністю, доки він не об'єктивується за допомогою тих чи інших мовних художніх засобів.

Але тут слід зауважити, що сам по собі акт об'єктивації аж ніяк не тотожний умінню, здатності творити художнє, здійснювати «переробку» індивідуального естетичного відношення у художнє.

Коли йдеться про процес художнього втілення естетичного відношення, то мається на увазі не тільки і не стільки те, що індивід, який здійснює це втілення, безпосередньо емоційно сприймає сам. Йдеться про емоційне відображення, що здійснюється суспільно. «У людини,— відзначає М. С. Коган,— образне мислення та художня творчість, що втілювала його, формувалися тією мірою, якою вона (людина.—Т. П.) набувала здатність усвідомлювати свої емоційні реакції, виділяти в них те, що має загальне значення»⁹. Отже, матеріалом, емоційними даними естетичної діяльності митця є не так те, що він як індивід безпосередньо емоційно переживав сам, як усе те, що він «знає» про це, тобто весь попередній досвід емоційного відношення до світу. Але «чужі» знання також повинні бути пережиті художником, як і ті, що він їх набув у результаті власного досвіду. Засвоювати ж цей досвід відношень індивід може, знову-таки, завдяки художній мові.

Зв'язок естетичного відношення з художньою мовою має своєрідний характер і відрізняється своєю специфікою від зв'язку мови і мислення. Але розгляд цього виходить за рамки поставленої проблеми. Для нас важливо підкреслити, що художнє мовне вираження і є реально існуюче естетичне відношення, «якщо, звичайно, під мовним вираженням розуміти не ряд звукових коливань або малюнків письма, а *усвідомлений текст*, письмовий чи усний; свідомість і є *усвідомлена (зрозуміла) людьми мова*»¹⁰. Естетичне «знання» як мовна система створює свій своєрідний світ. Структура людських естетичних відношень одержує інше ізоморфне виявлення у структурі художньої мови. І так само, як предмет має значення тільки в системі «мови реального життя», так і окремий елемент художньої мови має естетичне значення в системі цієї мови. Тому той чи інший новий художній засіб існує, підтримуваний закономірними, необхідними зв'язками, в які вступають усі елементи художньої мови. Безрезультатно було б, вирвавши один елемент з усієї системи, розв'язувати питання про ізоморфізм його структури і структури естетичних відношень. Відтворивши всю систему, можна зрозуміти і окремий новий елемент її. Навіть якщо ми зовсім ізольовано, на перший погляд, оцінюємо той чи інший елемент художнього твору, все одно маємо на увазі, що він є внутрішній елемент цілого, бо в ньому відображена і осмислена художня реальність. «Кожний звук спричиняється коливаннями повітря і рефlekсами слуху, але він набуває для нас іншої цінності (чи існування, якщо хочеш) в єдності музичної фрази. Струна обривається, звук зникає,— але доки вона не обірвалась, звук належить не лише виключно світові вібрацій, а також і світові гармонії, у надрах якої він є естетичною реальністю, входячи до складу симфонії, що дає йому можливість вібрувати, домінуючи над ним, вбираючи його і продовжуючись далі»¹¹.

Для того, щоб художня мова як форма існування естетичного

⁹ М. С. Коган. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Ч. II, стор. 34—35.

¹⁰ М. В. Полович. О философском анализе языка науки, стор. 37.

¹¹ А. И. Герцен. Собр. соч. в 30 томах. Т. XX, кн. I. М., 1959, стор. 442.

«знання» була засобом естетичного освоєння світу, вона сама повинна мати певні властивості, закономірності естетичного відношення. Художні ідеї, образи — це своєрідні мірки естетичного відношення людини до світу. Отже, в художній мові можна виділити певний нормативний момент, що й дозволяє їй здійснювати свою регулятивну функцію стосовно естетичного. Художня норма — це певна ідеальна «модель» того чи іншого типу естетичного відношення. Але водночас вона не суперечить наявним індивідуальним естетичним відношенням, а найбільш повно і всебічно виражає назрілі можливості їх розвитку. Художня норма несе в собі частину майбутнього. Вона є дійсністю естетичних відношень у можливості і завдяки цьому виступає як суперечлива єдність суцього і належного в естетичному відношенні. Вона і відображає певний тип естетичних відношень, що склалися під впливом конкретно-історичних умов, і разом з тим програмує естетичне відношення відповідно до його ідеальної моделі.

Специфіку художньої норми як головного елемента у здійсненні регулятивної функції мовної системи естетичного «знання» визначає передусім її постійна взаємодія з безпосереднім об'єктом естетичного знання — естетичним відношенням. Конденсуючи результати естетичної діяльності багатьох поколінь, художня мова завдяки своїй нормативній функції детермінує індивідуальне естетичне відношення людини.

Таким чином, художня мова, що є засобом і знаряддям естетичного спілкування людей, становить необхідну умову взаємодії художньої свідомості суспільства та індивідуального естетичного відношення. За допомогою художньої мови окрема людина оволодіває суспільною художньою свідомістю, через художню мову результати естетичної індивідуальної діяльності перетворюються у надбання суспільної художньої свідомості. Саме художня мова як дійсність індивідуального естетичного відношення є в той же час і дійсністю суспільної художньої свідомості. Більше того, виникнення і розвиток індивідуального естетичного відношення і суспільної художньої свідомості неможливі без існування художньої мови. Художня мова суспільства, з одного боку, становить одне з джерел естетичного відношення, а з іншого, є засобом узагальнення і засвоєння цього відношення, поширення його між людьми.

Яскравим прикладом складної взаємодії художньої мови і естетичного відношення може бути переклад творів художньої літератури з однієї мови на іншу. Майстерний художній переклад — це творче посередництво, тобто вияв взаємного впливу двох художніх культур. Передача літературного твору іншою мовою пов'язана не тільки з новою семантичною структурою слів і речень, з деякими змінами образів, символів та інших зображувальних засобів, але й з новим типом естетичного відношення до світу, яке вимагає відповідної художньої мови¹².

По відношенню до естетичного художня свідомість виступає як загальне, а індивідуальне естетичне відношення до художнього — як особливе. Ототожнення естетичного і художнього якраз і спричиняє розрив загального і особливого. У такому випадку естетичне або зводиться до абсолютно унікального, або розчиняється в універсальному. Тобто взаємодія між суспільною художньою свідомістю та індивідуальним естетичним відношенням включає два види причинно-наслідкових

¹² Це переконливо демонструє М. І. Конрад на перекладі «Побачення» І. С. Тургенева (із «Записок мисливця») на японську мову письменником-реалістом кінця XIX ст. Хасегава Фтабатеєм (Н. И. Конрад. Запад и Восток. М., 1966).

зв'язків. Перше причинно-наслідкове відношення характеризує соціальну зумовленість естетичного художнім: художня свідомість суспільства зумовлює естетичне відношення, естетичне є продуктом художнього, змінюється і розвивається під його впливом. Маючи суспільну природу, індивідуальне естетичне відношення разом з тим не тотожне художній свідомості, так само, як і остання не зводиться до простої суми естетичних свідомостей індивідів.

Друге причинне відношення між художнім та естетичним виявляється в різних сприйнятті тих самих феноменів художньої культури різними людьми, різними суспільними класами, різними націями і т. д.

Тому при аналізі взаємодії художнього та естетичного важливо враховувати її двобічний характер: вплив суспільної художньої свідомості на індивідуальну нерозривно пов'язаний з засвоєнням суб'єктом естетичного цього впливу.

Вплив художньої свідомості на індивіда опосередковується багатьма чинниками та обставинами і насамперед характером діяльності індивіда, його зв'язком з певним видом суспільної практики, його потребами, інтересами, рівнем загального розвитку¹³.

Засвоєння впливу художньої свідомості є вибіркоким, і ця вибірковість тим вища, чим самостійнішою, багатшою та яскравішою є індивідуальність. На цьому факторі, який є третім моментом у взаємодії між художньою свідомістю суспільства та естетичним відношенням, ми спинимося спеціально.

У гносеологічному аспекті естетичне відрізняється від художнього тим, що є емоційним відображенням індивідуального буття особи. Саме це буття формує індивідуальність у цілому з усіма властивостями її свідомості, зокрема й естетичними. Підкреслюючи специфіку, своєрідність свідомості індивіда, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Саме тому, що мислення, наприклад, є мислення даного певного індивіда, воно лишається його мисленням, визначуваним його індивідуальністю і тими відносинами, в рамках яких він живе...»¹⁴. Особливим в естетичному відношенні і є ті риси його змісту, які виступають як неповторне, індивідуально-своєрідне, що робить його несхожим на естетичне інших індивідів.

Зі сказаного не випливає, ніби ми з поняттям індивідуального естетичного відношення завжди пов'язуємо тільки щось визначне, яке відрізняється від усього, що ми знаємо. В цьому випадку одні люди (а їх меншість) будуть піднесені до рівня естетичних індивідуальностей, а всі інші здаватимуться скроєними на одну мірку. Якби індивідуальне естетичне відношення було тільки унікальним, воно було б «закритим» і для науки. Наука неможлива без застосування загальнонаукового критерію повторюваності і встановлення певних стійких закономірностей, які не заміниш посиланням на неповторну індивіду-

¹³ Думка про залежність впливу мистецтва від різних чинників, тобто від опосередкованих ланок, лежить в основі операційного визначення художнього смаку, яке висунув І. Е. Кокарев на всесоюзному симпозиумі «Проблеми художнього сприйняття» (Ленінград, 1968). Визначення художнього смаку включає об'єктивні показники естетичного розвитку: відвідування естетичних об'єктів, структуру вільного часу, вид трудової діяльності, систему естетичних поглядів, психічний механізм сприйняття конкретного виду мистецтва («Вопросы философии», 1969, № 5, стор. 146). Про цікаві соціологічні дослідження цієї закономірності повідомила на згаданому симпозиумі М. І. Беляева у доповіді «Про мотиви читання та оцінок творів художньої літератури». Ставлення читача до прочитаної книжки характеризується не одним мотивом, а їх сукупністю. Між окремими мотивами виявлено прямий чи зворотний зв'язок, на основі якого авторіві вдалося виділити кілька груп читачів.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 243.

альність. Навіть «абсолютно неповторна» в цілому естетична індивідуальність може бути представлена як складна єдність елементів, які так чи інакше повторюються в інших людях. З іншого боку, якщо ми зустрічаємося з дійсно абсолютно неповторною естетичною особливістю, то для того, щоб стати явною, вона має реалізуватися знову ж таки у складній єдності повторюваних проявів.

Ця закономірність, природно, найнаочніше виявляється в галузі мистецтва. У будь-якому художньому творі загальне є формою вияву своєї протилежності — індивідуальної неповторності, особливості естетичного відношення. «Якщо у багатьох естетичних і позаестетичних висловлюваннях звучить, наприклад, одне й те саме слово «миль», то саме на цій стійкій основі тільки й може виявитися той головний індивідуальний тон, який дозволить говорити про неповторне пушкінське «мгновенье» у відомому ліричному вірші»¹⁵. Відмінність у сфері естетичних індивідуальностей — це відмінність у ступені сили та яскравості прояву загального. Як вказував Маркс, «спосіб існування індивідуального життя буває або більш особливим, або більш загальним проявом родового життя»¹⁶.

Оскільки індивідуальне естетичне відношення відображає життєвий шлях людини з усіма його особливостями та випадковостями, остільки в ньому міститься й те, що не має суспільного значення. Але в цьому випадку слід враховувати один важливий момент.

Будь-який новий спосіб естетичного відношення до світу, будь-яке нове естетичне явище, яке в майбутньому стане загальним, виникає як деяке відхилення від загальноприйнятих норм художнього. Лише естетичне, яке виникло як одиничний виняток з суспільної художньої свідомості, з часом може бути засвоєне іншими людьми і перетворитися на нову загальну художню норму. Якби новий тип естетичного відношення не виникав саме так, він ніколи не став би реально загальним, не увійшов би у художню свідомість.

Художнє не просто зрівнює одне естетичне відношення з іншим, зводячи нанівець усі його специфічні відмінності. Якщо в естетичному художнє відображається як загальне (загальне в особливому), то з переходом естетичного в художнє відбувається інше: окреме естетичне відношення відображається в художньому як особливе, завдяки чому воно стає необхідним елементом певного цілого (особливе в загальному). Кожне індивідуальне естетичне відношення відбиває загальнохудожню природу не абстрактною подібністю до інших естетичних відношень, а саме своєю відмінністю від них.

Індивідуальність людини визначає те, що і якою мірою вона засвоює із суспільної художньої свідомості, тобто якого характеру набуває загальне в естетичному, опосередковане особливим. Усі ці моменти утворюють в індивідуальному естетичному відношенні складні і змінювані сполучення, які постійно виявляються у творчій життєдіяльності індивіда.

Методологічну правомірність аналізу взаємодії естетичного і художнього як індивідуальної і суспільної свідомості можна простежити на співвідношенні жанру та стилю в мистецтві.

Жанр — це усталена форма художньої свідомості, соціально зумовлена художня цілісність, усі специфічні структурні елементи і рівні якої об'єднані єдиною домінантою. Стиль, навпаки, є носієм не загального,

¹⁵ Н. М. Гиршман. Литературоведческий анализ. «Вопросы философии», 1968, № 10, стор. 110—111.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стор. 590.

а особливого, виразником неповторно-індивідуального естетичного відношення до світу того чи іншого митця.

У художньому творі ці дві протилежності перебувають у нерозривній єдності. Неповторна індивідуальність художнього стилю не означає, що митець, як Робінзон, залишається віч-на-віч із світом і кожного разу освоює його спочатку. Індивідуальний стиль може народитися лише на стійкій основі, «на найглибших твердинах пізнання» (Гете). Митець виражає свою духовну індивідуальність — неповторне естетичне відношення до світу — не поза загальною художньою свідомістю, формою існування якої в даному випадку є жанри, а тільки освоюючи її оволодіваючи нею. З іншого боку, жанровий розвиток у мистецтві проявляється не інакше як через індивідуальність стилю. «Ця єдність протилежностей у конкретній тотожності художнього твору робить його водночас й довершеним цілим і розкритим у світ: у соціально-історичну реальність і у світ особистості як сукупності суспільних відносин»¹⁷.

Межі взаємодії художнього з естетичним рухливі й відносні. Не все з суспільної художньої свідомості засвоюється окремим індивідом. Грунт для засвоєння художньої свідомості готується внутрішнім розвитком індивідуальності. Остання вбирає в себе ці впливи художнього або відкидає, залежно від того, чи збігаються вони з внутрішніми тенденціями її розвитку чи ні¹⁸.

Вибірковість естетичного відношення можна простежити на фактах культурного спілкування, коли той або інший твір мистецтва відхиляється через те, що немає жодної точки поєднання у взаємодії індивідуальної естетичної свідомості (митець) з конкретним виявом у цьому творі суспільної художньої свідомості. Цікаве щодо цього спостереження А. Ефроса, який деякий час був директором Третяковської галереї, про враження, яке справляв на іноземних відвідувачів Суриков. На думку А. Ефроса, цей художник надто самотньо-національний, щоб його відразу могли сприйняти іноземці¹⁹.

Було б неправильним намагатися з'ясувати будь-який прояв взаємодії художнього та естетичного, виходячи тільки з відзначених закономірностей. Їх дія переплітається з дією інших, ще не з'ясованих тенденцій. Великою є також роль історичної випадковості. Абсолютних норм художнього для естетичного, які були б придатні для всіх індивідів і суспільств, не існує. Усі культурні норми історично умовні і відносні. На основі даного суспільного буття і у рамках відповідної йому художньої свідомості можна спостерігати надзвичайно велику різноманітність індивідуальних естетичних відношень, тонку вибірковість їх в оцінці явищ художньої культури. І все ж таки ця відносність з погляду матеріалістичної діалектики не безмежна. Спрямованість естетичної свідомості людини, яка склалася на основі суспільно-історичної практики і в певній духовній художній атмосфері, як правило, визначає дію на неї тих чи інших творів мистецтва. Ця дія не завжди веде до свідомого відбору художнього досвіду суспільства і до виникнення в індивіда власного глибокого індивідуального естетичного відношення до світу.

Оскільки художнє як суспільне є поєднання, сполучення, а естетичне як індивідуальне, навпаки, є виділення, відрізнєння, вони взаємно протилежні. Водночас вони взаємозумовлені, стверджують себе одне через одне і пов'язані нерозривною єдністю. Де немає художнього, там

¹⁷ Н. М. Гиршман. Литературоведческий анализ. «Вопросы философии», 1968, № 10, стор. 112.

¹⁸ Див. С. Л. Рубинштейн. Принципы и пути развития психологии. М., 1959, стор. 154.

¹⁹ А. Эфрос. Профили. М., 1930, стор. 33—34.

немає умов і засобів для розвитку естетичного, а там, де є художнє, стверджуються і цінності індивідуального естетичного відношення. Естетичне з свого боку зумовлює відповідну художню свідомість. Чим розвиненішою буде особистість, тим повнішим буде художній розквіт суспільства.

* * *

Выяснение сложной взаимосвязи между эстетическим и художественным по своему содержанию значительно шире гносеологического их рассмотрения. В ходе анализа оно неизбежно оборачивается внутренним различием эстетической реальности в ней самой. Художественное не существует вне эстетического, его собственная суть есть лишь особое определение эстетического. В свою очередь, эстетическое, будучи самобытным, оригинальным и своеобразным, выступает как форма проявления художественного — форма проявления своей противоположности. Тем самым сущность взаимной связи эстетического и художественного полагается более широким процессом, внутри которого с необходимостью порождаются эти два элемента, взаимно предполагающие и взаимоисключающие друг друга. По мнению автора, обращение к категории сознания (общественного и индивидуального) дает возможность выделить в художественном и эстетическом именно ту сторону, благодаря которой они являются элементами единого целого. Применяя такие философские категории, как «индивидуальное сознание» и «общественное сознание», можно выделить три основных момента воздействия художественного сознания общества на индивидуальное эстетическое отношение. Художественное сознание пробуждает в человеке способность продуцировать эстетическое отношение; формирование и становление индивидуального эстетического отношения связано с художественным языком, с выработкой у человека способности понимать его и пользоваться им; индивидуальность человека определяет то, какой характер приобретает воздействие художественного сознания на эстетическое отношение.

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович

Подаємо уривок з «Фізики» Теофана Прокоповича, що є частиною філософського курсу, прочитаного ним у Києво-Могилянській академії протягом 1708—1709 рр. Серед суто філософських творів Прокоповича «Фізика» (обсяг близько 500 сторінок) дає найповніше уявлення про його філософські погляди. Вона великою мірою ґрунтується на використанні і викладі ідей Арістотеля, звичайно, із врахуванням дальшого розвитку фізичних уявлень. При цьому Прокопович звертається до творів великого грецького вченого в оригіналі, не зіпсованих коментаторами, а таке «очищення» Арістотеля, як відомо, було властиве епосі Відродження. Разом з тим Прокопович застерігає, що «в силі буде філософська незалежність, на підставі якої буде нам дозволено, де розум порадить, відступати від Арістотеля»¹.

Як і твори більшості тогочасних учених (Бекона, Декарта та ін.), «Фізика» сповнена теологічної непослідовності. Саме бог, за Прокоповичем, є творцем світу, який далі рухається і розвивається за своїми власними законами. Якщо Декарт усуває бога з природи за допомогою пояснення, що із гідністю абсолютного і незмінного бога несумісне втручання в справи рухомої і мінливої природи, то Прокопович казав, що «бог є в речах» (78 зв.), що «він сам себе зв'язав законами» (87 зв.). І тому, змінюючи або усуваючи закони природи, він суперечив би сам собі, що є абсурдним. Як бачимо, у розв'язанні цього питання Прокопович робив певні кроки в напрямку до пантеїзму.

Визнаючи існування бога і створення ним світу, Прокопович вважав, що цей світ є «матеріальним сполученням речей» (190), і саме матерія, що існує в безлічі різноманітних форм, є основою його єдності. Він рішуче відкидає погляд, за яким матерія не має власного існування, а запозичає його з потойбічних ідей. «Думка Платона є дивною казкою: він вчить, що форми з ідей її самої ніби з джерел вливаються в матерію, як в якесь сховище. Ніщо не вливається з того, що є нічим, хіба що пусті марення, якими є ідеї Платона» (71). Так само він не погоджувався в цьому питанні, як і в багатьох інших, з томістами, які виводили існування матерії з форми (69 зв.), бо визнавав їх невіддільність. Стверджуючи єдність матерії небес і землі, Прокопович докорінно розходився у цьому з Арістотелем, який не лише наполягав на їх відмінності, але й вчив, що небо не рухається і не впливає на підмісячний світ. «Матерія,— зауважував Прокопович,— спільна й однакова у всіх тілах» (204). «Хоча людина є знаменнішою від самого неба, проте вона з тієї самої, що все інше, матерії складається» (166 зв.). «Немає потреби вважати матерію в левові відмінною від матерії в камені через те, що той живе, а цей ні... матерія в тілах є такою, що вона може втрачати попередню й набувати іншої форми, звідки знаємо, що те саме відбувається й на небесах, на яких ніщо не народжується і ніщо не знищується» (167 зв.).

Тезу про те, що матерія не виникає з нічого і не перетворюється в ніщо, Теофан повторює неодноразово: «Матерію не можна ніколи ні створити, ні зруйнувати, ні збільшити, ні зменшити» (68). «Коли будь-що постає,— відзначав він,— не постає з нічого, отже, з чогось, і це, кажу, є матерією. Цей аргумент підтверджується... відчуттям її експериментами» (67 зв.). На цій підставі Прокопович не лише негативно, але навіть із іронією ставився до всіляких чудес. Хоча принципово він і не виключав

¹ Т. Прокопович. Фізика, ДА/п. 43, стор. 220 зв. Далі в дужках буде подаватись сторінка рукопису цього твору.

можливості чудес, що підтверджує його велика й цікава розвідка про моші в Києво-Печерській лаврі, уміщена у «Фізиці», але здебільшого намагався пояснити їх на підставі законів природи. «Навіщо потрібні чудеса тоді, коли природним порядком могло те саме відбуватися?», — писав вчений (194). У зв'язку з цим Теофан про багато місць з Біблії говорив, що їх «не треба сприймати у власному розумінні. Бо що означає... «прикріплено землю і вона не повинна ніколи рухатися» й інші подібні пророцтва?» (192). Виходячи з аналізу мови Біблії і дослідних фактів, він вважав, що ці місця не лише можна, а й потрібно пояснювати так, як «до того штовхає велика наука» (там же). Прокопович відважувався навіть говорити про помилки в святому письмі (158 зв.) й твердити, що «поза межами цього світу... нічого немає» (105), що для того часу і особливо в умовах Росії було дуже сміливо. Недарма його називали «ересiarхом». Проведення паралелі з Спінозою у розумінні цих питань напрошується само собою.

«Фізика» Прокоповича засвідчує, що рух він розумів широко: і як кількісне збільшення і зменшення, і як якісні перетворення, і як просторове переміщення. Мислитель не лише стверджує універсальність руху тіл природи, але в ряді місць близько підходить до думки про її саморух: «Природа є принципом і причиною руху і спокою, тобто, які речі рухаються, їх рух зумовлює природа і які перебувають у спокої, їх спокій не що інше зумовлює, а знову-таки природа, і тому чи є в тілах рух, чи спокій, вони зі своєї природи чи рухаються, чи перебувають у спокої» (78). Теофан розумів відносність спокою так: «стан спокою одного тіла завжди пов'язаний з рухом іншого тіла, завдяки якому стан спокою вимірюється» (123). Але тогочасна фізика, у якій найбільшого розвитку досягла механіка, не могла своїми засобами пояснити причини руху і змушена була звертатись до першорудія. Прокопович, як і більшість сучасних йому вчених, також вважав бога першорудієм, виходячи з аристотелівського розуміння причинності, за яким «усе, що рухається, має причину в іншому» (140 зв.). Відзначимо, що Прокопович значною мірою усвідомлював ці труднощі пояснення руху, що бачимо з його критичних зауважень на адресу Платона, Арістотеля, Оригена та ін. «Бо тому, що не могли вони дослідити від чого рухаються самі небеса, які іншим предметам дають рух, прийшли до тієї думки, щоб одухотворенними небеса називати» (168).

На відміну від свого сучасника Ньютона простір і час Прокопович розглядає як нерозривно поєднані з рухом тіл. Зокрема, про час він говорить як про послідовність частин руху щодо попереднього і наступного (122 зв.). «Стільки буде різних часів,— зауважує Прокопович,— скільки різних рухів» (123 зв.). У зв'язку з аналізом руху, простору і часу Прокопович звертається до понять кінцевого і безкінечного, перервного і неперервного, піддаючи критиці їх томістське розуміння. Він розрізняє актуальне і потенціальне безкінечне (104), позначаючи цим поняттям як те, що не має межі, кінця, так і невичерпне (108 зв.). Тіла, на його думку, є невичерпними (земна куля і макове зерно — однаково). Хоча Прокопович негативно ставився до атомістичних гіпотез, особливо до вчення Епікура за атеїстичні висновки, що з них випливали, він також стверджував, що «всі згадані тіла складаються з нескінченних тілець» (118 зв.), і на противагу томістам доводив, що бог не може створити безкінечного: «Якщо бог не може створити чогось більшого, ніж те, що він створив раніше, то вичерпується всемогутність божа, а якщо може, то те, що він створює, не є безкінечним» (108 зв.). Аналізуючи перервне і неперервне, Прокопович розглядає парадокси опису руху, зокрема докази Арістотеля проти апорій Зенона. Вважаючи рух неперервним (103 зв.), він відмежовується від послідовників Зенона, особливо томістів — Арріаги і Овієдо. Однак його не можна вважати в цьому питанні й послідовником Арістотеля, про якого він говорить, що «жодна його відповідь нас не задовольняє» (118 зв.).

Це, звичайно, не означає, що над поглядами Прокоповича вже не тяжіє фізика Арістотеля і тим більше теологія. Остання особливо часто перешкоджає йому стати на рівень науки свого часу, зокрема остаточно подолати уявлення про те, що земля є центром світу. Однак автор «Фізики» був не лише провідним теологом імперії, але і вченим-просвітником, який у всякому разі прагнув ґрунтувати свої наукові побудови не на авторитеті святого письма, а на досвіді, експерименті сучасних йому фізичних

теоріях. «Потрібно більше слухати тих, які досліджують природу старанно й за допомогою досліду, що є вчителем фізики» (202). Аналіз тексту «Фізики» підтверджує, що Прокопович вже вживає такі поняття, як «сила», «природне тяжіння», досліджує «нерівність швидкості», певною мірою спирається на закони динаміки Галілея, зокрема на закон інерції. Це потверджує таке його висловлення: «Можна доводити, що тяжкі і легкі [тіла] навіть при відсутності творця і в тому разі, коли насильно припиняють свій рух, знову починають рухатися, якщо усунуться перешкода...», тіла «доти перебувають у стані спокою, доки стримуються якоюсь зовнішньою силою і коли її усунути, негайно зрушуються» (142 зв.). Прокопович набагато детальніше, ніж його попередники в Києво-Могилянській академії, викладає вчення Коперника і Тихо Браге. Галілея він називає «славетним астрономом», «знаменитим філософом і математиком» (180), на його «Діалог» посилається десятки разів. Часто згадує мислитель Гугона Гроція, Декарта та ін. В уривку, що далі наводиться, він, аргументуючи свої погляди, посилається на досліди Бореллі, Бойля, Геріке з магдебурзькими півкулями і т. д. Разом з тим, як бачимо з цього уривка всієї «Фізики», основними своїми супротивниками Прокопович вважав томістів, представників так званої «другої схоластики» (Арріага, Овієдо, Суарес, коїмбрійці і т. д.), на твори яких спиралась ідеологія католицької контрреформації. В зв'язку з загальною оцінкою схоластики Прокоповичем цікавим є його лист до професорів Київської академії. «Розум,— мовиться в ньому,— який черпав би не з першоджерел, а з лакун нікчемних схоластичних учителів, з їх блідих творів, ряснів би брехнею і лише краплинами істини. А це нічого не породжує в людських душах, крім дурного переконання в мудрості якогось туману, сновидін і примар». Про негативне ставлення Прокоповича до схоластики та його прагнення будувати філософію на даних експериментальної науки і висновків розуму свідчать не лише палка підтримка ним дослідного знання, а й його власні експериментальні дослідження, які він проводив за допомогою мікроскопу, телескопу, армілярної сфери (побудованої на основі вчення Коперника) та багатьох інших астрономічних приладів. Їх детальний опис, що його віднайшла А. Січкара, подамо в наступному номері нашого журналу.

Тому ми не поділяємо думки В. П. Зубова, що курси фізики, в тому числі і «Фізики» Прокоповича, які читались випускниками Києво-Могилянської академії як у Києві, так і в Слов'яно-греко-латинській академії у Москві під час навчання там Ломоносова, є виключно схоластичними². З цим можна було б погодитись лише в тому разі, коли б автор довів, що боротьба проти представників «другої схоластики», виклад системи Коперника, Галілея, спроби звертатись до дослідного знання є ознакою схоластики. Може, тут доречно було б навести думку, яка існує серед біографів Ломоносова, що саме Прокопович допоміг майбутньому великому вченому, коли його переслідували із-за нешляхетного походження і загрозували виключити з академії³. Ймовірно, що тоді ж Прокопович порадив йому поїхати до Києва і за кордон для продовження освіти.

«Фізика» Теофана Прокоповича свідчить про те, що він значною мірою відходив від схоластики і торував нові шляхи розвитку філософії. Його думки щодо матерії, руху, законів природи, простору і часу, спрямовані проти томізму, є певним наближенням до дослідної науки, до тогочасних пантеїстичних і матеріалістичних учень. Вони були важливим історичним щаблем у розвитку духовної культури українського народу, ідейною зброєю у боротьбі проти намагань його покатолицити і полонізувати.

В. М. НІЧИК

² В. П. Зубов. Ломоносов и Славяно-греко-латинская академия. Труды Института истории естествознания и техники. М., 1954, стор. 47.

³ Б. Н. Меншуткин. М. В. Ломоносов, М.—Л., 1947, стор. 24.

ФІЗИКА

КНИЖКА ЧЕТВЕРТА

Розділ п'ятий

Чи існує і чи може існувати у природі порожнеча?

Ми вже зазначали, що не може бути жодного місця без будь-якого тіла, бо творець цього світу скомпонував природу так, щоб одне тіло пов'язувалося з іншим. І коли якесь одне тіло, залишивши попереднє місце, переходить у інше, негайно ж інше тіло, сусіднє з ним, вступає на його місце, а його слідами йде інше, а того — знову ще інше. І тому, коли зрушилось одне тіло, у цілому елементарному світі виникає якийсь рух тіл, що легко піддаються йому, як повітря і земля. А щоб ясніше розкрити істинність цього вчення, розглянемо окремо питання про порожнечу. І дійсно, чи існує і чи, у всякому разі, може існувати у природі порожнеча? Вона є тим місцем, яке оточує поверхню будь-якого тіла, а в самому його просторі чи проміжку не перебуває жодне тіло.

1. Ті, що стверджують це, висувають такі аргументи. По-перше, якщо були б зроблені дві рівні дошки, що скріплені між собою, і коли можна було б силою природи відділити першу від другої і одночасно підняти рівномірно всі її частини \parallel^4 , то рух усіх частин тієї дошки, яку підняли, щодо другої дошки буде перпендикулярний. Але тоді виникає порожнеча, бо простір, що існує між дошками, не може миттю наповнитись повітрям, адже воно не може рухатись так швидко. По-друге, горщик, наповнений попелом або мукою, може приймати до себе воду. Отже, там існувала порожнеча. По-третє, коли тіло Христа вознеслося на небо, то нічого після себе не залишило в просторі, який колись займало. Отже, залишило порожнечу. По-четверте, поза межами найвіддаленіших планет немає тіл, а лише, як кажуть, уявні місця. Отже, там існує порожнеча. По-п'яте, коли величезні камені, здебільшого кремєністі, розлітаються від ударів залізного клина або блискавки, то це стосується всіх їх частин, які розпадаються взаємно і одночасно. Отже, бодай на мить вони залишають між собою порожнечу. Бо якщо вони не в одну мить відриваються, тоді коли в усі боки розлітаються, тобто коли все відбувається, то здається [існування порожнечі] є неможливим.

2. Проте необхідно дотримуватись протилежної думки, яка заперечує, що в природі існує або може існувати порожнеча взагалі, хіба що зробити виняток божій силі, бо, очевидно, те ж саме потверджує практика, що є вчителем філософії. Прикладів є дуже багато, я наведу лише деякі з них. По-перше, не можна було б розтягнути складки ковальського міха, коли б закрити обидва його отвори, бо якби вони навіть розтяглися, то в середину того простору не ввійшло б повітря, через те що закрита йому дорога і там була б порожнеча. По-друге, внаслідок тієї ж причини, якщо один отвір трубки занурити у воду, то через інший витісняється повітря, і вода проникає у трубку. По-третє, із-за цього самого пляшка з дуже вузькою шийкою, хоча вона і перевернута тим відкритим отвором, затримує рідину, і [рідина] не виливається. По-четверте, так само ж, якщо шийку пустої пляшки сильно нагріти і занурити у воду, то вода повільно підніматиметься вгору, бо повітря, охолоджене завдяки зіткненню з водою, чинитиме опір, воно згущувати-

⁴ Тризначні цифри на полях позначають сторінку рукопису, а слова, подані у квадратних дужках, — текст перекладача.

133зп.

меться і залишатиме місце, яке вода, щоб не було порожнечі, піднімаючись, займає. Аналогічна причина діє і в кровососних банках, що застошуються лікарями. Вони натягують вгору тіло, тому що повітря перед тим нагрілося полум'ям і стало розрідженим. Коли ж погасло полум'я, воно знову стає холодним і згущеним, займаючи менший об'єм. А, отже, утворився б пустий простір, якби не піднялось тіло для його заповнення. По-шосте, зрештою існує і багато інших [прикладів] і можна навести чимало нових, які могли б підтвердити цю істину. Це потверджує і загальновідомий приклад про майстерно виготовлену мідну кулю, яку розділили на дві рівні частини, а потім основи цих півкуль знову рівно склали, при льому не зв'язавши їх шнуром⁵. ||

Тоді навіть багато людей і, якщо можна повірити, величезна кількість запряжених волів не могли відірвати однієї частини від іншої, хоча тягнули в різні боки за допомогою канатів, які були прикріплені майстром до рукояток обох півкуль. Ці й інші доводи є апостеріорними, бо підтверджують істинність наслідку, а про ті [доводи], які є апіорними, тобто такі, що випливають з причин, ми скажемо далі.

3. Закиди, які робляться на початку, спростують так. По-перше, заперечення відкидається, бо є хибним [твердження], що рівні дошки, з'єднані між собою, можуть бути роз'єднані перпендикулярно. Насправді експерименти легко доводять протилежне [а саме], що ціла дошка, тиснучи на поверхню води, не може бути відірваною від поверхні води перпендикулярно. Бо одночасно тоді ж підніметься і сама вода. І друге нічого не доводить, тому що в посудині, наповненій попелом, немає порожніх проміжків, а лише повітряні. Отже, коли наливаємо воду, то вона витискає повітря і сама займає його місце. Видно це з того, що з'являються водяні бульбашки і виділяються частинки попелу, а це звичайно буває, коли воду сильно і швидко наливаємо у горщик. Щодо третього [аргументу], Арріага⁶ каже, що Бог створив нове, якесь невідоме тіло на місце тіла Христа, що вознеслося на небо. Але мені здається, щоб виключити порожнечу, то він вводить якесь чудо. Бо, може, дійсно, ми це мало або й зовсім не відчуваємо, що повітря розширюється і займає залишене місце довжиною три лікті⁷. Так і щодо інших явищ природи повітря має здатність то стискуватись, то розширюватись. У четвертому [аргументі] розглядається порожнеча поза сферою [всесвіту]. Проте це і є, як кажуть, питання поза сферою. Питання ж стоїть про порожнечу в межах всесвіту, тобто в лоні самої природи. П'ятий [аргумент] також не є тим, що може перекопати. Бо коли розбивається камінь, то важко зрозуміти, яким чином,— якщо він миттю розпадається,— або миттю [в нього] входить повітря і тому вмить виникає рух, або, коли б повітря не входило одночасно, то порожнеча не залишалася б протягом жодного, навіть найменшого часу. Відповідаю: однак мені здається, що взагалі навіть при поверховому розгляді тут має місце якийсь непомітний виверт. І це створює труднощі в [розв'язанні] інших питань. Чому досить часто бачимо, що не весь || камінь розколотий і не все скло розбите. Наприклад, частинки скла або каменя у тому місці, де розламані, легко роз'єднуються, а там, де поєднані, прилягають [одна до одної] дуже щільно. Отже, можна твердити, що в склі, а також і в камені є якісь шілини або навіть

134

⁵ Маються на увазі магдебурзькі півкулі, виготовлені 1654 р. бургмістром Магдебурга, німецьким фізиком Отто фон Геріке для підтвердження існування атмосферного тиску.

⁶ Родріго Арріага (1592—1667) — іспанський теолог і філософ, написав «Курс філософії», «Теологічні диспути» та ін.

⁷ Cubitus — лікоть (міра довжини) — 444 мм.

дуже маленькі отвори і там міститься рідина або повітря, бо коли від удару блискавки розпадається камінь, то виділяється те повітря і займає проміжний простір. І справді не так легко можна пояснити, яка сила виштовхує тоді це повітря назовні.

Розділ шостий

Завдяки якій силі і з якою метою природа не допускає порожнечі?

Переконавшись, що в природі не може існувати порожнечі і що природа навіть настільки боїться пустого місця, що, здається, порушує багато своїх законів (хоч справді не порушує), бо і легкі речі штовхає вниз і важкі піднімає вгору, і не допускає, щоб деякі тверді речі, що міцно з'єднані, розділилися, то в нас виникає велике бажання дослідити, як все це відбувається, якою діючою силою, яким знаряддям користується природа, щоб утримувати, наприклад, складки ковальського міха, щоб підняти воду і т. д. Це і є питання про діючі причини і разом з тим питання, з якою метою природа не допускає порожнечі. Це останнє є питанням про кінцеву причину. Перше є привабливим і труднішим. Щодо розв'язання цієї проблеми існують різні думки авторів. І щоб дізнатись, яка з цих думок є істиннішою, то окремим з них я дам оцінку.

1. Перша думка. Всі тіла природи, маючи властивість, що спрямовує їх рух до призначених їм природою місць, мають й іншу здатність, що спрямовує їх до інших місць, якщо буде в цьому необхідність. І така необхідність у переміщенні тіла буває тоді, коли щось відсутнє, або перестає існувати. І все ж коїмбрійці⁸ у четвертій книжці «Фізики» (питання перше, параграф четвертий) не можуть переконливо довести на основі цієї думки передусім те, що тіла не рухаються, щоб перешкодити порожнечі, а не для того, щоб стати нерухомими, як складка ковальського міха тощо. ||

2. У другому твердженні мовиться про те, що колись природа протистояла порожнечі не якоюсь діючою силою, а взаємною протидією. Коїмбрійці в тому ж самому місці, де йдеться про цю негативну протидію, не пояснюють цього, як і не можуть пояснити її автори. І мало ймовірно, щоб без жодної опосередкованої дії, без певної діючої причини, тільки негативно, відбуваються ці дивовижні дії, які не дозволяють, щоб одне тіло відокремилось від іншого, і тримають його міцно, немовби зубами. Тому-то і самі коїмбрійці, які висунули обидва ці твердження, визнають, що тут існує не одна причина тих наслідків, бо вони можливо довідалися, що жодна з тих думок не є достатньою, а навіть і обидві разом не є достатніми.

3. Третя думка Васквезія⁹ і Овієда¹⁰, які твердять, що будь-яке тіло має здатність притягувати всякі тіла, які до нього доторкаються, внаслідок чого успішно приводить в рух інше тіло наданим йому поштовхом, тому що поштовх має таку природу, що не може привести в рух тіло, яке не здатне притягти інше тіло, що до нього прилягає. Овієдо у 15 розділі «Фізики», у 12 пункті за допомогою тієї теорії намагається пояснити протилежне, що складки ковальського міха самі

⁸ Коїмбрійці — неотомістська філософська школа XVI ст. Слово походить від назви міста Коїмбра в Португалії.

⁹ Гавріїл Васкес (1551—1604) — іспанський єзуїт, викладав філософію в Алькалі, автор багатьох філософських творів, у тому числі коментаря до «Summa...» Ф. Аквінського.

¹⁰ Франціск де Овієдо — іспанський єзуїтський філософ і теолог XVII ст. Автор «Курсу філософії», виданого 1640 р. в Лугдуні (суч. Ляйден).

між собою притягаються. Тому, каже, якщо б ангел надав обом складкам ковальського міха рівний поштовх, то вони б від цього поштовху рухалися в протилежні боки і тягнули б за собою повітря. І цей однаковий протилежний поштовх ніщо не приведе в рух, і жодна складка не зможе бути приведена в рух. Це є виклад Овієда. Його вчення заплутане і само собі суперечить. Невідомо, що воно пояснює. Бо, поперше, Овієдо твердить, що всяке тіло має здатність притягати інше тіло, що прилягає до нього. І раптом, забувши про це, навчає, що поштовх тіл має таку природу, що не може приводити в рух тіло, яке не може притягати інше, що прилягає до нього. Нарешті, як складки ковальського міха, рухаючись в різні боки, можуть тягнути за собою повітря? Адже обидві намагаються відштовхнути повітря, що оточує їх, а не притягати, а це є суперечність. А можливо, каже він, що притягує повітря, закрите всередині ковальського міха. То що ж станеться, коли складки ковальського міха так розмістяться, що одна до одної дуже близько приляже? Крім цього на основі того ж твердження не можна з'ясувати, чому з нижнього відкритого отвору бочки не виливається рідина, коли буде закритий верхній отвір, а коли ж обидва відкриті, то виллється.

135 4. Четверта думка зовсім подібна до попередньої. Проте тут окремо говориться про повітря || і що природа повітря є тягуча і липка, а тому всі тіла, коли рухаються, легко рухаються таким чином, як коли б ми до смоли, надзвичайно липкої, притиснули дошку, то вона буде тягтися за дошкою, коли її будуть відтягувати. Коли, отже, кажуть, що піднімається поршень насоса, то повітря іде за поршнем, немовби приклеєне, і тягне з собою воду, з другого боку приклеєну до себе. Я визнаю, що той, хто висловив цю думку, мав немалий розум, але надзвичайно малий досвід. Бо чому гладкі рівні дошки, прикладені одна до одної, не можна перпендикулярно роз'єднати? Може скажемо, що і вода є клеєм або смолою? А дошки, оскільки вони є тверді і сухі, є липкі? І дійсно можна сказати, що вода має якусь клейкість, бо те, що намочене, прилипає, але чому легко відпускає дошку, якщо не піднімається перпендикулярно? Навпаки, якщо піднімається перпендикулярно, то тримає її сильно, а за підняттям сама іде.

5. Суть п'ятої думки Арріаги полягає в тому, що в ній апріорно викладається про причину, чому заперечується [існування] порожнечі. Бо, очевидно, природно два тіла не можуть взаємопроникати. І тому тіла, коли рухаються, щоб заповнити порожнечу, починають свій рух, як він зазначає, від тіла, яке усуває інше [тіло], а на його місце вступають самі. Він пояснює це на прикладі: коли втягувати трубою повітря, то зрушується з місця інше тіло, яке не входить до його складу. А це [останнє] опосередковано або безпосередньо гонить воду, щоб увійшла на місце, яке залишило повітря. Ця думка також не менш, ніж попередня, є цікавою. Проте не менш, ніж попередня, є важкою для розуміння і досвіду. Бо важко зрозуміти, яким способом повітря, що рухається через трубку в його уста, витискує повітря, яке там [в устах] міститься, і знову те намагається витискати щораз інше, аж доки не дійде до води. А пізніше здається дійсно неможливо зрозуміти швидкість цього процесу, бо майже в ту саму мить безперервно, коли я втягну повітря, втягується також вода. І це не легко зрозуміти, через те що повітря проходить дуже складним способом, немовби через якісь лабіринти. Бо коли повітря втягується у трубку, то проганяє те повітря, що закрито в устах, а те — знову інше, і так одне повинно вийти поза уста людини. Отже, [повітря] може вийти випадково через ніс і витіснити інше. Витіснить, таким чином, прямим рухом з носа (цей рух

к. 35ав.

є природний) і тому витіснене інше повітря не потрапить у шийку підставленої посудини, з якої вода витягається. Якщо шийка ця була дуже вузькою, то повинно рухатись інше повітря ||, і це інше аж доти [рухається], поки нарешті якийсь швидше прийде до уст, потім між ними самими стискується. Тут мені, коли я це пишу, спадає на думку майстерно зроблений механізм годинника, в якому, коли починає рухатись перше колісце, одночасно починають крутитися всі інші коліщата, кожне зі своєю швидкістю; і можна з такою майстерністю зробити безліч коліщат, що мають у своєму русі таке або подібне з'єднання. І тому Арріага міг би легко звільнитися від цих тяжких закидів, які йому тут роблять, сказавши, що все це повітря рухається в один і той же час, бо якщо рух попереднього повітря випереджає рух наступного, то тоді один рух з іншим збігався б, і повітря було б без руху, [тобто таким], що не рухається. Отже, воно рухається і пропливає таким же способом, як обертаються коліщата годинникового механізму. Я відверто признаюся, що мій цей закид нічого справді не означає, навіть можна було б від нього відмовитися. Проте в того, хто глибше над цим замислиться, виникають ще сильніші доводи проти Арріаги, бо чому, якщо ти закриєш ніс, вуха, очі і губами добре затиснеш трубку, щоб не виходило повітря з уст назовні, тоді не можеш втягнути води? Бо що ж тоді її приводитиме в рух? Я ж не заперечую, що це може статись легко. Адже закритий і стиснутий в устах, гортані і в легенях дух заважає диханню і в такому стані можна перебувати тільки протягом нетривалого часу. Бо коли, за Арріагою, повітря як причина руху є закритим, то я не бачу, яким чином міг би вивести і звільнити його наш автор. І тут навіть не відбувається взаємопроникнення одного повітря в інше, але лише згущення [конденсація], подібно до того, як при надуванні кулі, коли навіть до повної і надуті можемо ще вдувати повітря.

6. Суть шостої думки полягає в тому, що природа, оскільки Бог надав їй боязнь перед порожнечею, стискається, розширюється, опускається вниз і підноситься вверх. Тому-то складки ковальського міха не можуть розтягнутися, бо стискаються природною [силою], а коли повітря викачується з якоїсь посудини, то воно розширюється. І тому, коли повітря викачується з середини, то вода піднімається і підносить [поршень і т. д.]. Так і те, що стосується інших речей. Цю думку приписують майже всім античним філософам. Але вона або нічого не пояснює, або є занадто заплутаною. Бо якщо вони вважають, що німа і нежива природа має страх, то я не розумію який [страх], адже він притаманний тільки живим істотам. А тут це є просто смішним. Якщо під цим страхом і боязню нічого іншого не розуміється, як тільки те, що властивістю природи є виключення порожнечі, то цим нічого іншого не стверджується, як лиш те, що вже було доведено в попередньому розділі, а саме, що природна порожнеча не допускається. Тепер нам слід з'ясувати таке питання: завдяки чому і якими засобами, так би мовити, володіє ¹³⁶ природа, не допускаючи в собі порожнечі? ||

7. Сьома думка є з усіх для нас найвірогіднішою і найкращою, а тому її необхідно детально з'ясувати. Заперечують [існування] порожнечі й ті чудеса, що, як бачимо, трапляються з тілами. Вони ж виникають частково із-за ваги повітря, частково внаслідок сили пружності повітря, а частково внаслідок обох разом узятих причин. А щоб зрозуміти цю думку, необхідно спочатку з'ясувати, що ці дві характерні властивості, які мають тіла, а саме вагу і пружність, має також повітря, хоч це і не помітно. Вага—це певна сила, що тисне тіло до центру всесвіту і ґрунтується на щільності або на якійсь силі. Зрештою не будемо тут про це сперечатися. Пружністю, або силою пружності, називається така

здатність деяких тіл, завдяки якій тіла зберігають своє природне положення таким, що коли їх насильно в інше приведеш, то вони знову повертаються до попереднього, як пташиний дзьоб, кущі і тонкі дерева і деякі дуже м'які метали, а також вовна, бо коли стиснути її в руках, а потім відпустити, вона сама розсунеться і повернеться до попереднього стану. А віск, навпаки, із-за того, що не має такої властивості, зберігає ту форму і положення, яке ти надаеш йому, стиснувши руками.

В чому полягає ця здатність, також не будемо тут досліджувати. А те, що обидві ці здатності має повітря, підтверджують також сучасні фізики. І те, що повітря має вагу, підтверджують численні досліди. По-перше, надутий м'яч, якщо його поставити на вагу, виявляється важчим, ніж не надутий.

8. І нарешті, було проведено в Арвернії дослід, як засвідчує Йоган Цан, Гевелій і Картезій¹¹ у «Дослідженні атмосфери» (третьій розділ), який підтвердив, що повітря важче біля підніжжя гори, ніж на її вершині. І коли несли на дуже високу гору слабо надутий м'яч чи кулю, то вони поступово надувалися, а коли їх винесли на вершину, то повністю, як з'ясувалося, стали надутими. Очевидно, повітря, закрите в кулі, стискувалось іншим повітрям, яке тиснуло на нього і перебувало навколо нього. І коли ж його перенесли в район легкого повітря, яке тиснуло на нього слабше, тоді воно розширилося і заповнило всю кулю. Так само і з шерстю, складеною у велику купу: густиною є та, що лежить на землі і на яку тисне вага решти, а рідшою і легшою є ця, що міститься на самому верху. Звідси є очевидним: те, що перебуває нижче, зазнає тиску від вищого. І так взагалі на тіла, що розташовані нижче, тисне земля, вода і інші тіла, подібно як і на воду тисне вода, || що міститься вище, а сама нижча тисне на ще нижчих — землю на дні. Це підтверджується також і іншим дослідом. Бо якщо налити ртуть, або живе срібло, в скляну трубку, відкриту тільки з одного боку, і, закривши отвір трубки пальцем та повернувши вниз, занурити в іншу ртуть, що міститься в посудині, і відкрити отвір, то ртуть не витече повністю в нижню посудину, а затримається в трубці. Це показує, що на ртуть, яка міститься в посудині, тисне повітря, що оточує трубку, і із-за цього [посудина] не може прийняти іншої ртуті, що намагається вилитися з трубки. Це саме станеться з водою й іншими рідинами. Таке ж явище відбувалось і на згаданій горі Арвернії. Про це свідчить згаданий автор в тому самому місці: ртуть, яка біля підніжжя гори всередині трубки піднялася вище, а коли її винесли на вершину гори, стала на три пальці¹² нижчою, тому що там повітря було безперечно легше і менше тиснуло на вміщену ртуть. На цю помилку указав дуже досвідчений експериментатор Бореллі¹³. Він зауважує, що коли настає довготривала і затяжна сльота, тоді ртуть піднімається в трубці вище звичайної висоти. І так само, коли вже сльота перестав, ртуть

136ав.

¹¹ Йоган Цан — оптик-мікроскопіст кінця XVII ст. Його праця «Oculus artificialis... authore Ioanne Zahue», (Herbipoli, 1685) була однією з найпопулярніших праць з оптики, що давала вичерпний опис всіх типів простих і складних мікроскопів.

Гевелій (1611—1687) — астроном XVII ст. з Данціга, засновник топографії Місяця.

Рене Декарт (латинізовано Картезій) (1596—1650) — французький учений, математик, фізик, філософ-раціоналіст, противник схоластики. Застосовував механіко-математичний принцип до пояснення живої і неживої природи.

¹² Digitus — палець (міра довжини) = 18,5 мм.

¹³ Джованні Альфонсо Бореллі (1608—1679) — італійський природознавець, що працював у царині фізики, астрономії, фізіології. На підставі експериментальних досліджень явищ капілярності встановив обернено пропорційну залежність між висотою, на яку підіймається вода у трубці, і її діаметром.

знижується і спадає. І справді, коли наближуються дощі, повітря стає важчим, тому що на нього тисне вага навислих над ним хмар, а воно в свою чергу більше тисне на вміщену ртуть, і це стиснуте повітря також з свого боку тисне на отвір трубки і піднімає закриту ртуть. А коли ж дощі перестають, то це ж повітря має змогу вийти крізь хмари, що розійшлися, і воно, звільнившись само від тиску, звільняє також ртуть, уміщену в трубці, від тиску, бо повітря, виходячи з трубки, звільняє місце, яке раніше займало, для ртуті, що спадає. Звідси є очевидним, що вага закритої ртуті (такої висоти, на яку вона піднялась) дорівнює вазі повітря, яке на неї тисне, і підіймається вище, немовби на терезах, коли це ж саме повітря з якоїсь причини стає важчим, і падає нижче, коли те ж повітря стає рідшим і легшим. Але треба вважати, що не всяке повітря тисне, а тільки те, яке нависає прямо і перпендикулярно над посудиною. Так, наприклад, коли посудина буде круглою, то нависатиме і тиснутиме на рідину, що міститься в ній, те повітря, яке має форму циліндра або круглого стовпа, що простягається від найвищої повітряної точки аж до поверхні рідини. У рідких тілах, якими \parallel переважно є вода і повітря, оскільки одна частинка легко відокремлюється від іншої, то окрема частинка тисне на вміщену під собою річ, саме та, яка перебуває в перпендикулярному положенні до неї. І навпаки, тільки та її підтримує, яка лежить перпендикулярно до тієї, що тисне. Звідси те і випливає, що та сама мідь або свинець, якщо йому надати форми кулі, потоне, а коли ж розплющувати в пластинку, то плаватиме на воді. Бо у формі кулі вона є такою, що займає малу площу води і це недостатньо, щоб могла плавати. А коли ж її розплющити в пластинку і вона стає немов поверхня води, то тоді займає більшу площу води, достатню для її підтримування. А раптом можуть запитати, чому, якщо повітря має вагу і тисне на тіла, що містяться під ним, ми не відчуваємо його ваги? Відповідаю, що це відбувається тому, що тиск з усіх боків є рівномірним. Так, наприклад, шукачі [перлин], пересуваючись по дну моря, не відчувають тиску води, яка є над ними, бо перебувають неначе в рівновазі, коли з усіх боків їх підтримує вода. Тому-то і великі колоди, занурені у воду, можна легко переносити, бо не скільки людина їх підтримує, стільки вода. Це про вагу повітря.

9. Те, що насправді і повітря має пружність, переконаємося з найпростішого досліду з надутим пузирем. Бо коли надутий круглий пузир стиснути рукою, то він змінить форму і стане до певної міри плоскішим і доти буде стиснутим, поки його тримати. І сам він, коли відпустити руку, набуває попередньої форми, тобто це є не що інше, як те саме, що повітря внаслідок пружності розширюється, коли виникає перешкода і знову повертається до попереднього стану. Крім цього Бореллі твердить, як пише згаданий автор, що повітря в природному своєму стані після того, коли зникає всяка перешкода, є дуже розрідженим і займає об'єм у дві тисячі разів більший, ніж у стані згущення, і тому, якщо усувається те насильство, то повітря само собою і з великою силою повертається до свого первісного природного розрідженого стану. Звідси ясно, що повітря дійсно розширюється само собою з великою напругою і з дуже великою швидкістю. З другого ж боку, воно ніколи само собою не згущується, а це згущення відбувається внаслідок якогось зовнішнього чинника — холоду або завдяки тиску іншого повітря, що над ним нависає або оточує його. Попередній приклад підтверджує щоденний досвід, бо якщо дуже сильний мороз, то повітря стає щільним і менш рідким, не таким проникливим, тому важко дихаємо і навіть здається, що звук металевих машин, які гримлять,

137зв. слабко чути. Підтвердженням другого прикладу, що повітря під тиском || на нього іншого повітря згущується, може бути уже згаданий дослід з напівнадутою кулею. Бо те, що повітря було стиснене всередині кулі зовнішнім повітрям, потверджує, що повітря важче біля підніжжя гори. І те, що повітря, яке винесли на вершину гори, само собою розширилось і розширило кулю, є доводом того, що перед тим воно було саме стиснутим і мало еластичну пружність, і коли прийшло у вільніше місце, розширилось і змогло повернутись до розрідженого природного стану. Новітні [філософи] на основі цих двох властивостей повітря пояснюють відсутність порожнечі і різні дії, які, звичайно, відбуваються, щоб не було порожнечі.

10. І скажімо, коли витягнути поршень з насоса, то вода негайно піднімається. Відбувається це тому, що над водою було повітря і тиснуло на неї. А вода перебувала в стоячому стані тому, що, стиснена і з усіх боків закрита, не могла куди-небудь прорватись. І коли ж було витягнуто поршень, то звільнилось місце, куди негайно ринула частина стиснутої води. Таке ж явище спотерігається, коли розтоплений віск або масло стискувати твердою дощечкою. І якщо у стінці посудини чи в самій дощечці просвердлити дірку, то через цей отвір негайно почне витікати масло або рідкий віск внаслідок того, що на них тисне дощечка. У такому ж плані необхідно розглядати тиск повітря і тиск води. Це ж відбувається і з складками ковальського міха, які не можуть випрямитись через те, що зверху перебуває повітря, яке тисне на них, а знизу — інше повітря, що там перебуває, також натискає на них своєю пружною силою. І тому повітря з одного і з другого боку утримує ці дві стінки, немовби з собою з'єднані і спаяні, і вони не можуть розпрямитись, бо, стиснені повітрям, не можуть повернутися у попередній стан. Таким же способом, здається, можна пояснити також і інші явища. І що саме так треба це розуміти, дуже переконали очевидний дослід, з якого ми точно довідуємось, що вода, коли внаслідок тиску піднімається вгору в насосі, не може піднятися вище 32 футів. Вага ж, під тиском якої піднімається вгору вода, тому є такою самою, як і вага стовпа повітря, що перебуває над нею і який шириною рівний з самим насосом, і піднімає воду на таку висоту, аж доки не наступить певна рівновага піднятої води і повітря. І хоча не легко точно вивчити і дослідити штучно практичними дослідами, наскільки важчою від повітря є вода, тому що її вага не всюди є однаковою. || Бойль¹⁴, правда, твердить, що він дослідив, що вона є майже в тисячу разів важча від повітря, а Бореллі на певних дослідах, як сам відзначає, цілком достовірно переконався, що питома вага води відноситься до ваги повітря, як 1175 до 1. Якщо ця міра [величина] є правильною, то легко визначити також величину ваги інших тіл, зіставивши їх з вагою повітря.

11. Можна зробити закид, що всередині закритої кімнати відбуваються ті самі явища. І все ж таки стовп повітря не сягає вище стелі кімнати, тому є занадто малим і не в силі стиснути воду, що перебуває під ним так, щоб її витіснити з трубки. Відповідаю, що повітря, яке є в кімнаті, має ту саму вагу, яку мало і назовні, бо як було стиснутим і густим, так і в кімнаті є стиснутим і закритим. Отже, [повітря в кімнаті] виходить з рівною пружною силою і тисне з такою ж самою вагою. І цього досить про інструментальну причину тих наслідків, які, як бачимо, відбуваються, щоб не допустити порожнечі.

¹⁴ Роберт Бойль (1627—1691) — англійський учений, що провадив широкую експериментальну роботу в галузі фізики і хімії, удосконалив повітряний насос. Разом з Р. Тоуллієм установив обернену залежність зміни об'єму від тиску.

12. Залишилось ще дещо сказати про мету, із-за якої творець природи не хотів, щоб ніде і нічого не було порожнього в його творіннях. Дві такі головні мети філософи пов'язують [між собою]. Перша є дуже загальна, бо справді те, що робить Бог, він не робить даремно, тому що це найбільше суперечить його мудрості; адже, якщо Бог, коли творив будову цього всесвіту, залишив у ній якийсь місце, де немає жодного тіла, то для чого будував свою грандіозну будову такою широкою, просторою, величезною? Тоді б тіла, створені ним, були менші від того об'єму, який вони могли б зайняти. І таким чином можна було б йому закинути необачність, що виготовив нібито велику посудину, у якій помістив малу річ. Тим більше не годилося б і те, щоб безмежна мудрість, розширивши так простір, умістила в ньому значно менше речей, тобто стільки, що їх можна було помістити і в меншому просторі.

13. Другою метою було взаємне збереження речей. Усім створеним істотам вклав і надав їх творець певне прагнення і жадобу до власного збереження і безсмертя. Звідси боротьба між протилежними і дружба, мир між подібними. Ті, у кого є протилежні інтереси, воюють або загрожують одне одному загибеллю, і, навпаки, легко еднаються і згуртовуються ті, у кого вони спільні, бо одне одному певним чином // допомагають і сприяють. І отже, зв'язок цих і незгода тих має таку мету, щоб легко не загинути, а досягти якнайбільшої довговічності. Але насправді той самий творець світу не хотів, щоб речі залишалися постійно окремими і одиничними, і між іншим вирішив, щоб вони були минушими і зазнавали різних змін через іншу якусь мету, яку не будемо тут досліджувати. Щоб не здавалося, що він сам собі суперечить і не погоджується з собою, дуже мудро з'єднав роди речей, що існують постійно так, що коли якась одна річ гине, на її місце виступає інша цієї самої природи. Для цього він і ввів боротьбу протилежних [речей], унаслідок якої гинуть то ті, то інші, і кожним окремо дав якусь здатність чи сім'я, яким могли б творити собі подібних і продовжувати свій рід. Отже, щоб добре подбати про обидві ці властивості, необхідно було, щоб обидві речі перебували, наче з'єднані тісними зв'язками, бо неможливо, щоб одне тіло інше знищувало, розоряло чи щоб сприяло йому, коли б вони між собою не мали жодного контакту. В зв'язку з цим також необхідно, щоб не було жодного місця з пустим і порожнім простором і без жодного тіла. Бо якщо б це десь так було, то, безперечно, одне тіло не могло б доторкнутись до іншого, тому що перебували б окремо, адже між ними був би пустий простір. Гарно про це сказав Крас у Ціцерона у третій книзі «Про оратора»¹⁵: «Мені ж, сказав, ті стародавні [філософи] більше до вподоби, і, здається, вони набагато більше бачили, ніж може збагнути розум наших учених, тому що все те, що є вгорі і внизу,—вони відзначили,—є єдиним і пов'язане одною силою, й гармонією природи, бо жоден рід речей, який або існує сам собою, відірваний від інших, або якого інші уникають, не може зберегти свою силу і вічність». А взагалі також в самих змінних речах, які розміщені нижче від диску місяця, існують здатності, за допомогою яких вони можуть інших або руйнувати, або їм сприяти, як це буде видно у викладі нашої фізики тим, хто глибоко цим займається. Найбільша здатність як зберігання, так і відтворення притаманна, за одностайним визнанням філософів, зіркам і скупченням зірок. Можливо, треба допустити, що і частинки, // з'єднані взаємним зв'язком, тому

¹⁵ Марк Тулій Ціцерон (106—43 до н. е.) — видатний оратор, письменник, політичний діяч стародавнього Риму.

83зв.

1193

що одна за одною змінюються і немовби з рук до рук передають ходу [рух] небесних тіл, і від того залежить все в розташованих нижче тілах, як навчає Арістотель у першій книжці «Метеорології» в другому розділі. Це і є головним доводом того, чому природа уникає порожнечі. Очевидно, через те, що пусте і порожнє місце порушувало б зберігальну єдність речей і перешкоджало б тому, щоб наш світ черпав спущену з неба здатність [силу]; бо не може бути, щоб через пустий простір та сила могла передаватися.

Тут також побіжно варто нагадати цікаві думки святих отців і спостереження інших авторів, як-от: тричі найкращий і найславніший Бог, коли побачив, що серед самих бажань людей, які хочуть бути вільними, не можна встановити певної і постійної єдності, бо люди не можуть побороти своїх [бажань] якоюсь тілесною силою; то щоб запобігти цьому злу, він так розділив плоди землі і вигоди, необхідні для життя людей, щоб не всі вони були скрізь. Це гарно оспівує Вергілій¹⁶ у «Георгіках»...

Переклад з латинської Я. М. ГАЙДУКЕВИЧА.

Спеціальна, філософська редакція й пояснення—І. С. ЗАХАРИ і В. В. КОНДЗЬОЛКИ.

¹⁶ Вергілій (70—19 до н. е.) — відомий римський поет, автор «Буколік» (пісень пастухів) та ін. «Георгіки» — це поема про землеробство, де йдеться про актуальні питання відновлення дрібного землеволодіння.

Зв'язки ранніх українських і німецьких просвітників на початку XVIII ст.

Початком раннього українського просвітництва можна вважати час організації братств, братських шкіл, які відіграли величезну роль у поширенні освіти, у боротьбі проти релігійної ортодоксії, проти католицизму, насаджуваного польськими магнатами з метою посилення соціального і національного гноблення, затримання розвитку української культури, науки, освіти. Братські школи як осередки світської освіти сприяли формуванню національної свідомості українського народу.

Розвиток просвітництва на Україні, що пережила у XVII столітті, за виразом І. Франка, «велику руїну», відбувався у складних умовах. На українських землях, що входили до складу Російської держави, українське просвітництво зазнавало утисків з боку російського царату¹. Значною перешкодою для розвитку українського просвітництва було також постійне відтягування кращих наукових і культурних сил до Москви, Петербурга й інших міст Російської держави². Та вже з 1689 р., коли Києво-Могилянська колегія фактично стала академією, українське просвітництво починає зміцнювати свої позиції. Особливого значення набуває у цей час утвердження одного з найважливіших принципів раннього просвітництва — принципу релігійної толерантності. Чернігівська друкарня, наприклад, видавала книги і на замовлення розкольників, і «люторские противности»³. На Гетьманщині вільно жили у своїх слободах російські розкольники. Малоросійські урядовці не тільки не чинили їм жодних утисків, а й не допускали туди російських місіонерів, які намагалися штрафувати розкольників, найактивніших відвозили до Москви, щоб там «обратить их страхом и рванием ноздрей».

¹ Досить згадати хоча б намір уряду закрити Києво-Могилянську колегію у 1666 р. (див. Г. Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII веках, ч. 1, К., 1889, стор. 154; А. Jabłkowski. Akademia Kijowsko-Mohylańska, Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków, 1889—1900, s. 140) та бодай кілька найхарактерніших указів тих часів. Так, в указі від 5.X 1720 р. «О книгах Киевской и Черниговской типографии» йшлося про заборону друкувати книги українською мовою, «дабы никакой розни и особого наречия в оных не было» (Указы Петра Великого... состоявшиеся с 1714 года по кончину его... СПб., 1777, стор. 152).

² Діячі української культури «були викликані царизмом, щоб сприяти укріпленню самодержавства, посісти високі церковні посади, себто ввійти до лав російського панівного класу і захищати його експлуаторські інтереси, проводити колонізаторську політику царизму на Україні» (Історія української літератури, т. I, К., 1967, стор. 350). Див. також Е. Winter. Frühauklärung. Berlin, 1966, S. 334; К. В. Хрампович. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стор. 736—737.

³ М. Лилеев. Очерк миссионерских мер по обращению в православие стародубских и черниговских раскольников до времени Екатерины II. Чернигов, 1895, стор. 3, 25—55; П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. II, СПб., 1862, стор. 672.

Українські просвітники першої половини XVIII ст. — Т. Прокопович, Я. Маркович, Ф. Яновський, Ст. Яворський та інші обстоюють як найважливіші риси особистості освіченість, розум, а не походження та релігійні переконання. Ці факти стають особливо промовистими, якщо пригадаємо, з якою шаленою впертістю боролось за збереження й поширення свого ідеологічного панування на Україні католицизм та його «бойовий загін» — єзуїти. Жорстоких переслідувань зазнавали навіть найавторитетніші вчені, що не поділяли їхніх церковних догматів. Успіхи просвітництва виявились також у поширенні української мови. Мовою вищої школи й науки для країн Європи протягом багатьох століть була латинська. Не дивно тому, що й у Києво-Могилянській академії також викладали традиційною латиною. Спочатку вона сприяла розвиткові освіти на Україні, швидшому засвоєнню українськими вченими наукових та культурних надбань, вироблених людством протягом багатьох віків. На початок XVIII століття дедалі більшого значення набуває українська народна мова, яка могла забезпечити поширення освіти у значно ширших масштабах. Нею друкуються книги, ведеться богослужіння по церквах.

Характерною рисою раннього українського просвітництва було те, що його носіями часто виступали представники духовництва. Це особливо не тільки України, а усіх тих країн Центральної і Східної Європи, де церковна контрреформація ще й на початку XVIII століття продовжувала утримувати міцні позиції, і релігія часом навіть «своєрідним способом побуджувала до філософських дискусій»⁴. Німецький учений академік Е. Вінтер (НДР), який, орієнтуючись на німецьке просвітництво, визначає епоху просвітництва у країнах Центральної і Східної Європи приблизно від середини XVII до середини XVIII століття, поділяє раннє просвітництво на католицьке, євангельське і православне⁵. Громадські й церковні діячі України — В. Ясинський, Ст. Яворський, Й. Кроковський, І. Поповський, Х. Чарнуцький, Т. Прокопович, Ф. Лопатинський, Г. Вишневський, Ф. Яновський, Ф. Кролик, С. Тодорський та інші були представниками православного просвітництва. Намагаючись зміцнити свої позиції, вони шукали підтримки то у євангельських, то у католицьких просвітників. Це було зумовлено наявністю спільних рис у ранньому католицькому, євангельському і православному просвітництві, особливо таких, як віротерпимість, боротьба за секуляризацію церкви, за світський характер науки; відхід від схоластики і догматизму у філософії, від спекулятивного методу вивчення природи; вивільнення філософії з-під влади теології; критичний перегляд біблії; боротьба за утвердження національної свідомості, популяризація знань, культури; впровадження національних мов у науку замість традиційної латинської.

Ці риси на початку XVIII ст. досить чітко виявились, зокрема, у німецькому просвітництві. На цей час чималих успіхів досягло природознавство, наукова думка вивільнялась з-під влади теології, зріс інтерес до людської особистості. Ці здобутки пов'язані з діяльністю видатних учених — С. Пуфендорфа, Хр. Томазіуса, Г.-В. Лейбніца, Хр. Вольфа, Й.-Ф. Будеуса та інших. Усі вони були противниками схоластики, виступали за релігійну толерантність, проти втручання теологів у філософські суперечки, проголошували етичну і юридичну рівність громадян, прагнули підпорядкувати церкву державі, обстоювали необхідність поширення природничонаукових знань, технічних ново-

⁴ E. Adler. *Filozofia niemieckiego oswiecenia*. «*Studia filozoficzne*», 1968, I (52), s. 80.

⁵ E. Winter. *Frühauflklärung*, S. 6.

введен⁶. Ці успіхи німецького просвітництва тісно пов'язані з прогресивним на першій стадії свого розвитку напрямом у протестантстві—пієтизмом, який, власне, сприяв зародженню самого просвітництва. Його засновники—Ф.-Я. Шпенер і А.-Г. Франке—виступали проти лютерівської ортодоксії і схоластики, за віротерпимість, за піднесення ролі людської совісті. Так звані «заклади Франке» в Галле були відомі в цілому світі. Вони вели торгівлю книгами з багатьма країнами Європи, Азії і навіть Америки.

Центром німецького пієтизму й просвітництва на початок XVIII століття стає м. Галле, особливо з відкриттям університету (1692), який став справжньою твердинею пієтизму, а згодом і просвітництва. Незабаром сюди переїзять найвидатніші вчені Німеччини того часу: Хр. Томазіус, А.-Г. Франке, Хр. Вольф, С. Пуфендорф⁷.

Університет в Галле швидко розвивається. Його авторитет стає навіть вищим від авторитету славетного Лейпцігського університету. Особливою популярністю користується відкритий при університеті «східний колегіум», заснований Франке, де вивчалися єврейська, старослов'янська, російська, польська та інші мови. Тут навчалися студенти з багатьох країн світу, також і з Росії. Так, наприклад, у 1730 р. в Галле вчилася 226 вихідців з різних місцевостей Російської імперії. Серед слов'ян переважали українці. Основною метою славістичних студій, крім суто практичних, був філологічно-критичний аналіз тексту біблії при перекладі.

Найпомітнішою постаттю у ранньому українському просвітництві був, безперечно, Теофан Прокопович. Уже в київський період своєї діяльності він сприяв звільненню природознавства, літератури, історії від схоластичних канонів, виступав за розвиток як української, так і російської мов. Він набагато розширив у порівнянні з попередниками курси фізики, етики, арифметики, геометрії, які читав у Києво-Могилянській академії, підтримував учення Галілея і Коперніка, виступав за свободу критики церковних догматів, за право кожного пізнавати й захищати істину. Тому його справедливо вважають одним з піонерів як українського, так і російського раннього просвітництва. Він не тільки висловлювався за віротерпимість, а й виступав за звільнення світської думки від засилля церковних догм, за підпорядкування церкви державі⁸. Вже будучи архієпископом новгородським, Прокопович одночасно залишався протектором Петербурзької академії наук. Засновник першої світської школи в Росії, він вважав головною зброєю проти забобонів—освіту.

Діяльність Прокоповича була спрямована на утвердження принципів, проголошених великими вченими і філософами нового часу—Галілеєм, Беконом, Декартом, Спінозою, Гоббсом, Локком, які повели рішучу боротьбу за «переробку й очищення людського мозку» від «примар», перешкод, що заважають справжньому, істинному

⁶ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin, 1953, S. 5; E. Winter. Die Universität Halle und die Aufklärung in Europa. «Wissenschaftliche Annalen», 5. Jahrgang, Maj, 1956, S. 289, 290; E. Winter. Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski. (Ein Denkmal der deutschslavischen Freundschaft im 18. Jahrhundert). «Zeitschrift für Slavistik», Bd. I. Berlin, 1956, S. 77, 78.

⁷ E. Winter. Frühaufklärung, S. 74; E. Winter. Halle als Ausgangspunkt...; E. Winter. Die Universität Halle und die Aufklärung in Europa, S. 289.

⁸ П. Морозов. Феодан Прокопович как писатель. СПб., 1880, стор. 199, 297, 402; J. Tetzner. Th. Prokopovič und die russische Frühaufklärung. «Zeitschrift für Slavistik», Bd. III, H. 2—4. Berlin, 1958, S. 361.

пізнанню⁹. Подібно до Декарта, Прокопович розглядає сумнів як метод, яким треба користуватися тоді, коли ми ставимо собі за мету відшукання істини. «Я бажав би, щоб слухачі вказували на... помилки, даючи мені можливість виправляти й спростовувати неправильні мої міркування», — говорить він, звертаючись до своїх слухачів, студентів Києво-Могилянської академії¹⁰.

Ставлення Прокоповича до протестантизму викликало чимало суперечок. Одні відверто називали його протестантом, інші твердили, що він лише співчував ідеям протестантизму. Як би там не було, є фактом, що Прокопович засвоїв погляди протестантського раціоналізму. Але його цікавив не так сам протестантизм, як просвітницькі елементи в ньому.

Знайомство Т. Прокоповича з протестантизмом вперше почалося, мабуть, у Римі. Тут він читав твори не лише прихильників реформації, а й самих реформаторів, зокрема, німецьких — Лютера, Кальвіна¹¹, які він міг знайти у багатьох бібліотеках Рима. Поштовхом до зацікавленості ідеями реформації могла бути шалена критика римською церквою гуманістів. Тому до цього часу, певно, належать його латинські вірші на захист Галілея, з суворим засудженням папи, який завдав стільки прикростей ученому. Повертаючись з Рима на батьківщину, Прокопович вибрав досить небезпечний і не найкоротший шлях: через Швейцарію, Австрію, Німеччину, — бо хотів ґрунтовніше познайомитися з протестантським вирошенням, і, очевидно, зав'язав особисті стосунки з багатьма відомими ученими, з якими пізніше листувався. «Нема сумніву, що Прокопович був у Німеччині, — стверджує Штупперіх, — але де, сказати важко». Він добре знав німецькі міста, в яких у той час процвітали мистецтво й наука, були гарні школи. Про ґрунтовне знайомство з протестантизмом свідчать уже його твори, написані в Києві¹².

У м. Галле Прокопович, напевно, був десь близько 1700 року¹³ і мав можливість особисто познайомитися з провідним німецьким пієтистом А.-Г. Франке, з яким пізніше підтримував стосунки листовно. Пієтизм привертав увагу Прокоповича своїм критичним ставленням до біблії, а також постановкою шкільної справи. Вже у наш час став відомим опублікований в латинському оригіналі лист Т. Прокоповича до Франке від 4.III 1720 року¹⁴, в якому той повідомляє свого німецького друга, що йому було показано будинок для виховання і навчання сиріт. У цьому ж листі він пише: «Русь вельми багата на найкращих мужів, але вони все ще, як дорогоцінні метали, досі в землі зариті лежали. Багато ще, чого не вистачає, вона позичає, плавить і обробляє...»¹⁵. Він просить Франке підшукати кваліфікованих учителів і направити до Росії. З постскриптума довідуємось, що листоподавачами будуть три юнаки. Прокопович просить Франке зацікавитись ними, зокрема пише: «А щоб вашою працею було більше і посіяно, і зжато, додаю вам ще й з нашої частки. Посилаємо трьох учнів... У Василя є хист..., хай вчить історію, астрономію, хронологію і географію. Хай навчається й мов: латинської, грецької, а також гебрейської. Та й гео-

⁹ Ф. Бекон. *Новый Органон*. М., 1938, стор. 20—21, 40.

¹⁰ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/43П, стор. 337.

¹¹ R. Stupperich. F. Prokopovič in Rom. «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte». Bd. V (Neue Folge, Bd. I, H. III), 1931, S. 336.

¹² B. Stupperich. F. Prokopovič in Rom, S. 334, 336; ЦНБ АН УРСР, шифр ДА/298П, стор. 864.

¹³ E. Winter. *Frühaufklärung*, S. 330.

¹⁴ E. Winter. *Halle als Ausgangspunkt...*, S. 437—439.

¹⁵ *Ibidem*. S. 438.

метрію з основами арифметики поволі хай опанує. Хлопець Іван також має кебету і, здається, не малу. Вимагайте, щоб він вчив грецьку й особливо латинську мови. А вашу тевтонську [німецьку] хай поволі всмоктує з розмов. Якщо можна, подайте йому деякі геометричні засади за рахунок географічних. Та вам це краще видно. На талант іншого Івана маємо меншу надію. Тому, якщо виявиться, що його мозок зі щасливої глини зліплений, хай про всяк випадок, принаймні, навчається органної музики...»¹⁶.

З цього уривку проглядає вже аж ніяк не архієпископ Теофан і «первенствующий» член синоду, а вчений, який турбується передусім про світську, а не релігійну освіту. Богослов'я він згадує лише в кінці листа і то ніби між іншим. Чи не за ці вияви байдужості до релігії запідозрювали Прокоповича в «еретичності» (М. Родишевський, наприклад, твердив: «Феофан — ересіарх»), а дехто взагалі сумнівався у тому, що Прокопович має будь-які релігійні переконання¹⁷.

У тому ж виданні, де надрукований згаданий лист, опубліковано й лист Франке до Прокоповича (так само в латинському оригіналі) від 25.VII 1735 року¹⁸. З нього довідуємось, що Франке пересилає своєму українському колезі деякі книги протестантських авторів і просить посприяти, аби книгу Арндта «Справжнє християнство» з проповіддю релігійної толерантності було видано російською мовою у перекладі С. Тодорського якнайбільшим тиражем.

Т. Прокопович цікавився згаданим твором Арндта, де викладались основи лютерівського пієтизму. На його бажання цю книгу, перекладену С. Тодорським російською мовою, було надруковано. Проте обережний Прокопович не брав участі у її поширенні, а коли в Німеччині з'явилась публікація, що Прокопович «добрий лютеранин» і розповсюджує переклад книги Арндта, він розгнівався. Франке довелося навіть виправдуватись, що він непричетний до цього повідомлення. Прокопович був знайомий ще з одним галльським пієтистом, проповідником Ю.-С. Шаршмідом, якого Франке послав до Росії ще в 90-х роках XVII ст. 1713 року Шаршмід докладно доповідає Франке про знайомство з Прокоповичем, розпочавши так: «Тут (у Києві.—*В. Л.*) спізнав я всебічно розвиненого ченця. Ним є Т. Прокопович, колегиї Київської префект...» Від того ж Шаршміда довідуємось не тільки про те, що він знає твори Прокоповича ще від 1703 року, а й що останній уже тоді «стояв за протестантизм» і у творі «Про виправдання» «думав як Лютер»¹⁹. З листа Прокоповича до Шаршміда від 6.VII 1715 року дізнаємося і про нову працю Прокоповича «Про походження Св. Духа», яку він обіцяє надіслати до Німеччини²⁰.

Особисті стосунки з галльськими пієтистами Прокопович, як бачимо, почав підтримувати досить рано і не втрачав їх до самої смерті.

Чи не найсердечнішу дружбу мав Прокопович з Буддеусом — німецьким філософом і протестантським теологом, противником схоластики²¹. Коли вони познайомились, невідомо. Але вже у Києві Прокопович цікавиться творами Буддеуса і рекомендує прочитати їх своєму

¹⁶ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt., S. 439.

¹⁷ П. Морозов. Феофан Прокопович как писатель, стор. 393. Відомий і вислів С. Тодорського з цього приводу: «Архієпископ Теофан, який шонайменше був схильний до релігійних теоретизувань, помер» (E. Winter. Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski, S. 88).

¹⁸ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt., S. 405—407.

¹⁹ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt., S. 114, 332; E. Winter. Frühaufklärung, S. 279, 330—331.

²⁰ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt., S. 355—356.

²¹ J. Tetzner. Th. Prokopovič und die russische Frühaufklärung, S. 368

учневі Якову Марковичу. В бібліотеці Прокоповича серед творів Буддеуса «Історико-теологічний вступ». «Хрестоматія історії філософії», «Теологічні тези про атеїзм і віру», «Дослідження про природу людини» та ін. були примірники, подаровані автором.

Листів Прокоповича до Буддеуса поки що не виявлено, хоча відомо, що він їх писав, зокрема на початку 1722 року²². Зберігся, однак, лист Буддеуса до Прокоповича від 29.III 1722 року, опублікований Е. Вінтером у 1953 році в латинському оригіналі. Там Буддеус схвально відгукується про освіченість Прокоповича, яка, як він пише, «і в цих [німецьких] краях широко відома»²³. Далі він ще раз нагадує про підступність католиків, що хочуть «греко-російську, рівно як і нашу [протестантську], церкву під [свою] кормигу кинути»²⁴. Ще одного листа написав Буддеус до Прокоповича 29.III 1729 року.

Протестанти шукали союзу з російською церквою, тому вітали боротьбу Прокоповича проти католицької контрреформації. У Галле поширилась навіть ідея про можливість об'єднання лютеранської і православної церков²⁵. Тому, коли протестанти почули про послання сорбонських теологів до російського царя з пропозицією об'єднання католицької і православної церков, вони не на жарт занепокоїлись. А коли Теофан надіслав копію сорбонської записки Буддеусові і попросив висловити з цього приводу свою думку, той негайно виконав прохання і незабаром надрукував сорбонську записку з детальними й часом досить дошкульними для католиків примітками (Єна, 1719). Теофан у нього «муж найкращий, велич, ерудиція і мужність якого відомі». Книга Буддеуса дуже сподобалася Прокоповичу, і він збирався навіть перекласти її на російську мову, щоб подарувати цареві²⁶.

1728 року під доглядом Ф. Лопатинського було видано твір Ст. Яворського «Камінь віри», в якому робилися різкі випади проти протестантів і захищалися католики. Це видання породило в Німеччині цілу полемічну літературу. Так, у лейпцігських «Діяннях учених» («Acta eruditiorum») вже у 1729 році було вміщено критичний розбір його з закидами авторові і Ф. Лопатинському. Незабаром з'явилась книга Буддеуса з спростуванням «Каменя віри» під назвою «Лист на захист лютерівської церкви проти недобррозичливостей і обрїхувань Ст. Яворського, митрополита рязанського й муромського, до друга, що мешкає в Москві, написане Й.-Ф. Буддеусом, доктором теології в Єні, коштом вдови Меїє» (1729). Точно не відомо, хто був цим другом, «що мешкає в Москві» і якому Буддеус присвятив свій твір. Гадають, що ним був Т. Прокопович. Щодо ворогів останнього, то вони взагалі вважали автором книги не Буддеуса, а Т. Прокоповича. Цю думку обстоював, зокрема, Ф. Лопатинський, тому, певно, що саме Прокопович заборонив йому писати «Заперечення на твір Буддеуса». Майже прямо називає Прокоповича автором згаданої книги і домініканський чернець Рібера, що жив у Москві і був особисто знайомий з Теофаном. Чи й справді усе було так, важко сказати. Більше мають рацію, мабуть, ті дослідники, які вважають, що Прокопович не писав цієї книги, а доручив Буддеусу вести полеміку навколо «Каменя віри», посилав йому

²² R. Stupperich. Th. Prokopovič und J. Buddeus, S. 348—349; E. Winter. Frühauflklärung, S. 297; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. М., 1859, стор. 308; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. «Киевская старина», т. 44, 1894, стор. 225; т. 49, 1895, стор. 85.

²³ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt., S. 363—364.

²⁴ Ibidem, S. 364.

²⁵ E. Winter. Frühauflklärung, S. 292, 333.

²⁶ И. Чистович. Феодан Прокопович и его время, стор. 44—45.

необхідні матеріали²⁷, бо відверто висловити свої думки боявся. Надто грізною силою на той час знову стала православна ортодоксія. Уже сама дружба з протестантами викликали підозру до людей.

Ще в Києві увагу Прокоповича привертала твори Хр. Вольфа — німецького вченого і філософа, популяризатора філософії Лейбніца, прихильника природного права та розповсюджувача природничонаукових знань²⁸. Філософські і фізичні твори Вольфа, зокрема «Елементи універсальної математики» і «Всілякі корисні експерименти»²⁹ були у книгозбірні Прокоповича. Про схвальне ставлення Прокоповича до Вольфа довідуємось з листа Шумахера до Вольфа від 5.V 1724 року: «...Єпископ псковський, людина вчена і дуже розумна, якій ми зобов'язані за численні добрі поради в синоді і за «Духовний регламент», не раз приватно говорив про вашу честь з великою повагою і, як amator фізичних експериментів, бажає вашої присутності і керівництва». Про саму філософію Хр. Вольфа Теофан говорить, проте, що вона годиться лише для початківців, мабуть, через спрощення ним філософії Лейбніца³⁰.

Прокопович був знайомий з творами представників школи природного права, зокрема з книгами С. Пуфендорфа. Поділяючи погляди Пуфендорфа, Прокопович у своїх творах, особливо у «Духовному регламенті», наголошував на природності підпорядкування церкви державі: «Священство бо є інша справа, інший чин в народі, а не інша держава»³¹. Про повагу до німецького вченого і визнання його заслуг свідчить і той факт, що за «Духовним регламентом» у семінаріях передбачалося вивчення праць Пуфендорфа³².

Вже у київській період своєї діяльності Теофан виявив ґрунтовну обізнаність з творами німецького природодослідника Атанасіуса Кірхера (1601—1680), автора праць з фізики, математики, лінгвістики. У своїй «Фізиці» Прокопович критично розглядає творчість німецького вченого. Він погоджується з ідеєю Кірхера про будову Сонця, але критикує його за думку про те, що «ніби немає іншого світу, крім цього...», тобто за заперечення можливості існування інших, подібних до нашого, світів³³.

У Росії XVIII століття небагато було людей, які б могли повторити слідом за Прокоповичем: «Добре вино споживаючи, не питай звідки воно, а в добрих мужів — про їхню релігію і батьківщину», бо з іноземцями, особливо протестантами, водити дружбу, як ми вже відзначали, у той час було небезпечно. Проте Прокопович мав сміливість не лише говорити так. Він підтримував знайомство з багатьма іноземними вченими з Петербурзької академії, переважно німцями, і надавав їм всіляку допомогу, в тому числі й матеріальну. Серед них — Г.-В. Стеллер, Д.-Г. Мессершмідт, Г. Блюментрост, Х.-Ф. Гросс та багато інших, які дуже цінували дружбу з Прокоповичем³⁴.

²⁷ П. Морозов. Феопан Прокопович как писатель, стор. 212, 340—349.

²⁸ R. Sturpereich. Th. Prokopovic und J. Buddeus, S. 349. В цей час він цікавиться також соціанством, атеїзмом, Спінозою.

²⁹ С. Л. Соболев. История микроскопа и микроскопических исследований в России в XVIII веке. М.—Л., 1949, стор. 69.

³⁰ И. Чистович. Феопан Прокопович и его время, стор. 617—618, 626.

³¹ Там же, стор. 29.

³² П. В. Верховский. Очерки по истории русской церкви в XVIII—XIX вв., стор. 87.

³³ Теофан Прокопович. Physica. ЦНБ АН УРСР, шифр ДА/43П, арк. 152, 164, 180 зв.

³⁴ Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopovic variis temporibus et ad varios amicos datae nunc primum in unum corpus collectae et suo ordine digestae. Mosqua, 1776.

Особливо дружні стосунки у Прокоповича були з Баєром — відомим орієнталістом, автором кількох історичних праць, який певний час навіть викладав у школі Теофана. Баєру приписують і авторство надрукованого у Німеччині життєпису Т. Прокоповича³⁵. Він присвятив Прокоповичу твір «Опис Китаю» («Museum Sinicum»), де дуже схвально відгукується про Теофана.

Дружба Прокоповича з цими вченими ґрунтувалася на спільності поглядів. Вони разом виступали проти спекулятивної філософії. Як просвітники вони несли нові, передові ідеї, які далеко не завжди знаходили підтримку і розуміння в тодішній Росії і право на існування яких відстоювалось у боротьбі з найреакційнішим крилом православної ортодоксії.

Досить цікавою постаттю в українському просвітництві першої половини XVIII ст. був Симон Тодорський. Його ім'я майже невідоме нашому сучасникові. Ми не знайдемо його в жодній вітчизняній енциклопедії. В автобіографії «Коротке власноручне показання Симона Тодорського про перші 37 років свого життя» він пише про себе так: «1701 року народжений у містечку Золотоноші полку Переяславського; син козачий. Року 1718 почав навчатися в Київській академії і пробув у ній неісходно навіть до 1728 року. На початку ж згаданого року, не закінчивши богослов'я, від'їхав до Санкт-Петербурга; з Петербурга до Ліфляндії, в Ревель, а звідти, дочекавшись okazji..., від'їхав за море 1729 року в академію Галлі Магдебурзької, в якій, студіюючи учення до свого смаку..., найпаче ж заради вивчення мов гебрійської і грецької і інших деяких східних мов, навіть до 1735 року забавився. А звідти виїхавши, півтора року між єзуїтів пробув у різних місцях. Потім, покликаний греками для деяких потреб їхніх церковних, півтора ж року при них в державі Угорській вчителем зоставався. Минулого ж 1738 року на батьківщину повернувся»³⁶. Достовірність цих даних підтверджують й інші джерела. До цього хіба слід додати, що поїхати до Галле порадили йому німецькі пієтисти, з якими він познайомився вже у Петербурзі³⁷.

Навчаючись у Галле, Тодорський оволодів грецькою, гебрійською, халдейською, сирійською й німецькою мовами, що було потрібно насамперед для філологічно-критичних студій над біблією, а потім стало при нагоді у просвітницькій діяльності. Захопившись просвітницькими ідеалами, Тодорський робить спроби перекладу німецьких пієтистів. У 1735 році вийшов друком його переклад «Справжнього християнства» Арндта церковнослов'янською мовою, наполовину пересипаною українськими³⁸. Цей переклад набув розголосу в Росії. Одні з радістю вітали його (наприклад, Прокопович), інші, як пише сам Тодорський, називали твір «гадюкою в траві».

Наступною книгою, яку він вирішив перекласти, була біблія. Переклад її був зроблений з урахуванням філологічно-критичного методу, проти якого завзято боролись ортодокси. У перекладі Тодорського старослов'янською мовою біблія була надрукована 1751 року під назвою «елизаветинська» і потім перевидавалася багато разів. Ім'я перекладача там не згадано, і тому слави за свій переклад він не зажив,

³⁵ Див. «Філософська думка», 1970, № 3.

³⁶ Д. Вишнеvский. Киевская Академия в первой половине XVIII века. К. 1903, стор. 348.

³⁷ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt..., S. 102—105. В НДР останнім часом з'явилися дві публікації про С. Тодорського (E. Winter. Frühaufklärung, S. 134—141; E. Winter. Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski).

³⁸ E. Winter. Halle als Ausgangspunkt..., S. 102—105, 227—228.

що врятувало його пізніше від переслідувань. Переклад Тодорського був важливим засобом критичного осмислення біблійних текстів.

1738 року Тодорський повернувся нарешті «на любу свою батьківщину», до Києва, маючи при собі «майже півтонни» книг. У Києво-Могилянській академії він став професором грецької мови, але читав також і східні мови. Тодорський і тут намагався запровадити філологічно-критичне вивчення біблії і знайшов у цьому підтримку серед колег та учнів.

Ще в Галле Тодорський підтримував дружні стосунки з багатьма представниками евангельського просвітництва, зокрема, з відомим уже нам Франке, а також з директором друкарні у «закладах Франке» Грішовим та іншими, що не припинилися і після від'їзду його з Галле. Франке високо цінував перекладацьку діяльність Тодорського і довгий час не хотів відпускати його з Галле. Він же рекомендував Прокоповичу влаштувати Тодорського викладачем гебрійської й грецької мов у Київській академії, а пізніше сприяв переведенню останнього до Петербурга, де той був духовним наставником царевича. Зв'язки Тодорського з пієтистами м. Галле є яскравою сторінкою літопису раннього українського й німецького просвітництва.

Досліджуючи українське просвітництво початку XVIII ст., слід пам'ятати, що багато його діячів одночасно були представниками й російського просвітництва. Часто українці, закінчивши Київську академію, від'їздили працювати до Росії. Центром просвітництва стає Петербург. Серед учених, вихідців з України, що діяли там як просвітники і підтримували зв'язки з просвітництвом німецьким, заслуговують бодай на згадку такі: Ф. Яновський, Ф. Кролик, Г. Бужинський, С. Кохановський³⁹. Про багатьох з них можуть розповісти архіви.

Складною і суперечливою є постать Ст. Яворського — «местоблюстителя» патріаршого престолу і «первенствующого» члена синоду. Відомо, що, незважаючи на всю нетерпимість його до протестантів, Яворського самого у Москві вважали «еретиком», бо він турбувався про розвиток освіти. Відомо також, що знаменитий німецький учений-протестант Г.-В. Лейбніц саме до нього звертався 1712 року з ідеєю створення Академії наук у Росії. Ст. Яворський визнав зрештою також богословське вчення Прокоповича, яке спочатку вважав за еретичне. І що вже найдивніше, саме Ст. Яворський написав схвальний вступ до перекладу протестантського твору І. Гергарда, який був виданий І. Максимовичем 1710 року в Чернігові, а пізніше ще й розповсюджував його⁴⁰. Дослідження діяльності цього високоосвіченого діяча та її об'єктивна оцінка можливі лише на основі ґрунтовного вивчення архівних джерел.

Зв'язки з німецьким просвітництвом, хай не безпосередні, мав у цей час учень і друг Прокоповича Яків Маркович, автор знаменитого «Щоденника». Опосередковані стосунки з німецькими просвітниками підтримували також Рафаїл Заборовський і Данило Туптало⁴¹.

³⁹ E. Winter. Frühaufklärung; А. Н. Пыпин. История русской литературы, т. III. СПб., 1907, стор. 25. Маркел Родишевський, представник реакційної частини православного духовенства, про Т. Прокоповича, Ф. Кролика, Ф. Яновського і Г. Бужинського казав так: «Феодос — пребеззаконник, Феофан — ересіарх, Гавріїл — єврейнини, Кролик — зловірний...» (П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. I, стор. 236).

⁴⁰ П. Морозов. Феофан Прокопович как писатель, стор. 63—65, 93, 189, 192.

⁴¹ И. А. Шляпкин. Св. Дмитрий Ростовский. М., 1891; ЦНБ АН УРСР, шифр ДА/298П, с. 810—814; A. Jabłonowski. Akademia Kijowsko-Mohiłańska, s. 194; Ryszard Łuźny. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohiłańskiej a literatura polska. Kraków, 1966.

Ми певні, що архівні розшуки допоможуть вписати багато нових сторінок у літопис зв'язків між українським і німецьким просвітництвом.

В. Д. ЛИТВИНОВ

* * *

В основе идейных связей ранних украинских просветителей — Т. Прокоповича, С. Тодорского и других — с деятелями немецкого просветительства в начале XVIII столетия лежали общие черты раннего просветительства: религиозная терпимость, требования секуляризации церкви, критического пересмотра библии, отход от спекулятивного метода изучения природы, популяризация новых научных достижений в естествознании и другие. Своеобразие раннего просветительства в странах Центральной и Восточной Европы, духовная жизнь которых была почти полностью монополизирована религией, заключалось в том, что просветителями нередко выступали представители духовенства разных вероучений христианской религии. Украинские просветители были представителями просветительства православного, немецкие — евангелического и протестантского. Тех и других сближала общая борьба против католической контрреформации. В статье использовано значительное количество первоисточников, преимущественно малоизвестных или вовсе не известных. Это прежде всего рукописные труды и письма украинских и немецких просветителей на латинском языке, переведенные автором, а также работы зарубежных исследователей, в частности немецких (ГДР), о раннем просветительстве.

У Київському відділенні Радянської соціологічної асоціації

10 червня ц. р. у Києві відбулися загальні збори Київського відділення Радянської соціологічної асоціації, на яких підведено підсумки роботи відділення від часу його утворення. Було розглянуто основні напрями науково-дослідницької діяльності КВ РСА і координаційно-організаційну роботу, а також накреслено завдання на наступні два роки.

Київське відділення РСА утворено 19 листопада 1968 р. Воно об'єднує близько 200 індивідуальних та 35 колективних членів РСА, представників багатьох областей України і є, по суті, українським республіканським відділенням Радянської соціологічної асоціації.

Базовою науково-дослідною установою КВ РСА є Інститут філософії АН УРСР, який надає відділенню організаційну і матеріальну допомогу. Відділення спирається також на колективи соціологів, що працюють в академічних установах та вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Львова, Донецька, Одеси, Дніпропетровська, Кривого Рога, Запоріжжя та інших міст республіки.

Науково-координаційна робота Київського відділення РСА здійснюється, головним чином, через філіали дослідницьких секцій.

Секція проблем соціального управління (керівник доктор філос. наук Л. В. Сохань) об'єднує та координує роботу науковців Києва, Харкова, Львова, Кривого Рога та інших міст. Члени секції підготували до друку колективну монографію «Соціальні проблеми управління суспільством». Бюро секції брало безпосередню участь у підготовці й проведенні всесоюзної наукової конференції «Ленінізм і управління соціальними процесами при соціалізмі» (Львів, 1969), в роботі якої взяли участь понад 1000 вчених, керівників промисловості, працівників партійних, радянських і комсомольських органів.

У підготовці і проведенні цієї конференції взяли участь також члени секції соціального планування на промислових підприємствах (керівник канд. економ. наук Л. О. Олесевич). Секція соціального планування працює на базі відділу соціологічних досліджень Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Тут розробляються питання методології, методик та техніки соціального пла-

нування, а також впровадження його на промислових підприємствах. За результатами досліджень видано методичний посібник «Методика складання плану соціального розвитку колективу соціалістичного промислового підприємства».

Проблемам соціального планування та НОП присвячені також дослідження групи соціологів м. Донецька. Вони проводяться на базі Інституту економіки промисловості АН УРСР (відділ економіко-соціологічних проблем, керівник канд. економ. наук В. А. Скогарев) та громадського інституту соціального планування і НОП, створеного за постановою президії Донецької обласної ради профспілок. За результатами соціологічних досліджень розроблено ряд практичних рекомендацій по удосконаленню соціального управління для партійних, радянських і профспілкових органів Донецька, Горлівки та інших міст.

На базі лабораторії конкретно-соціологічних досліджень Харківського університету функціонує секція проблем громадської активності (керівник канд. філос. наук О. О. Якуба). Вивчаються проблеми стимулювання громадської активності, ціннісних орієнтацій у громадській діяльності, правових та моральних норм регулювання відносин на підприємстві. У 1968 р. видано колективну монографію «Роль громадськості в управлінні виробництвом», а також проведено конференцію «Питання громадської активності мас і розвиток політичної організації радянського суспільства».

Секція методик та техніки соціологічних досліджень (керівник канд. філос. наук Ю. П. Сікорський) працює на базі відділу конкретних соціальних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Члени секції розробляють методик соціологічних досліджень на промислових підприємствах. Зокрема, розроблено макет «Соціального паспорта колективу промислового підприємства», що демонструвався у 1969 р. на ВДНГ СРСР, удосконалено інструментарій досліджень соціальної структури підприємства, естетичних відносин у виробничій діяльності, проблем лідерства в малих групах, моральних орієнтацій, мобільності кадрів. Секція постійно проводить консультації для науковців, які досліджують соціальні проблеми на підприємствах Києва та інших міст республіки.

Секція проблем науково-технічного прогресу (керівник доктор філос. наук В. І. Войтко) працює на базі кафедри філософії Київського політехнічного інституту. Наприкінці 1968 р. секція провела республіканську конференцію «Науково-технічна революція та її соціальні наслідки», матеріали якої було видано. Результатом координаційної діяльності секції є також видання двох колективних монографій: «Соціологічні проблеми сучасного технічного прогресу» та «В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції», до написання яких залучалися науковці Львова, Дніпропетровська, Донецька, Вінниць, Чернігова.

При філософському факультеті Київського державного університету працює секція методології соціологічних досліджень (керівник канд. філос. наук М. П. Гончаренко). Важливе значення для координації роботи фахівців у цій галузі у масштабі республіки мала наукова конференція «Марксистсько-ленінська філософія та конкретні суспільні науки» (1969 р.), в організації та проведенні якої брала участь ця секція. Готується до друку посібник з питань методик дослідження навчального та виховного процесу у вищих учбових закладах.

Наукову і практичну діяльність більш як 40 фахівців об'єднує секція соціальних проблем радянської молоді (керівники канд. філос. наук О. С. Капто та канд. істор. наук А. В. Орлов). У 1969 р. за ініціативою секції при ЦК ЛКСМУ створено сектор інформації, на який покладено керівництво роботою соціологічних груп при обкомах комсомолу. Видано збірник «Духовний світ радянської молоді», а також підготовлено до друку збірники «Твоє обличчя, молоді» та «Соціальні проблеми молоді». Проведено республіканську конференцію «Формування комуністичної свідомості молоді» (Київ, 1968) та конференцію, присвячену 50-річчю комсомолу України (Одеса, 1969), де працювала секція соціальних проблем молоді.

Головна тема досліджень членів секції соціальних проблем села (керівник канд. філос. наук Е. К. Самборський)—удосконалення соціальної структури і соціальних відносин у сучасному колгоспному селі. Координація роботи майже 50 науковців у цьому напрямі здійснюється шляхом проведення соціологічних досліджень у селах Полтавської та Черкаської областей. Готується республіканська наукова конференція «Ленінізм і соціальні проблеми розвитку колгоспного села». В її роботі, крім українських соціологів, візьмуть участь також науковці з РРФСР та Молдавії.

Ядро секції соціологічних проблем демографії складають співро-

бітники відділу проблем демографічного розвитку УРСР Інституту економіки АН УРСР. Соціологічні проблеми демографії досліджуються в межах теми: «Вплив соціально-економічних умов на міграцію та відтворення населення». Секція видає щорічники «Демографічні дослідження» та «Демографічні зошити».

Сказаним, безумовно, не вичерпується тематика та результати соціологічних досліджень, що проводяться багатьма науковими колективами і окремими науковцями республіки, які працюють у галузі соціології та суміжних з нею наук. Координувати цю роботу покляни секції Київського відділення РСА. З цією метою, крім названих, створено секції: соціології науки (керівник доктор економ. наук Г. М. Добров), що працює на базі відділу комплексних проблем наукознавства Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР; соціальних проблем релігії (керівники доктор філос. наук В. К. Танчер та канд. філос. наук О. С. Онищенко); соціальної психології (керівник канд. психол. наук С. Г. Москвичов); соціології культури (керівник доктор філос. наук М. В. Гончаренко).

Проте частина соціологічних досліджень у республіці, на жаль, і досі залишається поза координаційним впливом Київського відділення РСА. Насамперед це дослідження соціальних проблем радянської архітектури, соціальної структури радянського суспільства, соціальних проблем національних відносин тощо.

В цілому ж створення Київського відділення РСА позитивно позначилося на діяльності наукових колективів республіки. Робота секцій сприяє поліпшенню координації в проведенні конкретно-соціологічних досліджень, організації наукових конференцій та семінарів, підготовці колективних видань.

Водночас перед відділенням стоїть чимало завдань, які потребують вирішення у найкоротший термін. Йдеться передусім про поліпшення наукової інформації та забезпечення всіх членів РСА, що об'єднуються Київським відділенням, соціологічною літературою, яку видає РСА. Попит на ці видання задовольняється вкрай недостатньо. Власної ж видавничої бази відділення і досі не має. Слід подбати також про ефективніше використання результатів проведених конкретно-соціологічних досліджень. Розроблені на їх основі практичні рекомендації повинні сприяти удосконаленню соціального управління на всіх його рівнях. Значного поліпшення потребує також робота наукових секцій, які повинні стати справжніми центрами соціологічних досліджень у республіці.

С. Г. МОСКВИЧОВ

Обговорення соціологічних проблем літератури

28 квітня ц. р. на черговому засіданні секції критики Київської організації СПУ під головуванням члена-кореспондента АН УРСР Л. Новиченка відбулося обговорення проблем соціологічного вивчення масового читача.

Основою для обговорення і дискусії стала доповідь наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Г. Сивокоця про результати конкретних соціологічних досліджень, проведених ним спільно з літературознавцем Б. Мінчиним серед читачів — робітників промислових підприємств Києва, Полтави та Ізюма. Ця робота тривала протягом двох років. Анкетні опитування молодих робітників дали чимало цікавих даних про склад читачів, їхні інтереси, запити, про рівень популярності сучасної радянської та класичної літератури серед робітничої молоді.

Конкретні соціологічні дослідження покликані з'ясувати соціальні і психологічні механізми функціонування художніх творів у житті суспільства. Проте науковий рівень цих досліджень поки що невисокий. Це зумовлено багатьма факторами, зокрема складністю самого об'єкта дослідження. Сучасна людина є реципієнтом майже всіх видів мистецтва, що поширюються за допомогою засобів масової комунікації, тому для з'ясування процесу функціонування твору мистецтва у середовищі «споживачів» мистецтва необхідні комплексні дослідження фахівців різних галузей знання. Форми функціонування того чи іншого виду мистецтва, навіть у межах одного каналу масової комунікації, мають специфічні особливості, вивчення яких потребує ретельного аналізу.

Приміром, художня література і преса існують у межах масового друку. Однак, якщо преса звернена до більш-менш чітко окреслених читацьких кіл з визначеними демографічними і професійними характеристиками, то художня література — «безадресна», тобто, в ідеалі, звернена до всього населення країни як до потенційного читача. Для специфічна особливість значно ускладнює створення соціальної моделі читача, необхідної для проведення дослідження взаємозв'язку в системі «письменник — читач».

Передача інформації в системі «письменник — читач» має не прямий, а опосередкований характер, тобто ведеться за допомогою численних посередників: редакції, видавництва, друкарні, книгарні, бібліотеки тощо. А звідси вивчення читача ускладнюється коптким аналізом діяльності цих установ-посередників. Крім того, відсутність стабільного зворотнього зв'язку між читачем і письменником перешкоджає одержанню письменником відповідної інформації про читача та його реакції на прочитаний твір.

До останнього часу письменники не мають (та й взагалі ніколи не мали) репрезентативної інформації ні про склад своєї читачої аудиторії, ані про її ставлення до творів художньої літератури. Як і ж джерела дають письменникові необхідні йому відомості про свого читача? Це — матеріали зустрічей з читачами, читачі конференції, аналіз бібліотечного попиту на книги, вивчення пошти письменника. На жаль, авторші два джерела дають дослідникові недостатню кількість матеріалу для ґрунтовних висновків і передбачень, а щодо листів читачів, то вони опрацьовуються за досить довільною і спрощеною програмою, яка є справою сумління кожного з письменників і стосується скоріше сфери етики, ніж соціології. Разом з тим соціологічні дослідження свідчать, що контингент авторші листів докорінно відрізняється від загального контингенту читачів художньої літератури.

Ще одним важливим джерелом інформації про читача для письменників є звіти організацій та установ, що займаються виданням, продажем та розповсюдженням літератури. Проте порівняння даних про розповсюджену літературу і даних про літературу прочитану, одержаних в результаті анкетування читачів, виявили недостатню репрезентативність цих звітів.

Матеріали конкретних соціологічних досліджень красномовно свідчать про те, що існують досить значні відмінності між різними групами читачів: тими, які купили книжку, і тими, що прочитали її; між тими, що прочитали, і тими, які зрозуміли і сприйняли провідну ідею твору. Вивчення художнього сприйняття масового читача вимагає вирішення проблем теоретичного, методологічного і процедурного характеру.

В обговоренні порушених питань взяли участь письменники, критики, наукові співробітники інститутів літератури та філософії АН УРСР, редактори видавництва, працівники книгогосподарських організацій та установ. Було висловлено чимало конкретних пропозицій щодо практики видання, поширення і рецензування художньої літератури (О. Журахівська, З. Майборода, Л. Коваленко), підвищення рівня видань дитячої книги (П. Загребельний, О. Єфімов), подальшого розвитку і вдосконалення методик комплексних соціологічних досліджень літератури і мистецтва (Л. Новиченко, Н. Яранцева).

На засіданні підкреслювалося актуальність і важливість проведених досліджень по вивченню масового читача. Учасники обговорення висловили пропозицію про створення при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка постійної діючої групи науковців, яка б працювала над розв'язанням поставлених проблем.

В. О. ҚОРЧАНОВ

П. В. Копнин. Логические основы науки.

Изд-во «Наукова думка», К., 1968, 284 стор.

У монографії академіка АН УРСР П. В. Копніна розглядається велике і багатопланове питання про місце, значення і роль філософії в сучасному науковому пізнанні. Щоб висвітлити його достатньо і всебічно, автор протягом всієї роботи аналізує й інші, пов'язані з цим основним, питання.

Дослідження специфіки філософського знання, його співвідношення із знанням конкретнауким потребує насамперед з'ясування природи знання (і пізнання) взагалі. У зв'язку з цим П. В. Копнін відзначає, що, незважаючи на поширення терміна «знання», «розкриття його змісту належить до розряду вічних проблем філософії, які розв'язуються, але завжди виявляють нові сторони, що потребують дальших зусиль нашої думки» (стор. 15). Він дає короткий, проте дуже змістовний історико-філософський екскурс у з'ясування природи знання (див. стор. 20—23), причому історичні етапи розв'язку цієї проблеми розглядає не самі по собі, а в органічній єдності з сучасним її розв'язанням, особливо в зв'язку з критикою деяких філософами (М. Животичем, М. Марковичем та ін.) концепції знання як відображення і протиставлення їй розуміння знання як суб'єктивної, практичної діяльності. П. В. Копнін переконливо показує всю неплотодотворність вузького, однобічного розуміння природи знання, доводить, що його марксистське розуміння нерозривно пов'язує поняття знання як відображення дійсності з суб'єктивною, чуттєво-практичною діяльністю людини. Щоправда, у нашій філософській літературі спостерігається певна вульгаризація у розв'язанні цієї проблеми, недооцінка діяльної сторони знання, що дало деяку підставу для критики концепції відображення (див. стор. 19). П. В. Копнін, захищаючи концепцію знання як відображення, вказує на неприпустимість спрощеного розуміння самого відображення. Знання, пише він, становить своєрідну мовну систему, причому окремі елементи її не пов'язані безпосередньо з речами і процесами об'єктивної реальності і, відповідно, не є безпосереднім їх відображенням (див. стор. 25—26). Хоча ця думка за останні роки стала досить поширеною, на ній треба все ж наголосити,

бо протягом тривалого часу в працях з теорії відображення не приділялося уваги саме згаданій стороні природи знання, що давало підстави для різних ідеалістичних спекуляцій.

Заслуговує на особливу увагу звернення П. В. Копніна до такої ще малодослідженої проблеми, як раціональне і ірраціональне у пізнанні. Автор цілком правильно, на наш погляд, виступає проти закоренілого уявлення про те, що марксизм є, власне кажучи, лише поновлений, модернізований раціоналізм (див. стор. 54—56). Раціоналізм, пише він, незважаючи на його величезну позитивну роль у розвитку філософії, незважаючи на його тісний генетичний зв'язок з марксизмом, як філософська концепція збула себе і його не можна більше розглядати як сучасну теорію знання, бо він не відповідає ні плинну розвитку самої дійсності, ні досвіду розвитку людського пізнання (див. стор. 53, 55, 56). Марксизм, відзначає П. В. Копнін, не може бути раціоналізмом уже тому, що цілком безглуздо ставити питання про розумність об'єктивної реальності, бо отождивлення розумності з закономірністю зовсім неслухне (див. стор. 57). Але тут, як нам здається, доречно зразу ж внести необхідні уточнення — про яку ж об'єктивну реальність ідеться? Поняття розумності (як і нерозумності) дійсно не застосовне до природи, але цілком застосовне до аналізу суспільного життя. Та й сам автор пише, що раціональне і ірраціональне є атрибутами саме людської діяльності (див. стор. 58). Зрозуміло, і соціальна дійсність не розвивається строго за раціоналістичною схемою, однак при оцінці цієї дійсності можна певною мірою використовувати поняття раціонального і ірраціонального.

Автор зазначає далі, що раціоналізм не може претендувати на роль сучасної теорії знання і тому, що саме людське знання не тільки раціональне, але завжди певною мірою і ірраціональне. Причому ірраціональний залишок є в знанні завжди і в міру того, як одне ірраціональне перестає бути таким, обов'язково виникає інше ірраціональне і т. д. (див. стор. 58—59).

Розбираючи питання про загальну природу знання, варто спинитися і на одному спірному, на нашу думку, положенні авто-

ра. «Якщо йдеться про знання,— пише П. В. Копнін,— що дає об'єктивну істину в доказовій формі, то таким є тільки наукове знання» (стор. 204). Ніяких інших видів знання, вважає автор, не існує. Слід сказати, що, як правило, наукове знання є найрозвинутіша форма знання. Але чи можна погодитись з тим, що, наприклад, буденне знання взагалі не дає об'єктивної істини? Автор пише, що це — «незріле знання, яке ґрунтується на емпіричному спостереженні, істинність якого не тільки не доведена, але і цілком сумнівна» (стор. 204). Чи завжди так? Виникає також питання, а що треба розуміти під «доказовою формою», про яку мовиться в книзі. Адже відомо, що будь-яка доказова форма має історично відносний характер і не може претендувати на остаточну доказовість. Практичний досвід, трудова діяльність, отже, є певною доказовою формою відносної істинності буденного знання, інакше останнє не могло б досить успішно використовуватись у багатьох життєвих ситуаціях.

Від загального аналізу знання П. В. Копнін переходить до розгляду особливостей сучасного наукового знання (див. стор. 26—38). Дуже своєчасно він критикує, наприклад, тенденцію, використання мови деяких наук (математичної логіки, кібернетики) без усякої потреби і теоретичного результату в інших науках. П. В. Копнін правильно зауважує, що «як правило, переклад твердження будь-якої науки на формальну мову сучасної логіки призводить до втрати певної частини його змісту» (стор. 32). І може бути виправданий тільки у тому разі, коли внаслідок використання формальної мови може бути одержане нове знання.

Заціпаючи процес диференціації і інтеграції наукового знання, автор ставить питання про можливість єдності сучасного наукового знання і в зв'язку з цим докладно розбирає питання про предмет так званого наукознавства, про його місце в системі наук. Відомо, що багато хто розглядає наукознавство як нову самостійну науку, відмінну за своїм предметом як від конкретних наук, так і від філософії; П. В. Копнін піддає сумніву цей поширений погляд і наводить щодо цього переконливі, на нашу думку, доводи (див. стор. 7—15). До предмета наукознавства, пише він, звичайно включають такі різнірідні завдання, розв'язання яких припускає безліч наукових методів, розроблених різними науками. На думку автора, неможливе існування єдиної, комплексної науки, коли в одну систему поєднуються знання, отримані різними способами і для різної мети. «Немає комплексних наук, а існує комплексне вивчення методами і засобами різних наук якогось складного і важливого об'єкта...» (стор. 10). Усі питання, що включаються до наукознавства, пише П. В. Копнін, зводяться в основному

до двох груп: питання, пов'язані з взаємовідношенням науки і суспільства, і питання про логічну і гносеологічну природу знання. Перша група становить галузь соціології науки, друга ж завжди становила специфіку логіки і філософії. Крім того, для вивчення науки необхідно використати і інші галузі знання — психологію, економіку і т. д. «Наукознавство,— робить висновок П. В. Копнін,— це не якась нова, раніше не відома наука, а така сукупність знань про науку, яку дають найрізноманітніші галузі знання» (стор. 15). На наш погляд, автор цілком правильно піддає критичному аналізу тенденцію до створення різних комплексних наук (наукознавство, людинознавство), що спостерігається останнім часом.

Серед сукупності наук, що здійснюють вивчення науки, пише П. В. Копнін, особливе місце належить філософії. Відомо, що саме вона завжди виконувала функцію синтезуючого начала в знанні, хоча конкретні форми виконання цієї функції виявлялись у різні епохи по-різному. З'ясуванню ролі і місця філософії у здійсненні синтезу сучасного наукового знання присвячена головним чином книга П. В. Копніна, і не без підстав, бо відомо, що питання це протягом уже тривалого часу є предметом дискусій як між представниками філософії і конкретних наук, так і між самими філософами-марксистами.

П. В. Копнін критично розбирає дві основні концепції природи філософського знання, що протистоять його точці зору,— натурфілософську і позитивістську, причому аналізує їх у нерозривному зв'язку, що надає дослідженню особливої цінності.

Натурфілософію автор розглядає і оцінює конкретно-історично. Визначаючи велику позитивну роль її в минулому як першої форми філософії і науки, П. В. Копнін відзначає, що вже «з середини XIX ст. позитивний розвиток як філософії, так і природознавства пішов поза натурфілософію» (стор. 83). Незважаючи на те, що натурфілософія збереглась до наших днів і має прихильників серед марксистів, рух пізнання визначається уже не цією системою. За зауваженнями автора, вона має ретроградне значення (див. стор. 84). Історичну приреченість натурфілософії П. В. Копнін доводить насамперед на прикладі її логічного методу, в основі якого лежить уявлення. Умоглядні побудови філософів минулого, відзначає автор, мали велике значення в розвитку науки і ще довго будуть живити її, але загалом цей метод перестав відповідати потребам розвинутої системи наукового знання (див. стор. 84—92). Та П. В. Копнін не спиняється лише на критиці умогляду як основи натурфілософського методу (що внігідно відрізняє його книгу від інших праць, присвячених критиці натурфілософських концепцій), а ставить цікаве і майже ще не досліджене питання про місце і роль

Його в сучасному науковому пізнанні. Він доходить висновку, що і зараз, незважаючи на досконалу експериментальну техніку і розвинутий математичний і логічний апарат, наукове пізнання не може обійтись без умогляду, бо він, як і раніше, є «способом проникнення в сутність речей, який не ґрунтується безпосередньо на досвіді і строгій логічній дедукції» (стор. 91). Однак виникає низка питань: «У яких формах виступає умогляд в сучасній науці, як він пов'язаний з досвідом і логічною дедукцією, які критерії наукового умогляду на відміну від безґрунтовних вимислів і т. д.» (стор. 91).

Міркування автора при спробі намітити хоча б контури розв'язання цих питань відзначаються, на жаль, непослідовністю. Так, характеризуючи умогляд натурфілософський, П. В. Копнін зауважує, що цьому умогляду не вистачало способу обробки емпіричних даних науки, руху від досвіду до узагальнення, дедукція не була оснащена добрим інструментарієм у вигляді розвинутого формально-логічного апарата, були відсутні необхідні категорії мислення (стор. 91—92). Сучасний же умогляд повинен базуватися, на думку автора, на досконалому досвіді і розвинутому математичному і логічному апараті (див. стор. 91). Але, як відзначає сам автор (див. стор. 90—91), і експеримент, і математика, і логіка завжди певною мірою недосконалі. Лишається незрозумілим, як же принципово повинен відрізнятися сучасний філософський умогляд від сучасного натурфілософського, тим більше, що прихильники відродження нової натурфілософії вважають, що остання повинна базуватися як на новому, досконалому експерименті, так і на сучасному математичному і логічному апараті. Треба зауважити, що П. В. Копнін дає ключ до розв'язання проблеми, указуючи, що разом творчого, вільного умогляду є філософські категорії, які допускають відносну свободу в розв'язанні проблем, які не жорстко пов'язують людську думку (див. стор. 91). Але це положення, незважаючи на всю свою правильність, має, на наш погляд, дуже загальний, а тому і невизначений характер. Питання про сучасний умогляд потребує, треба гадати, серйозного дальшого дослідження.

У зв'язку з критикою натурфілософської концепції автор ставить і таке питання: «...хто і як в сучасних умовах створює картину світу, забезпечує єдність наукового знання?» (стор. 99). Його погляд зводиться до того, що «натурфілософії тому і настав кінець, що до функції філософії взагалі не стало входити створення загальної системи природи як єдиного цілого» (стор. 104), що тепер це завдання здійснюється за допомогою енциклопедій і на основі даних самих наук (див. стор. 99). Позycja П. В. Копніна загалом в цьому питанні видається нам глибоко правиль-

ною, а критика сучасних спроб відродження натурфілософії (див. 97—109) — цілком обґрунтованою.

Позитивістську концепцію природи філософського знання П. В. Копнін розглядає (як уже про це згадувалося раніше) в нерозривному зв'язку з аналізом концепції натурфілософської. Він зазначає, що позитивізм виник «як одна із спроб подолання недоліків натурфілософського розв'язання проблеми взаємовідношення філософії і науки» (стор. 111). Але, з'явившись як своєрідне заперечення старої натурфілософії, продовжує П. В. Копнін, позитивізм (особливо в особі його ранніх представників: О. Конта, Г. Спенсера) не зміг, по суті, вирватись з рамки заперечуваної ним натурфілософії, і філософські системи, створені О. Контом і Г. Спенсером, аж ніяк не поступались за своєю всеосязністю і умоглядністю класичним зразкам натурфілософських побудов (див. стор. 122—124). Як відзначає автор, до такого фіналу закономірно приходить будь-яка філософія, яка бачить свій предмет лише в узагальненні і систематизації даних конкретних наук. А філософія, які пропонують створити нову натурфілософію, котра б узагальнювала (підсумовувала) дані конкретних наук, по суті справи, навіть не підозрюючи про це, повертають філософію на рівень контівсько-спенсерівського позитивізму (див. стор. 124, 142).

У зв'язку з критикою натурфілософії П. В. Копнін зачіпає також питання про природу і місце в системі наук філософських проблем природознавства. Треба сказати, що терміном «філософські проблеми природознавства» обіймається поки досить велика кількість різномірних питань — ґносеологічні проблеми, різного роду загальні або гіпотетичні проблеми науки, сучасні натурфілософські побудови і т. д. П. В. Копнін правильно ставить питання про те, що «подолання залишків натурфілософії має передумовою ...правильне розуміння суті і завдань розробки філософських проблем науки» (стор. 97). Але, на жаль, філософські проблеми науки лишаються в книзі нез'ясованими. Автор пише, зачіпаючи дане питання, що «самий розвиток фізики змушує ставити ґносеологічні проблеми» (там же).

Але якщо послідовно дотримуватися позиції автора книги, то ґносеологічні проблеми слід залічити просто до філософських. Потім П. В. Копнін зазначає, що філософські проблеми природознавства «повинні включати» комплексну розробку складних проблем різними науками і методами» (див. стор. 109). Виникає питання, чому будь-яка складна наукова проблема, що вивчається комплексом наук, повинна вважатися філософською? Далі автор пише, що предметом філософських проблем природознавства є «глибокий аналіз розвитку природничонаукового пізнання для цілей філософського узагальнення»

(стор. 271). Це правильно, але водночас дуже невизначено, щоб можна було чітко окреслити коло розглядуваних проблем. Нечіткість автора у викладі цього питання не випадкова. На нашу думку, сам термін «філософські проблеми природознавства» є певна данина натурфілософським переконанням, бо саме натурфілософії завжди було властиве будь-яку достатню загальну наукову проблему оголошувати філософською.

Критично аналізуючи натурфілософську і позитивістську концепції, П. В. Копнін розбирає і питання про співвідношення онтології і гносеології у марксистській філософії, дуже переконливо критикує як натурфілософський онтологизм, так і позитивістський гносеологизм (див. стор. 155–169). Він виступає проти спроби подати діалектичний матеріалізм як сполучення двох частин — онтологічної і гносеологічної, коли під онтологією розуміють учення про матерію, форми її існування і закони руху, а під гносеологією — учення про пізнання і його закони (див. стор. 161). Діалектичний матеріалізм, пише автор, є нова форма філософії, у якій знімається стара філософська дилема про онтологію і гносеологію, «онтологія є і гносеологією, і логікою, а ці останні — онтологією» (стор. 169), причому діалектичний матеріалізм є логікою «не в тому розумінні, що він включає до себе деякі логічні закони і категорії, а в тому, що весь його зміст, усі закони і категорії мають логічний характер» (стор. 163).

Розвиваючи свою концепцію природи сучасної філософії у загальному вигляді, П. В. Копнін порушує у книзі і низку більш конкретних питань, пов'язаних в основному з природою логічного, з взаємовідношенням різних частин логічної науки. Думка, що сучасна філософія є логіка, твердить автор, може бути як правильною, так і помилковою залежно від того, як розуміти саму логіку (див. стор. 164). Традиційне визначення логіки як учення про закони і форми правильного мислення П. В. Копнін вважає недостатнім з огляду на його дуже жорстку нормативність, яку наукове знання, що розвивається, завжди змушене порушувати, адже поняття «правильне» і «неправильне» завжди історичні...» Логіка повинна вивчати не якесь заздалегідь відоме, правильне, нормативне мислення, а рух наукового знання до істини» (стор. 61).

У книзі підкреслюється, що вже з часів І. Канта під терміном «логіка» по суті розуміють дві наукові дисципліни, причому предмет однієї з них (формальної логіки) був окреслений Кантом, а іншої (діалектичної) — Гегелем. Якщо говорити про сучасний стан логіки, пише П. В. Копнін, то формальна логіка в умовах розвинутого

наукового знання вже не є галуззю філософії, а становить спеціальну наукову дисципліну (див. стор. 164). Предмет філософії, на його думку, збігається з галуззю логіки діалектичної, але тільки в тому разі, якщо діалектичною логікою вважати, услід за В. І. Ленініним, науку про закони всього матеріального і духовного світу, а не лише науку про закономірності формування наших знань (див. там же).

Дуже змістовні міркування автора стосовно характеристики діалектики як логічної системи. Згідно з П. В. Копніним «філософські категорії діють на розвиток наукового пізнання інакше, ніж формально-логічний апарат» (стор. 173), який, будучи, безперечно, прогресивним чинником у пізнанні, певною мірою сковує думку, виконуючи роль своєрідного канону мислення.

Філософські ж категорії допускають значно більший вибір, не пов'язуючи жорстко творчу думку, але лишаючи її, проте, у межах науково-теоретичного мислення (див. стор. 91, 181). Тому, пише автор, глибоко помилкові спроби деяких філософів і логіків формалізувати, математизувати діалектику і т. д. Дуже своєчасні його думки і про неприпустимість підміни «нестрогих» філософських категорій більш строгими поняттями точних наук, бо в цьому випадку «філософія» втрачає свою специфіку як форма наукового знання...» (стор. 142) і «у дійсності... це не розвиток філософії, а шлях до її ліквідації» (там же). П. В. Копнін відзначає, що вже виявилась тривожна тенденція до розвитку філософських категорій лише на базі природознавства без врахування досвіду суспільних наук (див. стор. 192).

На нашу думку, книга П. В. Копніна становить цінне дослідження широкого кола фундаментальних питань філософської науки. У ній вдало поєднуються наукова строгість з явним викладом, що робить працю доступною читачам. Органічно вплітається в аналіз сучасних проблем історико-філософський матеріал, причому автор висвітлює чимало таких моментів у творчості мислителів минувшини (наприклад, І. Канта, Г. Лейбніца), які, як правило, мало зачіпались у філософській літературі. Численність розглянутих питань не завадила авторові загалом чітко і переконливо провести крізь усю книгу основну концепцію природи філософського знання, хоча разом з тим ця різноманітність проблематики стала, мабуть, однією з причин нерівного викладу деяких питань, недостатньої доказовості низки положень. Прикрим є і велика кількість друкарських помилок, які іноді просто спотворюють зміст деяких висловлювань.

Л. В. СМІРНОВ,
Б. Я. ПУКШАНСЬКИЙ

Природа і функції естетичного

Природа естетичного — центральна і одна з найскладніших проблем естетики. Навколо питань, які вона охоплює, точаться дискусії серед радянських учених. Тому самий факт, що автори рецензованої книги¹ (колектив співробітників Відділу марксистсько-ленінської естетики Інституту філософії АН УРСР, а також науковці вузів України) звернулися до цієї проблеми, засвідчує зміцнення сил української естетики, зростання її професійного рівня.

Можна вважати досить перспективною постановку проблеми природи естетичного у зв'язку з його функціями. Такий підхід дозволив авторам книги (принаймні, в головних її розділах) розірвати те зачароване коло, яке довгий час обмежувало обговорення проблеми естетичного змагання «природницького» і «суспільницького» поглядів. Розгляд естетичного з позицій його соціальної функції дає можливість не тільки ґрунтовно з'ясувати суспільну необхідність естетичного відношення як відношення універсального, а й розкрити конкретні механізми руху цього відношення в різних сферах життєдіяльності суспільної людини. Очевидно, саме в аналізі цих механізмів у загальному контексті структури діяльності суспільної людини і слід шукати відповідь на питання про природу естетичного.

Зрозуміло, що рецензована праця не дає вичерпної відповіді на це питання — автори і не переслідували такої мети. Але в межах поставленого завдання результати дослідження досить переконаливі і вагомі. Вже у перших двох параграфах першого розділу книги бачимо певні позитивні наслідки застосування функціонального підходу до з'ясування сутності естетичного.

Виходячи з регулятивної функції законів краси, П. І. Гаврилюк простежує генезис цієї функції, починаючи з її природних передумов. Такими передумовами, на думку автора, є принципи самоорганізації та самокерування як механізм прогресивного розвитку, що діють і на природному, і на суспільному рівні, а також психологічні основи людської чутливості і свідомості. Спираючись на досягнення естетичної думки і сучасної науки, керуючись ідеями основоположників марксизму, П. І. Гаврилюк аналізує механізм становлення естетичного феномена в суспільстві, вбачаючи такий феномен у людській мірі доцільної довершеності навколишнього світу. На нашу думку, такий аналіз був би результативніший, якби автор оперував і категорією свободи, яка, до речі, в аналогічному зв'язку фігурує в останньому розділі книги.

Аргументованість концепції П. І. Гаврилюка послаблюється екстраполяцією деяких

прикмет естетичного на його природні передумови, наприклад, застосуванням поняття «прекрасне» до долюдейського розвитку природи (стор. 13, 17). Певдалим є вживання категорії «суб'єкт» для характеристики взаємодії у природі (стор. 16), а також вислову «природничонаукове розуміння краси» (стор. 18). Адже естетичне як суспільне відношення не може бути предметом природознавства. Останнє відіграє допоміжну роль при докатегоріальному аналізі властивостей об'єкта і суб'єкта естетичного відношення, але не дає філософського розкриття його змісту.

Матеріал перших двох параграфів стосується, головним чином, об'єкта естетичного відношення та становлення суб'єкта останнього. Тому логічною є постановка в наступному параграфі проблеми естетичного судження (Д. С. Черкашин). Тут зосереджено увагу на тій конкретно-історичній суспільній системі відрахаунку, з якої виходить суб'єкт при формулюванні естетичної оцінки.

Серед досліджень проявів естетичного відношення у різних сферах дійсності особливої уваги заслуговує невеликий, але змістовний параграф про естетику предметного середовища (Д. Ю. Кучерюк). Проте загальне добре враження від нього псує неточне визначення поняття «суб'єкт» (стор. 54).

На закінчення характеристики першого розділу доречно зробити зауваження щодо структури книги. Більша частина першого параграфа останнього розділу, де з'ясовується питання про естетичне начало у трудовій діяльності та побуті, органічно пов'язана з проблематикою першого розділу, і місце її, на наш погляд, саме тут.

Другий розділ книги присвячено дослідженню різних аспектів естетичного відношення в художній творчості. У перших параграфах цього розділу специфіку мистецтва розглянуто через його зіставлення з виробничою і науковою діяльністю людини, а також у плані суспільних функцій мистецтва. Категоріальний рівень аналізу, всебічність розгляду питань дозволяють авторові (В. І. Мазепа) сформулювати і аргументувати низку цікавих думок як про співвідношення естетичного з художнім, так і про зв'язок пізнавального та естетичного відношень. Щоправда, велика кількість порушуваних тут питань іноді затіює провідну думку автора. Очевидно, варто було послідовніше дотримуватися функціонального аспекту аналізу мистецтва.

У цьому ж аспекті веде дослідження М. В. Гончаренко. Функції мистецтва він розглядає у плані естетичного (не художнього, а саме естетичного) виховання, зосереджуючи увагу переважно на тих пи-

¹ Природа и функции эстетического. М., «Искусство», 1968, 287 стор.

таннях, які недостатньо з'ясовані у нашій естетичній та мистецтвознавчій літературі (наприклад, гедоністична функція мистецтва). Торкається автор і особливостей художнього сприймання мистецьких цінностей. Сутність естетичної ролі мистецтва вбачається у тому, що воно, поряд з впливом інших факторів, створює могутні внутрішні стимули творчої активності особи, розвиває у неї творче начало. Тут же ставиться питання про компенсаторну роль мистецтва (стор. 159, 162), про його роль у суспільстві в умовах науково-технічної революції. З приводу останнього питання зауважимо: оскільки будь-який зовнішній вплив на мистецтво здійснюється головним чином через особистість митця, то проникнення науки в мистецтво має своїм результатом передусім зміщення наукового світогляду художника, а також певні зміни у співвідношенні раціонального та емоційного у його психіці.

Параграф третій цього розділу «Соціальні функції естетичного в мистецтві» (А. Т. Гордієнко) присвячений дослідженню соціальної природи суб'єктивного моменту в естетичному відношенні. Автор підкреслює, що мистецтво як відбір, узагальнення, відтворення і оцінка явищ дійсності необхідно детерміноване конкретним змістом суспільного життя. Тому в класовому суспільстві мистецтво завжди тенденційне, класове, партійне. Важливе місце у параграфі посідає проблема свободи творчості.

Менш вдалий у книзі її заключний третій розділ. А тим часом категорії естетики, яким він присвячений, посідають чільне місце в системі естетичного знання. Тут не враховано принцип категоріальної структури (тільки категорії «трагічне» та «комічне» розглядаються як парні, в інших випадках не встановлюється необхідний зв'язок між категоріями різних пар тощо). Та й самий зміст категорій, особливо «прекрасного» та «величюного», співвідноситься не з естетичним відношенням, моменти чи різновиди якого зафіксовані у них (стор. 133), а тільки з об'єктом такого відношення.

Очевидно, за задумом укладачів книги цей розділ мав стати своєрідним підсумком дослідження, увічнати його. З таким задумом не можна беззастережно погодитись. Адже як результат руху знання, як «поняття понять» категорії виконують важливу методологічну роль. Тому логічно було б досліджувати зміст естетичних категорій спочатку, аби в наступних розділах використати їх як інструмент конкретного аналізу. У тому ж їх тлумаченні, яке знаходимо в заключному розділі, за винятком, хіба, останнього параграфа (Н. О. Яранцева), категорії естетики, «вирвані» із системи, не здатні виконувати методологічну роль.

Ми не ставимо зазначені недоліки на карб тільки авторам книжки. Тут відбувся

загальний стан нашої естетики, яка перебуває на підході до створення системи категоріального знання.

Кілька слів з приводу «жанру» книги. Редактори не назвали її ні колективною монографією, ні збірником, ніби полишаючи визначення читачам чи рецензентам. На наш погляд, книга переросла рівень збірника. По-перше, її параграфи, за великим винятком (наприклад, параграф шостий першого розділу) сприймаються як частини цілого, а не окремі статті. Усі вони присвячені одній проблемі, аналізують різні її сторони у певній логічній послідовності, а праця в цілому має певну змістову завершеність. По-друге, усі автори виходять з одних і тих самих методологічних засад; заслуговує схвалення послідовне проведення у всіх розділах ленінського принципу історизму, який є методологічним стрижнем радянської естетики. Відповідно до характеру досліджуваної проблеми, автори надали перевагу естетико-філософському аспектові аналізу. Водночас усі вони тою чи іншою мірою прагнуть збагатити його, поєднуючи різні підходи — гносеологічний, соціологічний, аксіологічний, семантичний — із власне естетичним. Це дозволило їм зробити певний крок до започаткування системних досліджень в естетиці.

Проте монографією у строгому значенні цього терміна книга не стала. Справа тут, звісно, не у деякій різномірності розділів з погляду теоретичного рівня аналізу проблеми (таке часто трапляється і в працях, виконаних одним автором), і не в різномірності, неминучій для видання такого роду, і навіть не в тому, що зміст окремих параграфів (наприклад, першого з третього розділу) виходить за рамки, визначені їх заголовками, і дещо порушує змістову цілісність книжки. Книга не стала монографією передусім тому, що не всі її автори послідовно дотримуються тих засад, які випливають з тлумачення природи естетичного, даного у передмові. А в ній ми читаємо, що автори розуміють естетичне як особливе відношення людини до дійсності, найзагальніші характеристики якого зафіксовані у категоріях естетики. Якщо наведене положення реалізується, наприклад, у перших параграфах другого розділу, то цього не скажеш про перший розділ книжки. Зокрема, важко встановити, що розуміється під «об'єктивною естетичною реальністю» (стор. 38), яка зумовлює естетичну свідомість, відбиваючись у ній, — але очевидно, що це не естетичне відношення. А у третьому розділі (перший параграф) міститься концепція так званих «супільників». Аксіологічний поворот проблеми та відповідна термінологія (прекрасне як об'єктивна цінність) нічого нового в таке тлумачення у даному випадку не вносять, як нічого не змінює в ньому і зауваження про те, що естетична цінність зумовлена не тільки властивостями

ми явищ як таких, а й їх місцем у системі суспільних відносин. Естетичне відношення тут виступає як суб'єктивний бік естетичного і стоїть в одному ряду з поняттями «естетична здатність», «естетичне почуття» тощо. До речі, в іншого автора книги знайдемо й «естетичні суперечності», «естетичні барви», які сприймаються вже як редакційний недогляд. (Тут хочеться зробити закид видавництву, яке повинно було дещо пильніше та дбайливіше провести редакційну роботу; особливо недбало відредаговано перші параграфи заключного розділу; на багатьох сторінках, наприклад, 116, 143, 188, 218, 232, можна знайти прикри недогляди коректур.)

Складається враження, що поняття «естетичне» по-різному тлумачиться члена-

ми авторського колективу. Зрозуміло, що за таких умов не може бути і цілковитої однастайності, узгодженості у розв'язанні поставлених у книзі питань. Це значною мірою зумовлено, як уже зазначалося, станом справ у нашій сучасній естетиці.

Автори рецензованої книги, не претендуючи на остаточне і вичерпне висвітлення питань, здебільшого обирають оптимальні шляхи їх аналізу і пропонують цікаві та серйозно аргументовані підходи до їхнього розв'язання. Книга, попри зазначені недоліки, є помітним явищем у нашій естетичній науці. Видавництво «Искусство» зробило добру справу, познайомивши всеохожно читача із здобутками українських естетиків.

І. Я. ЛИСИЙ

Методика проведення соціологічного інтерв'ю

У зв'язку з інтенсивним поширенням в останні роки конкретно-соціологічних досліджень постає як першочергове завдання необхідність теоретичної розробки методів збору первинної соціологічної інформації, які великою мірою визначають наукову репрезентативність результатів дослідження. Особливу увагу соціологів привертає методика програмованого опитування (інтерв'ювання та анкетування).

Грунтовною працею про соціологічне інтерв'ювання є книжка Ганса Реде, вченого з НДР, «Опитувач та опитуваний. Проблеми проведення соціологічного інтерв'ю»¹. Важливо передусім те, що вона написана соціологом-марксистом на основі перевірки процедури опитування в умовах соціалістичної дійсності Німецької Демократичної Республіки, і результати цього дослідження можуть бути широко використані у практиці досліджень в інших соціалістичних країнах.

Монографія Ганса Реде побудована на аналізі власного досвіду роботи з великими групами інтерв'юєрів (чисельністю близько 200 чоловік у 1964 р., 100 — у 1965 р. і 60 — у 1966 р.) Вищої економічної школи Берліна, які проводили дослідження на багатьох промислових підприємствах НДР. Автор монографії робить цінні висновки щодо загальних методологічних принципів інтерв'ювання, а також методики й техніки його проведення. Останнє питання особливо важливе, бо до цього часу в марксистській соціологічній літературі на нього зверталось мало уваги.

У першому розділі автор коротко роз-

глядає гносологічну природу методу інтерв'ю як джерела опосередкованого відображення дійсності. Він визначає головні його параметри і будує наочну модель (стор. 16).

Ганс Реде дає також схему проведення соціологічного дослідження методом інтерв'ювання. Це — визначення його теми й мети, побудова робочої гіпотези (що може змінюватись у процесі дослідження), якомога точніше сформульоване завдання, розробка робочого плану і запитальника. Паралельно проводиться вибірка респондентів та безпосередня підготовка об'єкта і дослідницької групи до обстеження. Наступний етап — проведення інтерв'ю і, нарешті, обробка та оцінка результатів. Автор постійно наголошує на необхідності зважати на об'єктивні та суб'єктивні обставини проведення інтерв'ю, підкреслює важливість врахування усіх можливих чинників ситуації розмовного контакту.

Найважливішим у підготовці інтерв'ю є складання запитальника, який має «адекватно охопити означену сферу дійсності». Від його якості значною мірою залежить успіх проведення дослідження і, зрештою, репрезентативність результатів. У зв'язку з цим велику увагу приділено проблемі переведення програмних питань у тест-питання та різним варіантам побудови питань, їх послідовності в інтерв'ю тощо. Аналізуються відкриті, закриті, напівзакриті, сугестивні питання.

Визначаючи особливості інтерв'ю, зумовлені безпосередністю контакту двох осіб, Г. Реде детально аналізує дві протилежні, на його думку, діалектично-суперечливі сторони процесу інтерв'ювання — природність і штучність розмовної ситуації. Ця психологічна суперечність може спричинити ваді дослідження. Аби запобігти цьо-

¹ Hans Roede. Befragter und Befragte. Probleme der Durchführung des soziologischen Interviews. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1968. S. 251.

му, слід враховувати взаємовплив інтерв'юера та респондента. Досі в літературі з методики соціологічних досліджень здебільшого зверталася увага на вплив інтерв'юера на респондента. Г. Реде, аналізуючи матеріали власних досліджень, наголошує на важливості врахування зворотного впливу. Дві третини опитаних ним інтерв'юерів вказали, що у своїй роботі відчували позитивний або негативний вплив особи і поведінки опитуваного, одна третина відчувала вплив самої відповіді респондента, особливо коли висловлена ним думка не збігалася з поглядами інтерв'юера. Вплив інтонації, міміки респондента стверджують 50% інтерв'юерів, близько 80% відзначали вплив «загального враження» від контакту з респондентом. У книзі розглядається також роль умов, у яких проводиться інтерв'ю.

Цікаві зауваження автора щодо тих якостей, які повинен мати інтерв'юер для успішного ведення роботи. Це передусім «оптимальна інтелігентність» та кваліфікованість, власний інтерес до дослідження, вміння пристосуватися до опитуваного. Порушує Г. Реде і мало розроблені, проте дуже важливі питання про поведінку, манери і робочі прийоми інтерв'юера. Користуючись багатим емпіричним матеріалом, з допомогою статистичного аналізу, автор показує імпліцитну залежність та взаємовплив таких явищ процесу інтерв'ювання, як утома інтерв'юера, селективне слухання відповідей і монотонність інтерв'ю, з одного боку, і тривалість інтерв'ю, число опитуваних, з іншого.

Як би добре не було підготовлене та проведене дослідження, воно все ж не дає репрезентативних результатів, якщо вибірка за обсягом та структурою не відображає досліджуваного об'єкта. Визначення

репрезентативності структури та обсягу вибірки автор вважає центральною проблемою всього дослідження.

Проаналізовано залежність між структурою досліджуваної вибірки та її обсягом, вплив обсягу вибірки на процес дослідження та його структуру. Автор визначає «оптимальну міру обсягу вибірки» — 10% генеральної сукупності (стор. 115), з чим, правда, важко погодитися, бо обсяг вибірки завжди залежить від багатьох чинників (і не тільки зумовлених структурно) конкретного об'єкта дослідження і може бути різним.

Розуміючи під структурою вибірки її якісний бік, а під обсягом — кількісний, автор обгрунтовує їх тісний взаємозв'язок, у якому виявляється діалектична єдність якості та кількості. Це дає змогу побудувати репрезентативну «мікромодель» (вибірку) досліджуваної генеральної сукупності. Сутність цієї моделі полягає в урахуванні якісних відношень структурних груп сукупності й кількісних відношень їх обсягів. У зв'язку з цим розглянуто проблему обгрунтування критеріїв вибору досліджуваних осіб, а також питання визначення структурних груп вибірки, з урахуванням їх рефлексій в класових поняттях.

Нарешті, цінність праці посилюється тим, що в ній широко використано математично-статистичні методи дослідження. Книга містить глибокий аналіз багатьох нюансів техніки й методики опитування, що становить значний інтерес для соціологів-теоретиків і практиків. Її переклад на українську чи російську мову відіграв би позитивну роль у практиці соціологічних досліджень.

В. І. ВОЛОВИЧ

Книжкова полиця

В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. Редколегія: Ф. Ф. Єневич (відп. ред.), О. З. Жмудський, І. Ф. Надольний та інші. К., Вид-во Київського ун-ту, 1969. 270 с. Ціна 1 крб. 62 коп.

Монографію підготував колектив науковців Київського державного університету та інших вузів республіки. У першій частині книги розглядаються проблеми: сучасна науково-технічна революція і створення матеріально-технічної бази комунізму, зміни в соціальній структурі суспільства у період будівництва комунізму, роль комуністичного виховання у всебічному розвитку особи. Другу частину присвячено філософським проблемам природознавства. Розкривається значення ленінських ідей

для розвитку природничих наук, для філософського аналізу теорії відносності, а також для розуміння причин широкої математизації наук. У третій частині досліджуються проблеми матеріалістичної діалектики. Зокрема, висвітлено методологічне значення ленінської ідеї про співвідношення суперечності та антагонізму для аналізу соціальних процесів сучасності, діалектику якісних змін у процесі переростання соціалізму в комунізм, проблему суб'єкта і об'єкта в науковому пізнанні, роль ленінської теорії відображення для розвитку сучасної науки.

Ленінський етап у розвитку наукового комунізму. Відп. ред. Й. Д. Ремезовський. К., Вид-во Київського ун-ту, 1969. 234 с. Ціна 1 крб. 32 коп.

Колективна праця викладачів кафедри наукового комунізму Київського державного університету присвячується висвітленню ленінського етапу в розвитку наукового комунізму. Авторі аналізують історичні умови виникнення ленінізму, досліджують розвиток В. І. Леніним учення про диктатуру робітничого класу, роль В. І. Леніна в розробці марксистського вчення про революційну партію робітничого класу, ленінське вчення про соціалістичну революцію. Піддано критиці антикомуністичні концепції з питань теорії соціалістичної революції. Значне місце відводиться розглядові ленінського плану побудови соціалізму і комунізму. Висвітлюється значення розробленої В. І. Леніним стратегії і тактики КПРС та світового комуністичного руху, показано також творче застосування і розвиток наукового комунізму КПРС та іншими марксистсько-ленінськими партіями.

Вісник Київського університету. № 3. Серія філософії. Редколегія: В. К. Танчер (відп. ред.), Г. І. Горак, В. О. Кудіч та інші. К., Вид-во Київського ун-ту, 1970. 149 с. Ціна 60 коп.

Авторами збірника є викладачі та аспіранти філософського факультету Київського державного університету. У статті А. Т. Нелєпа аналізуються деякі питання методики викладання марксистсько-ленінської філософії у зв'язку з профілем вузу. К. А. Ткаченко дає матеріалістичне обґрунтування взаємин окремої особи і суспільства, розкриває соціальну природу цих взаємин. Місце науки в системі суспільних явищ, функцію науки як безпосередньої продуктивної сили розглядає В. Д. Білогуб. Проблему перетворення соціологічної теорії у самостійну галузь наукового пізнання присвячено статтю Г. І. Горак. У збірнику досліджуються проблеми логіки наукового пізнання: питання про відносність законів логіки і їхній зв'язок зі змістовним мисленням (С. О. Васильєв), теорія іменування як теорія значення виразів повсякденної мови (В. С. Лісовий). Висвітлюються також актуальні проблеми атеїзму, зокрема суперечність між здоровим глуздом і буденною релігійною свідомістю (Б. О. Лобовик), піддано критиці антигуманні релігійні концепції сутності людини (Г. М. Гомоляко) та ін.

І. В. Іванько. Специфіка мистецтва. Історико-естетичний нарис. Відп. ред. П. І. Гаврилюк. К., «Наукова думка», 1970, 204 с. Ціна 70 коп.

Залучаючи багатий історичний матеріал, автор узагальнює досвід української естетичної думки за п'ятдесят років її розвитку. Він показує, що теоретичні погля-

ди на природу мистецтва розвивалися через розкриття зумовленості мистецтва соціально-економічними і політичними факторами, з'ясування відображально-пізнавальної його природи до розкриття духовно-практичної, перетворюючої функції мистецтва. Автор зазначає, що специфіку мистецтва можна зрозуміти лише при врахуванні єдності і взаємодії соціальної, гносеологічної і духовно-практичної сторін, які зумовлюють різноманітність суспільних функцій мистецтва.

Аналізуючи соціальну природу мистецтва, він підкреслює, що українська радянська естетична думка йшла від розв'язання окремих проблем мистецтва до комплексного його дослідження. Якщо раніше певною мірою абсолютизувалася відображально-пізнавальна сторона мистецтва і генетичний аналіз переважав над аналізом структурним і функціональним, то тепер зростає інтерес до з'ясування духовно-практичного аспекту естетичного освоєння дійсності, розкриття активно-творчого характеру мистецтва.

У книзі розглянуто зміст і форму художнього образу, а також діалектику об'єктивного і суб'єктивного в мистецтві.

Н. П. Поліщук. Проблема морального ідеалу. (Критика деяких буржуазних соціологічних і етичних теорій). Відп. ред. Л. В. Сохань. К., «Наукова думка», 1970. 127 с. Ціна 37 коп.

У книзі розглядаються проблеми морального ідеалу в капіталістичному суспільстві, розкривається відчужений характер буржуазної моралі, її тенденції до аморалізму. Визначено два аспекти проблеми ідеалу: питання про об'єкт ідеалу та про можливість і форми реалізації ідеалів. Автор критикує сучасну буржуазну філософію моралі, для якої характерна ідея несумісності практики і теорії моралі, розриву між належним і сущим.

Аналізуючи проблему морального ідеалу як об'єкта дослідження буржуазних соціологів, автор піддає критиці етичну теорію перфективізму, концепції таких буржуазних соціологів і етиків, як Р. Енжел, А. Гарнет, П. Сорокін, підкреслюючи, що об'єктивізм їхніх праць приховує справжню ідеологічну спрямованість — захист буржуазної моралі.

Поряд з критикою зазначених теорій у книжці дається марксистське обґрунтування проблеми ідеалу. Автор вказує на необхідність розробки так званих метаетичних проблем у марксистській етиці, тобто дослідження логічних основ етики як науки, логічної системи доведення істинності етичних положень.

А. В. Борзенко. Суспільний розвиток і проблема мети. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1969. 148 с. Ціна 52 коп.

У книзі досліджується співвідношення цілей людської діяльності та законів суспільного розвитку, причому особливу увагу приділено суспільному розвитку у досоціалістичних формаціях, де він мав у цілому стихійний характер. Автор підкреслює гносеологічну природу мети. Аналізові піддано співвідношення кінцевої і найближчої цілей, а також цілей і засобів у діяльності марксистських партій в умовах капіталізму. Розглядається також характер цілей в соціалістичному суспільстві, співвідношення мети і плану, поєднання перспективних і найближчих цілей.

М. М. Олексюк. Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20—30 роках ХХ століття. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1970. 299 с. Ціна 1 крб. 36 коп.

У монографії досліджуються питання гострої боротьби, яка точилася на ідеологічному фронті в Західній Україні у 20—30-х роках між прогресивними силами західноукраїнського суспільства і силами реакції — уніатською церквою та українським буржуазним націоналізмом. Підкреслюється, що вирішальну роль у цій боротьбі, у пропаганді марксизму-ленінізму відіграли КПЗУ, передова інтелігенція,

прогресивна преса Західної України, які протиставляли клерикальним та націоналістичним тенденціям єдино правильний науковий світогляд — діалектичний та історичний матеріалізм, озброювали ним трудящих.

Wolfram Burish. *Industrie und Betriebssoziologie.* Berlin, Walter de Gruyter, 1969. 216 S.

Вольфрам Буріш. Індустріальна і промислова соціологія.

У книзі дається визначення предмета індустріальної соціології, аналізуються методи дослідження, розкриваються передумови виникнення й розвитку цієї науки, простежено соціальну історію промисловості.

Об'єктом соціологічного аналізу автора є промислове підприємство, його формальна організація і неформальні структури. У центрі дослідження такі проблеми, як суб'єктивне ставлення до роботи, взаємини робітників і службовців, організаційно-соціологічні аспекти виробничої структури. Значне місце відводиться виробничим конфліктам, їх причинам і формам.

У книзі подано список літератури, іменний та предметний покажчики.

У. Ростоу і метаморфози теорії „єдиного індустріального суспільства“

Серед концепцій, які буржуазія намагається протиставити марксистсько-ленінському вченню про неминучість переходу людства від капіталізму до соціалізму, одне з визначних місць посідає теорія «стадій економічного зростання» У. Ростоу.

Методологічні основи, теоретичні принципи концепції Ростоу піддано ґрунтовній критиці в радянській і зарубіжній марксистській літературі¹. Було показано її непослідовність, еkleктизм, що виявився у намаганні поєднати прагматизм, антропологізм, вульгаріе економічне трактування історичного розвитку з елементами матеріалістичного підходу. Радянські дослідники довели наукову неспроможність тез Ростоу про неминучість уподібнення капіталізму і соціалізму на вищих щаблях економічного розвитку.

Проте питання про місце теорії «стадій зростання» У. Ростоу в системі сучасної буржуазної ідеології, на наш погляд, не знайшло ще ґрунтовного висвітлення. Тому узагальнення тенденцій розвитку буржуазного суспільствознавства, отже, і вибору найефективніших засобів боротьби проти буржуазної ідеології залишається дуже актуальним. Виникає, зокрема, потреба, в єдності історичного та логічного методів пізнання, з'ясувати зв'язок теорії «стадій економічного зростання» з теоріями «індустріального суспільства», «єдиного індустріального суспільства».

Поняття «індустріальне суспільство» не нове для буржуазної соціології та політекономії. Уперше воно з'явилося ще у працях Сен-Сімона і О. Конта. В останнього, а згодом у Лоренца фон Штейна тлумачення поняття «індустріальне суспільство» набуло вже виразного апологетичного характеру². Згадані автори намагалися довести, що з підвищенням рівня індустріального розвитку капіталістичних країн, з успіхами науки основні суперечності капіталізму зникнуть самі собою. Проблеми власності, класової структури суспільства відсувалися на задній план і розглядалися як неістотні.

З початком загальної кризи капіталізму в буржуазній соціології посилюється тенденція апологетики капіталізму шляхом абсолютизації його соціально-економічної структури. Висунута М. Вебером на початку ХХ ст. ідея про так звану раціональну поведінку, яка нібито має перетворити капіталізм у небувалий в історії досконалий лад, стала основоположною для формування сучасних варіантів теорії «індустріального суспільства».

Перші узагальнені варіанти цієї теорії з'явилися в кінці 40-х — на початку 50-х років нашого століття. Авторами їх були відомий американський буржуазний економіст П. Дракер і засновник теорії «людських відносин» Е. Мейо. На їхню думку, потокове виробництво у промисловості викликало світову революцію, яка привела до заміни капіталізму «індустріальним суспільством». Для обґрунтування цієї тези і Дракер, і Мейо використовують концепцію «нового середнього класу», автори якої доводять, що в сучасному буржуазному суспільстві відбувається процес вирівнюван-

¹ М. Митин и В. Семенов. Движение человечества к коммунизму и буржуазная концепция «единого индустриального общества». «Вопросы философии», 1965, № 5; В. С. Капырин. Процесс общественного развития и «теория стадий» Уолта Ростоу. М., 1967; А. Стойка. Теория «стадий экономического роста» У. Ростоу — фальсификация общественно-экономического развития. Вестник МГУ, «Экономика», 1969, № 1.

² Див. G. Rose. Zur Genesis und Funktion der Theorie der «Industriegesellschaft». «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1967, № 1, S. 22.

ня статусу членів суспільства, розширення політичних прав, «інституалізації класового конфлікту», «відокремлення власності від управління»³. Що ж до «перманентних класових конфліктів» та інших «турбот і суперечностей», які все ж визнавалися за наявні в моделі «індустріального суспільства», то їх нібито можна повністю усунути, змінивши «позицію організаторів», переконавши робітників і потреби «прийняти свій статус і функції на індустріальному підприємстві», сприймати мету і завдання цих підприємств як свої власні. Таким чином, розвиваючи ідеї перших теорій «індустріального суспільства», буржуазні вчені намагалися звести соціально-економічну суть капіталізму до організаційних, управлінських та психологічних відносин, до вічних засад раціоналізму, протиставити відносини споживання відносинам виробництва⁴. Головною ж соціально-політичною функцією теорій «індустріального суспільства» і в період 40-х — початку 50-х років була апологетика капіталізму. Щодо соціалізму, то буржуазні соціологи обмежувались оцінкою його як «доіндустріального суспільства». Вони всіляко намагалися применшити його історичне значення, доходячи аж до ігнорування самого факту існування соціалізму.

Однак таке становище не могло тривати довго. У 50-х роках, коли соціалізм перетворився на світову систему і досяг значних успіхів в економічному змаганні з капіталізмом, ігнорування його будь-якою соціологічною теорією було її *testimonium paupertatis*. За цих умов і відбувається переростання теорії «індустріального суспільства» в теорію «єдиного індустріального суспільства», яка, спотворюючи справжню природу капіталізму і соціалізму, заперечує корінну протилежність між ними, «спростовує» марксистську ідею про неминучість переходу людства від капіталізму до соціалізму⁵.

Теорія «стадій економічного зростання» У. Ростоу була першим найбільш розгорнутим для свого часу (початок 60-х рр.) викладом теорії «єдиного індустріального суспільства»⁶. Вона ґрунтувалася на розробленому вже понятті «індустріального суспільства», метод розгляду капіталізму і соціалізму був запозичений у англійського економіста К. Кларка, частково у Р. Арона.

На думку Ростоу, його теорія «є узагальненням поступу сучасної історії з погляду історика економіки... у формі ряду стадій зростання»⁷. Американський економіст твердить, що немає ні капіталізму, ні соціалізму, що всі суспільства, які будь-коли існували, з погляду їх економічних вимірів можна визначити як такі, що лежать у рамках п'яти категорій, або п'яти стадій: традиційне суспільство, суспільство напередодні «зльоту», «зліт» суспільства, суспільство, що йде до зрілості, і суспільство доби високого масового споживання.

³ P. Drucker. The new Society: The Anatomy of the Industrial Order. N-Y, 1950, p. 1, 158 ff; E. Mayo. The Social Problems of Industrial Civilisation. L., 1949.

⁴ Див. D. Noske. Industriegesellschaft — Ideologie und Wirklichkeit. «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», 1966, № 2.

⁵ Виникнення концепції «єдиного індустріального суспільства» пов'язують у нашій філософській літературі з працею Р. Арона «Розвиток індустріального суспільства і соціальної стратифікації» (1957—1958). Але більш слушним є твердження Д. Носке (НДР) про те, що важливі ідеї цієї концепції були сформульовані вже у праці Р. Арона «Опіум інтелігенції», яка вийшла 1955 року. Однак і воно потребує уточнення. На нашу думку, ці ідеї були обґрунтовані ще у 1950 р. П. Дракером, а також Р. Ароном у доповненні до німецького видання «Сучасної німецької ідеології», що вийшло 1953 року. Р. Арон висунув тезу, що тепер можна говорити лише про «індустріальне суспільство», а не про капіталізм чи соціалізм, оскільки суть цього суспільства полягає не у приватній або суспільній власності на засоби виробництва і не в ринковому чи плановому механізмі господарського життя, а в однаковому рівні промислового виробництва. Арон твердить, що однаковий рівень індустріального розвитку породжує схожі соціальні структури: «Якби ми хотіли сьогодні говорити на марксистському жаргоні про США як «буржуазну», а про СРСР як «пролетарську» державу, то ми були б на соціологічному рівні, який можна уподібнити до аристотелівської фізики, а не до сучасної» (R. Aron. German Sociology. Glencoe, Illinois, 1957, p.127—133).

⁶ W. Rostow. The Stages of Economic Growth — a Noncommunist Manifesto. Cambridge, 1960.

⁷ W. Rostow. Op. cit., p. 5—6.

«Традиційне суспільство» (перша стадія) — це відсталі аграрні країни, які існували до початку індустріалізації. До них Ростоу зараховує й сучасні країни Азії, Африки, Латинської Америки. Наступні стадії характеризують виникнення, становлення й розвиток власне «індустріального суспільства». Стадії «передумов зльоту» і «зльоту» є перехідними⁸. Сформоване «індустріальне суспільство» перебуває у стадіях «зрілості» та «масового споживання».

Популярність «теорії стадій» серед буржуазних ідеологів та політиків пояснюється тим, що Ростоу ставив і намагався вирішити деякі методологічні і теоретичні проблеми буржуазного суспільствознавства, а також зробити поняття «індустріальне суспільство» та «єдине індустріальне суспільство» придатними для широкого пропагандистського вжитку, для розробки зовнішньо-політичної стратегії імперіалізму. Ставлення ж академічної буржуазної науки до «теорії стадій» відрізняється від захопленого сприйняття її професійними пропагандистами і політиками Заходу. Після видання книги Ростоу з'явилися праці з критичною оцінкою його теорії.

Показовими для з'ясування позиції провідних буржуазних соціологів щодо теорії «стадій зростання» є матеріали присвяченого цій темі міжнародного колоквіуму, опубліковані 1963 року⁹. Більшість його учасників виступили з критикою поглядів Ростоу. А. Кернкрос (Великобританія)¹⁰, заперечуючи детермінізм у соціально-економічному розвитку, відзначав, що хоч Ростоу далекий від Марксової теорії класової боротьби, все ж він «сприймає» Марксів метод, наголошуючи на значенні розвитку продуктивних сил, економічних факторів.

Насправді побоювання британського економіста щодо «марксистського ухилу» Ростоу зайві. Ростоу в своїй теорії принципово відмовляється від визнання марксистського положення про те, що економічна необхідність вресити прокладає собі шлях у світовій історії. Ігнорує американський економіст і категорію виробничих відносин. Тому термін У. Ростоу «стадії зростання» за умов, коли немає категорії, яка б характеризувала повторюваність явищ у тих самих суспільно-економічних системах, науково безплідний. Кернкрос, як і інші буржуазні суспільствознавці, правильно закидає Ростоу, що «він не дає жодної моделі взаємодії змінних (variables) у кожній стадії...»¹¹. Аналізуючи стадію як абстракцію, англійський економіст показує, що стадії як моделі (pattern), «окресленої у формі незмінних характеристик, яку можна було б пізнати певною перевіркою»¹², у Ростоу не існує.

Природно, що найбільш сумнівною для Кернкроса, як і для інших буржуазних економістів, є структура стадій «традиційного суспільства» та «доби високого масового споживання». Ростоу, конструюючи п'яту стадію, просто скопіював певні особливості сучасного економічного розвитку США. Причому центральним показником цього розвитку він узяв формальні, неістотні його прояви (збільшення кількості власників автомобілів і т. п.). Тому має рацію Кернкрос, коли каже, що п'ята стадія — це просто фіксація рис індустріалізму, рівня промислового розвитку.

Далі буржуазний соціолог вказує на відсутність у Ростоу диференційованих характеристик, внаслідок чого стадії, зокрема «передумови зльоту» і «зліт», накладаються одна на одну. «Передумови» характеризуються «поліпшенням ринкових зв'язків, землеробства, доцільною державною політикою, спрямованою на створення сприятливих соціальних умов для промислового розвитку». Цими рисами наділено і «зліт».

Крім деяких дуже розпливчастих і не доведених до рівня завершеної моделі соціально-економічних характеристик, стадії Ростоу мають ще «кістяк» (bone-structure), який, за його словами, «зумовлений динамічною теорією виробництва»¹³. Суть остан-

⁸ W. Rostow. Economic for the Nuclear Age. «Harvard Business Review», 1960, № 1, p. 43—44.

⁹ The Economics of Take-off into Sustained Growth. London, 1963.

¹⁰ Значна увага, яку приділено в статті критиці Кернкросом У. Ростоу, пояснюється тим, що вона є своєрідним резюме підходу до «стадій зростання» консервативного крила буржуазного суспільствознавства.

¹¹ A. Cairncross. Factors in Economic Development. London, 1963, p. 133.

¹² Ibidem.

¹³ W. Rostow. The Stages of Economic Growth..., p. 52—53, 56

ньою — у «зосередженні уваги на розподілі інвестицій та на розвитку всередині певних секторів економіки». Ростоу вважає можливим точно визначити стадію, яку переживає та чи інша країна, на основі того, який сектор (галузь) економіки є провідним, і якою мірою він зумовлює її характер. Провідний сектор висувається як одна з характеристик, що повторюється в кожній стадії.

Ідея про «кістяк» стадій позріло може здатися близькою до марксистсько-ленінського положення про визначальну роль продуктивних сил у формуванні соціально-економічного базису. Справді, продуктивні сили визначають рівень економічного розвитку суспільства. Але поняття продуктивних сил набагато ширше за поняття «провідного сектора» Ростоу. Крім того, положення про «кістяк» стадій Ростоу не враховує робочої сили як фактора виробництва. Отже, немає поняття, яке зв'язує «кістяк» в одне ціле із соціально-економічними відносинами.

Тільки розглядаючи «кістяк» у марксистському розумінні, як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, можна розкрити особливості соціально-економічних змін, що відбуваються із розвитком продуктивних сил у рамках певної соціально-економічної формації. Нехтуючи значенням виробничих відносин, Ростоу не спроможний не тільки визначити соціально-економічний тип суспільства, а й пояснити вплив зміни «провідних секторів» на соціально-економічний розвиток. Буржуазні соціологи докоряють Ростоу за ідею про «кістяк» стадій на тій підставі, що розвиток продуктивних сил протягом XVIII—XIX століть не можна пояснити за допомогою категорії «провідного сектора».

Категоричне заперечення з боку буржуазних соціологів та економістів викликала ідея необхідності послідовного проходження як соціалістичними, так і капіталістичними країнами одних і тих самих п'яти стадій. Почасти тут виявляється традиційна буржуазна ворожість до найменших елементів детерміністського трактування історії. А головне, буржуазні соціологи відчувають, що ця теза Ростоу надто вже непереконлива.

В теорії Ростоу відсутній механізм переходу від однієї стадії до іншої. Отож не дивно, що на конференції в Рейнфельді (США) в 1960 р. висловлювалась думка про те, що замість стадії «високого масового споживання», в яку повинен вступити СРСР за теорією Ростоу, Радянський Союз цілком може перейти до стадії «освоєння Космосу, Місяця»¹⁴.

Буржуазні критики «теорії стадій» змушені визнати також двозначність і невизначеність змісту та окремих характеристик стадій, що робить це поняття непридатним для наукового аналізу. Впливові буржуазні соціологи, економісти та історики піддали гострій критиці стадію «зліт» (take-off), найдокладніше розроблену в теорії Ростоу. Розробка стадії «зліт» претендувала на теоретичне прогнозування дальшого розвитку країн Азії, Африки, Латинської Америки. Саме з допомогою концепції «зльоту» Ростоу, вже як політик, намагався запобігти переходові цих країн на шлях некапіталістичного, передусім соціалістичного, розвитку. Проте характеристики «зльоту» були вкрай туманні і неконкретні. Ось як Ростоу визначав умови «зльоту» суспільства: «По-перше, норма виробничого нагромадження національного прибутку повинна зрости з п'яти процентів або менше до десяти процентів і більше; по-друге, повинні розвиватися один або більше секторів обробної промисловості з високими темпами зростання; по-третє, повинна існувати або бути швидко створена політична, соціальна або індустріальна структура, що використовує імпульси розширення у сучасному секторі та потенціальні можливості економіки в умовах «зльоту» і тим самим надає зростанню безпосереднього характеру»¹⁵.

З наведеного неясно, чи згадана «структура» виникає внаслідок перших двох умов, чи, навпаки, перші умови є наслідком третьої. На цю двозначність і неуточненість ознак «зльоту» нарікало чимало буржуазних дослідників.

В цілому буржуазна критика Ростоу велась і ведеться, головним чином, на рівні емпіричної соціології. Жоден з буржуазних ідеологів не закинув Ростоу з приводу

¹⁴ World Technology and Human Destiny, Ann Arbor, 1963, p. 116.

¹⁵ W. Rostow. The Stages of Economic Growth..., p. 39—40.

фундаментальної методологічної ваді його концепції, що полягає в ігноруванні категорії виробничих відносин, а також класової боротьби як рушійної сили історичного розвитку, докорінної протилежності капіталізму і соціалізму, які перебувають на якісно різних рівнях соціально-економічного прогресу.

Критику, якої зазнала концепція Ростоу на Заході, ігнорування його «стадій зростання» у працях буржуазних економістів та соціологів можна пояснити кількома причинами. Насамперед буржуазні ідеологи були незадоволені малими можливостями практичного застосування концепції Ростоу для вирішення невідкладних проблем «удосконалення» і популяризації американського способу життя. Поступово ставало очевидним й інше: концепція Ростоу з її недосконалою методологічною основою, логічними огріхами, з властивим їй спотворенням економічної історії не могла бути ефективною альтернативою марксизму-ленінізму. Вона могла лише дискредитувати буржуазну ідеологію та ввести в оману тих буржуазних політиків, які нею керуються.

Критика Ростоу буржуазними соціологами зумовлена значною мірою пошуками нової, більш ефективної антимарксистської концепції. Щодо цього показово є позиція Р. Арона, викладена у книзі «18 уроків з індустріального суспільства». Метою Арона було, поряд з «вкриттям міфу про «неминучість розвитку капіталізму до радянської системи», тобто соціалізму, дати критику «міфу, який живить учення Ростоу, про однаковий характер різних фаз зростання, незалежно від епохи та політичної системи, в яких воно відбувається...»¹⁶. Не тільки з методологічних, а й з вузько прагматичних потреб Арон відкидає поняття «стадій», через які повинні проходити капіталізм і соціалізм.

Поняття «стадія традиційного суспільства» Арон оцінює як таке, що дає «мало користі», бо воно «дуже загальне». До цієї стадії Ростоу відносить багато країн різних віків, з різними умовами. Поняття «стадія традиційного суспільства» Арон пропонує замінити поняттям «конкретних ситуацій», що передують індустріалізації¹⁷. Це, на його думку, необхідно, бо всі країни «мають подолати певні перешкоди в стартових ситуаціях». Але, продовжує він, «звідси аж ніяк не випливає, що стартові ситуації повинні бути схожі у США середини XIX століття і в СРСР першої половини XX століття»¹⁸.

Арон не погоджується з Ростоу щодо оцінки соціалізму¹⁹. «Радянська система— це не тільки метод індустріалізації, а значно більше— теорія і практика індустріального суспільства. Із зростанням вона змінюється і буде далі змінюватись»²⁰. Арон вважає, що Ростоу недооцінює вплив СРСР як світової держави на процес переходу країн від капіталізму до соціалізму, але при цьому силкується заперечити закономірність переходу від капіталізму до соціалізму, пояснюючи успіхи соціалістичних країн лише політичним впливом СРСР.

На противагу Ростоу Арон висунув свою теорію, що виходить з визнання двох типів індустріального суспільства і включає поняття моделей зростання, стилів функціонування та стадій. Однак останнє поняття не має нічого спільного з теорією Ростоу: йдеться про загальний аналіз впливу рівня розвитку продуктивних сил на соціально-економічний розвиток суспільства.

Та відмова буржуазних соціологів від ортодоксальності «стадій економічного зростання» Ростоу не означає заперечення взагалі його ідеї стадійного розвитку. Так, на думку ізраїльського економіста Гершлега, «...загальна схема стадій економічного зростання виявилася правильною»²¹. У рамках традиційного розуміння понять «доін-

¹⁶ R. Aron. Die Industrielle Gesellschaft, 18 Vorlesungen, 1964, S. 7—8.

¹⁷ R. Aron. The Epoch of Universal Technology. «Encounter», p. 5—11.

¹⁸ R. Aron. Die Industrielle Gesellschaft, S. 8.

¹⁹ Останній, як відомо, всупереч історичному досвідові, вважав соціалізм придатним тільки для індустріалізації аграрних країн, де капіталістичні методи виявилися неефективними.

²⁰ R. Aron. Die Industrielle Gesellschaft, S. 8.

²¹ Z. Herschlag. Theory of Stages of Economic Growth in Historical Perspective. «Kyklos», vol. XXII, 1969, № 4, p. 685—687. Для сучасних тенденцій в буржуазній політекономії характерні спроби використання основних положень поняття «стадія зрілості» Ростоу для аналізу окремих періодів розвитку капіталістичної економіки.

дустріальне суспільство» та «індустріальне суспільство» буржуазні соціологи і економісти не відмовляються від дальших спроб розробити «теорію стадій», позбавлену вад, властивих концепції Ростоу²². Однією з останніх спроб узагальненого теоретичного аналізу капіталізму і соціалізму, що нагадує «теорію» стадій Ростоу, є книга Гелбрейта «Нове індустріальне суспільство»²³. Її автор намагається уподібнити соціально-економічні структури капіталізму і соціалізму, ґрунтуючись на тому, що тільки велика індустрія, науково-технічний прогрес визначають їхній характер. Тип виробничих відносин вважається другорядним фактором у визначенні соціально-економічної системи.

Таким чином, новітні спроби побудови буржуазної теорії історичного розвитку людства і досі не виходять за рамки науково неспроможних методологічних принципів буржуазної ідеології. Теоретичні пошуки буржуазних учених переслідують прагматичні класові цілі буржуазії, тому вони спрямовані на заперечення неминучості переходу людства від капіталізму до соціалізму, на затушкування глибоких якісних відмінностей між комуністичною та капіталістичною формаціями. Стихийно чи свідомо запозичуючи деякі елементи марксистського вчення, буржуазні соціологи разом з тим не поривають з традиційними принципами емпіризму, плуралізму, спрощено-прагматичного підходу до вивчення соціально-економічних явищ. В основі їх теорій «індустріального суспільства», «єдиного індустріального суспільства», «стадій» нового і старого гатунку лежать антинаукові принципи.

Поряд з цим практичні та ідеологічні потреби буржуазії примушують її ідеологів аналізувати реальні проблеми, такі, як взаємодія розвитку продуктивних сил та деяких елементів соціально-економічних структур, етапи розвитку капіталізму і соціалізму взагалі та сучасний етап розгортання науково-технічної революції зокрема. Підпорядковані певним класовим цілям, такі дослідження дають здебільшого викривлене тлумачення складних соціальних процесів. Хибна методологія прирікає на невдачу й новітні розробки «неортодоксальних стадій розвитку».

Буржуазні вчені не оригінальні ані в постановці, ані в способах вирішення згаданих реальних проблем. Ці проблеми вже були поставлені і розв'язані у марксистсько-ленінському вченні про прогресивну зміну соціально-економічних формацій. Ґрунтуючись на марксистському матеріалістичному розумінні історичного процесу, В. І. Ленін розробив учення про імперіалізм як вищу і останню стадію капіталізму і про соціалізм як першу фазу комуністичного суспільства.

Розвиваючи в сучасних умовах теорію державно-монополістичного капіталізму, підсумовуючи практику соціалістичного розвитку і накреслюючи шляхи будівництва комунізму, аналізуючи тенденції некапіталістичного розвитку відсталих і колишніх колоніальних країн, радянське суспільствознавство доводить дієвість марксистсько-ленінської методології у розв'язанні найактуальніших проблем, які стоять перед людством, і переконливо спростовує новітні буржуазні доктрини.

В. Д. СІКОРА

* * *

Для определения закономерностей развития современной буржуазной социологии и особенностей ее кризиса, а также для выбора наиболее эффективных методов борьбы против буржуазной идеологии важное значение имеет анализ места теории «стадий экономического роста» У. Ростоу в системе современной буржуазной социологии. В статье прослеживаются идейные истоки теории Ростоу, социально-экономические и политические причины превращения ее в одну из наиболее ярко выраженных концепций «единого индустриального общества». Автор анализирует критику «теории стадий» представителями буржуазной академической науки. Эта критика была больше направлена на создание усовершенствованной концепции «стадий» развития, чем на действительное разоблачение научной несостоятельности идей Ростоу.

²² Ця тенденція відчувається у працях Р. Арона, Дж. Гелбрейта, Р. Аверіта, З. Гершлега, теоретиків «постіндустріального суспільства».

²³ Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество. М., 1969.

Наші автори

- ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ** — академік АН УРСР, завідуючий сектором філософських питань природознавства Інституту філософії АН СРСР
Михайло Еразмович
- БРИКУН** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Михайло Іванович
Ужгородського державного університету
- ГОНЧАРЕНКО** — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії ВПШ при ЦК КП України
Микола Васильович
- БУЛАТОВ** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії філософії Київського державного університету
Михайло Олександрович
- ЛУТАЙ** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Київського державного університету
Владлен Степанович
- АРТЮХ** — кандидат філософських наук
Анатолій Тимофійович
- ТИХОНОВИЧ** — завідуючий відділом історичного матеріалізму редакції журналу «Філософська думка»
Всеволод Олександрович
- ОССОВСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії і наукового комунізму Київського інституту народного господарства
Володимир Леонідович
- ГУБЕНКО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Володимир Ілліч
- ПОЛЯКОВА** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Тамара Анатоліївна
- ЛИТВИНОВ** — викладач кафедри іноземних мов Ніжинського державного педагогічного інституту
Володимир Дмитрович
- СІКОРА** — кандидат економічних наук
Веніамін Дмитрович

Редакційна колегія:

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО (заступник головного редактора), Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), В. О. КУДІН, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-65-54.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, 1970, № 4.

(на українском языке)

Художній редактор А. Д. Грелл. Технічний редактор Р. А. Коротик. Коректор Н. Г. Тараскіна.

БФ 08383. Здано до складання 26.V 1970 р. Підписано до друку 20.VII 1970 р. Формат паперу 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-видавн. аркушів 12,65. Тираж 3303. Замовлення 6548.

Київська книжкова друкарня № 3, Золоторітська, 11.

Видавництво «Наукова думка», Репіна, 3.

